શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ
સન્માન સમારંભ સમિતિ, વડોદરા.

પ્રમુખ

શ્રી અંબાલાલ પંડયા

સભ્યો

સૌ. વીણાબહેન મેઢ
શ્રી રમાકાંત ગૌતમ
શ્રી ભાઈલાલ કોઠારી
શ્રી રમેશ ગૌતમ

મંત્રી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા

અનુક્રમ

English Section

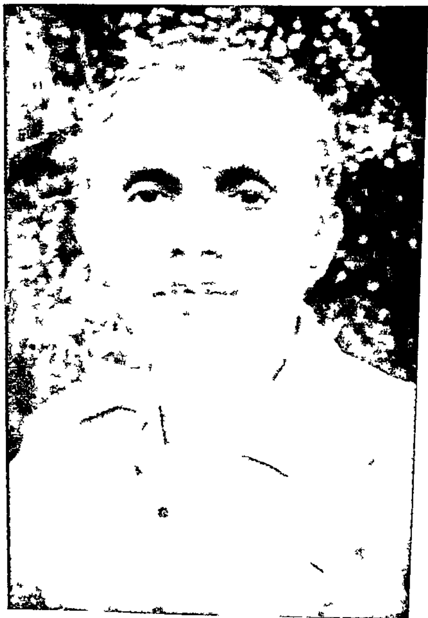
સંસ્મરણો

વિવેચનો

* આ લેખમાં જોડણી મૂળની રાખી છે

પ્રકીર્ણ

પરિશિષ્ટ

આજના રમણભાઈ

મારા તરફથી

જ્યારે કેટલાક મિત્રોએ શ્રી રમણલાલની ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાના સન્માન રૂપે એક અવિધિસરનો સમારંભ યોજવાની વાત મને કહી ત્યારે મેં તરત જ હા પાડી. મારાથી બીજું શું થાય?

આધુનિક ગુજરાતના સાચા ચિંતક અને તેની આશાઅભિલાષાઓના પડઘા પાડનાર રમણલાલ હતા, એક મિત્ર તરીકે એમના તરફ મારો પક્ષપાત વધારે ખરો. એમનો અંગત પરિચય જેમને ન હોય, તેઓ એમનાં પુસ્તકો વાંચીને જ એને સંતોષ મેળવે. જ્યાં એમના એક તો અંગત જ સ્નેહીના હું તો એમને અંગત ઓળખી–જાણીને તેમાં વધારે આનંદ લઉં છું.

હું હમણાં ત્રણ વર્ષ લંડન રહી આવ્યો. એ સમય દરમ્યાન જો મને વધારેમાં વધારે ઊણપ સાલતી હોય તો તે એ હતી કે ત્યાં શ્રી રમણલાલ અને શ્રી રમાકાન્ત જેવા મિત્રો સાથેની વાર્તાની મોજ ક્યાંથી લાવું?

આ વર્ષે શ્રી રમણલાલની એકાવનમી વર્ષગાંઠ આવે છે એ મારે મન તો એક આકસ્મિક ઘટના જ છે. "વનપ્રવેશ" જેવા વાપરવા શબ્દપ્રયોગ સામે મારી સખ્ત ફરિયાદ છે. એ તો નમાલાઓનો દ્વિઅર્થી શબ્દપ્રયોગ છે. પચાસ વર્ષે વાનપ્રસ્થ શરૂ થાય એ માન્યતા ગુજરાતમાં છે, એ એનું સમર્થન છે.

શ્રી રમણલાલની સર્જનશક્તિનું શિખર મને હજી દૂર જણાય છે. આ પ્રસંગ તો એમના જીવનના સોપાનના પથ ઉપરના એક સીમાચિહ્ન જેવો છે. મારા એક સહૃદય મિત્ર રાજુભાઈ—ને એ જીવનનાં ગીત તો ગૂંજવાની

સાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન એમણે જરૂર નક્કી કરી લીધું. ટૉન—ને અમને બધાને "છોકરાઓ" તરીકે સંબોધવાનો શોખ હતો. એમના શબ્દોનો જો હું પડઘો પાડી શકું તો હું પણ શ્રી રમણલાલને કહું "શાબાશ છોકરા, જીવતો રહેજે!"

વડોદરાના આ પ્રનાગન અમનદાનને પોતાની પ્રસિદ્ધિનો ઘણો ક્ષોભ છે. આ સમારંભમાં મેં આપેલા સાથ માટે એ મને પૂરેપૂરી માફી તો નહિ જ આપે, પરન્તુ એક ફારસી કવિના શબ્દોમાં હું કહીશ કે "હે પ્રભુ! જો અમે પાપી ન હોઈએ તો તારી દયા શા કામમાં આવવાની છે?"

રમણલાલના સાહિત્યસર્જનના તેમજ એકંદર તેમના જીવનના વિવિધ પાસાની કદર તેમના મિત્રોએ લેખોદ્વારા આ અભિનંદનગ્રંથમાં કરેલી છે એ જેવો છે તેવો આપની સમક્ષ એવી આશાથી રજૂ કરું છું કે કોઈ અપરિચિત, અણજાણી ડોકાબારી આપણને એમાંથી સાંપડશે, જેમાં આપણને આપણા આ માનીતા લેખકની કોઈ અણચિંતવ્યા પ્રકારે કદર કરવાની—અને તેનો હક્કે વધારે આદર કરવાની તક પ્રાપ્ત થશે.

આ ગ્રન્થમાં લેખો સહિત જે જે મિત્રોએ લાગણીપૂર્વક સહકાર આપ્યો છે, તેને માટે હું મારા તરફથી અને મારી સમિતિ તરફથી તેમનો અહેસાન માનું છું, અને જેવો છે તેવો આ ગ્રન્થ ગૂર્જરાતને ચરણે ધરું છું.

વડોદરા
તા ૧૬ ૫ [illegible]

અંબાલાલ પંડ્યા

ENGLISH SECTION

I am glad to send a message to the commemoration volume which is proposed to be issued on the occasion of the 51st birthday of Mr Ramanlal V Desai Mr Desai is a wellknown author in Gujerati and has written extensively on subjects relating to social reform and rural reconstruction His books are widely read and have helped to form an enlightened public opinion in important aspects of national life in this part of India I am glad that Mr Ramanlal Desai's work is being so widely appreciated

"DILARAM"
BARODA
2nd May 1942

V T. KRISHNAMACHARI

S V Mukerjea

RAMANLAL AN APPRECIATION

Fifty years are an excellent output in India where life is brief and death stalks the land They form a useful point in the march of time to look back and take stock of gains and losses As in cricket a half century in life is an important event but unlike cricket the fuller such half centuries are with chances the richer they are and the more vivid in their colouring

The life of Ramanlal and the wanderings of his well stocked mind have been similarly varied and rich He has delved deep in the literature of England From poetry and drama—he has not disdained to come down to pedestrian prose In many forms he has touched excellence For the history of his country he has always had a deep and reverent interest For economics with its deadly and dismal detail and even for figures he has a *flair* The life of Gujarat with its vivid human material he has touched at many points All the gamut of its social experience he has reproduced in his writings from the grave to gay from the fripperies and frivols of its high life to the poignancy and bitterness of its city s evil from

the din of its crowded markets with their rushing men and women on whom the fever and the stress of money have cast their indelible symbol to the hushed stillness of its country side covered over and dazed with the sunlight

Rarely has his pen strayed beyond Gujarat Occasionally as in *Bharelo Agni*, he has taken the big theme of the Indian mutiny and woven round it tender human incidents In the immense romance of *Kshitij*, he turns to the glowing *pauranik* past of Gujarat and revels in *Nag Kanyas* and the dim world of supernal presences In his *Divya Chakshu* he takes colour from the Satyagraha campaign of 1930 and all that hectic business of flag salutations non cooperation marches lathi charges, and trials crowds into his canvas bursting for place In the *Chhayanat* he returns much later to the theme of India s political discontents In these efforts Ramanlal is perhaps less happy than in his other works As Munshi has it a pale atmosphere of heroic resolve and conduct curiously unrealistic pervades these attempts

He attains much greater success in the telling of the story of simple love be it in the setting of modern days in the halls of the gilded rich or in the cloistered simplicity of homes as yet untouched by Western influences *Sneha Yagna* is delicious reading *Sirish* and *Kokila* continue with success this strain of writing and achieve art in the conversations that give tone to the action

But his triumph as his heart lies in the restful content of Gujarat s village life His *Gramalakshmi* volumes are his masterpiece in that they achieve that poise and restraint

in dealing with tense situations that will remain his permanent contribution to Gujarati literature

If one were asked what are his leading ideas in all his work one would begin with his emphasis on the reconstruction of the past history of India as being vitally necessary to the rebuilding of the present This link must be ever present in any thought of refashioning or reform for to Ramanlal deeply sensitive to the romance of India s past all the failures of the present are but broken arcs and a triumph s evidence of the fulness of the days

Next one would note the completeness of his conception of life as a novelist He would not shun evil even and in his *Purnima* he produced a most profoundly touching study of the problem of prostitution

This would lead to the third point his stand for Woman Ramanlal s women are always sprightly, full of quick exits and entrances with delicious spites and darling angers No submissive doormats they are apt to stir the imagination without revolting one s sense of beauty and propriety

Just as man needs woman in joint human progress so also must villages march with towns in a common march towards higher life No development in towns can be successful without this uplifting aid from the rural population If they continue backward in the slime of poverty and ignorance no amount of progress in town life will avail Between the two there must always continue helpful contacts and complete understanding The lamentable results of frustration and failure resulting from workers from towns toying with rural reconstruction without sympathy

are pointed out again and again in his writings—in his essays novels and plays

The ideal is to strive for a completer life in which all the units of Gujarat s variegated population will be attuned to sympathy and love—so that a comely human personality may result—straight limbed beautiful and strong

B. Bhattacharyya

AS I KNOW HIM

I came in contact with Mr Ramalal V Desai in the early years of my official career in Baroda when he was holding a key position in Government as an Assistant to the Ministers It was a simple matter but official writings of various interests had already made it sufficiently complicated It fell to my lot to explain the case as clearly as possible to Mr Desai He was convinced of the justice of the case and gave such timely aid that a young and able officer was saved from humiliation and loss Since that time I have been a silent admirer of this author-administrator who proved himself to be not only a friend of the oppressed and the unfortunate but also a fierce champion of truth honesty and justice

Thereafter I knew him as a dramatist when I witnessed the grand dress rehearsal of his now famous drama 'Sankita Hrdaya The impression of that night is still very vivid before my mind's eye and I still remember the series of tense situations cleverly created by the author with the magic of his dramatic art

Later I became intimate with him when he joined us as a member of the Translation Committee Since his

appointment he has been regularly attending these meetings and taking a lively and active interest in the proceedings In these meetings Mr Ramanlal is popular because of his genial temperament, unbiassed judgment and high ideals with truth and justice in the background He considered every application with sympathy and kindness, and I could notice that he was particularly unwilling to hurt the interest of any one In short here Ramanlal showed himself as a perfect gentleman with all human qualities such as kindness sympathy, fairness and, if I may be permitted to say so, scrupulous non-violence Though plain speaking, he is also unusually sweet

I had good fortune to be acquainted with some of his writings and I have seen some of the appreciative notices of his career as a writer I do not claim to be a critic of his works which are all written in Gujarati and I do not wish to play the role of a reviewer here It is however plain to me that Mr Ramanlal is gifted with high literary talents extreme versatility and wields a powerful pen As a novelist, he has contributed about a dozen novels he has been a poet of no mean order as an essayist, he is well known and he has tried his hand even at short story writing, and in all these he has succeeded eminently The great gift of penmanship he has used with caution and care with the sole object of ennobling and beautifying everything that he came across

As an officer he spent most of his life in the dry-as dust Revenue Department, and here again he made a name by the sheer force of his character, his devotion to duty and by his natural sympathies with the people placed in his charge He mixed freely with the people, came in intimate contact

with them shared with them their joys and sorrows and knew their grievances in order to remedy them In the Central office he distinguished himself by his thorough command of details by his judicial frame of mind and his readiness to hear complaints patiently Mr Ramanlal had an opportunity to go beyond the bounds of Indian Government duty to the enchanting islands of Java and Bali which were strongly influenced by Indian Culture Of these charming islands he has left a brilliant account Now in the time of the War he holds an important position as Information Officer to the Government of Baroda and as all can see he has shown outstanding ability and resourcefulness in banishing fears doubts and panics from the public mind

The greatest virtue in Ramanlal is his scrupulous unostentatiousness In fact he appears to me to be very simple with strong hatred for advertisement He is one of those few men in Baroda who do not wish to come to the limelight or come forward in an aggressive manner With a temperament like his he would not have been known at all or gained any recognition whatever but for his books It is all the more pleasing therefore that he is brought out of his self embraced obscurity and honoured by kings learned bodies and the public alike

The idea of presenting a volume on the attainment of his 51st birthday is a happy idea and I join in the tribute that is being paid to this great writer universally on this auspicious occasion

May God Almighty make him still greater in years and in honours

happy destiny of man In fact he visualizes for man a social existence freed from internecine struggle and based on cooperation and solidarity Whether the inevitable cooperative society of the future will come by the pacifist route which Ramanlal along with other humanitarians envisages has been a matter of controversy Nevertheless the unflinching faith that such a society will emerge in the future makes Ramanlal and such other deep lovers of humanity great and valuable creative forces who keep alive and strenghten in man even in the darkest hour to day what is best in him his human essence and hope for better social existence

Like other humanitarians Ramanlal has unlimited faith in the intrinsic goodness of human nature They consider that knowledge and human feeling will finally convert the predatory sections of mankind to give up their inhuman and anti social ways surrender their power and cooperate with those whom today they maltreat in building a social order based on freedom One may here just remark that there is no absolute but only historically and socially conditioned human nature As such the wisest argument and the most fervid human appeal when they challenge the monopoly possession of power of the privileged groups may be of no avail since the very consciousness the human nature of these group is conditioned by their privileged position in society As such they may not simply understand may remain impervious to and recoil from ideas however ably argued and moral appeals however fervently made involving the abdication of their status

This is how the anti-pacifists would argue

Ramanlal's works are exponents of this method of social transformation. It is the Gandhian way Under the stress of this conviction, he has even introduced characters (Subahu) in his historical novels, like "Kshitija" who are the protagonists and practitioners of the principle and technique of pacifism, ethical appeal, self suffering etc We feel here that our humanitarian author and artist introjects in history his own ethical conception We doubt if in those ancient inter racial struggles portrayed in "Kshitija," any of the leading characters felt a moral qualm, an ethical objection to the use of force to accomplish his aims One feels that the artist has transferred his own consciousness to those characters

One is impressed with the encyclopaedic interests of Ramanlal He never writes on a theme of which he has not made a thorough study His social and historical novels are based on strenuous research and as such are authentic replicas of reality (except in so far as the demands of art require a modification or accentuation of reality so that the objective truth becomes artistic truth thereby bringing the reality closer to consciousness) This passion for truth and strenuous hunt for facts is rare among writers

Thus Ramanlal not only feels the deep concern of an artist for form but also the passion of a scientist for facts, for objective truth, for reality as it was or is Like a scientist he gathers data, tests their truthfulness and out of these elements weaves out an organic social or historical picture which radiates truth in minutest detail He

considerably fulfils the conception of an artist as unfolded by Tolstoy viz 1 A correct i e, a moral relation of the author to his subject, 2 Clearness of expression or beauty of form and 3 A sincere feeling of love or hatred of what the artist depicts"

Ramanlal has almost an uncanny ability for literary creation He can elaborate novels and stories of great artistic value, and dealing with grand themes, in the meagre sparetime which survives after attending to hard administrative work which he has to do as a state official Even this spare time is punctuated with social calls from a steady stream, a veritable procession of visitors, throughout I have been simply surprised at how he can with ease and effortlessly, achieve transition from a long and often boring talk with a group of visitors to the immediate resumption of his literary work, to the further development of a plot or a situation which he had to leave due to the arrival of the visitors

Artistic labour is the subtlest, most strenuous form of labour Artistic creation demands uninterrupted prolonged leisure and seclusion unmolested by irrelevant social calls To choose a word, to fix a phrase, to delineate a character without inner contradictions to guard the artistic unity of his work-structure to maintain the underlying rhythm of his art work all this imperiously and inexorably demands unobstructed spare time for the artist He must be a very mature artist, his very being pervaded with the rhythm of art, who can achieve art work in the very midst of administrative duties and social interruptions

Waves after waves of visitors invade the premises of Ramanlal the humanist artist Being rich in practical intelligence people rally to him for guidance from the most insignificant to the most complex and urgent personal problems Our humanist author likes to heal human wounds by a tender word, a wise argument

But there are many who undisturbed by any consideration for the artist, pay him visits just for nothing I have been a spectator of some of these assaults on his meagre spare time by visitors Ramanlal is too soft-hearted to hurt the susceptibilities of these time-killers by discouraging their visits He submits to their guillotine too readily In the midst of one of such tragi comic situations, I thought, how much the great artist whose very life breath is art creation must be suffering from the boring, prolonged pointless talks of these bipeds who are veritable dacoits of his time and energy Ramanlal is too humane even to allow the pain of boredom he is subjected to to be betrayed even by a yawn

As mentioned above Ramanlal is essentially a humanitarian, a staunch uncompromising defender of human liberty, dignity and right to unfettered self expression The strident rebel notes of the song of the slaves on the ship in "Kshitija" reveal what indignation at the supression of human freedom and sympathy for the enslaved, Ramanlal carries in his heart

Ramanlal has organic aversion for all that makes for disrunptig human solidarity and obstructing human co-operation. He hates hypocrisy, detests intrigue, and generally avoids affiliation to institutions since these are

usually hotbeds of unscrupulous factional struggle He feels that man s relation with man must be open frank fraternal

Though having a definite world out look (philosophy) and views based on that out look Ramanlal carefully listens to all species of views even though they be antagonistic to his own He objectively studies these views and if he discovers even a grain of truth in them he is full of sufficient intellectual integrity and heroism to reconstruct his own out look in light of the new discovery This explains why Ramanlal always grows does not lag behind His works are an ascending series mirroring his own ideol ogical growth

He is an artist of remarkable sensitiveness (the one supreme criterion to judge artists by) He is an intellect ual of great force a scholar of wide erudition versatile and above all never ossifying

Ramanlal s sympathies are always with the suffering humanity the down trodden He dives into the depths of society deals sympathetically with the despised humans of the lower world becomes the passionate spokesman of their inarticulate agonies and partisan of their struggles

A common prostitute a member of the criminal tribe a poverty stricken middle class man a labourer a farmer become the focal points of interest in Ramanlal s novels

He lashes the grabbing profiteer the unscrupulous lawyer the high handed bureaucrat

The prostitute is only the victim and outcome of the economic violence of society The criminal only emerges

from the defective social environs and is therefore himself the crime of society This is how Ramanlal thinks

My personal impressions will not be complete if I do not refer to the father of Ramanlal especially because some of the most eloquently humane qualities in Ramanlal seem to have been inherited from the father One loves to look at Ramanlal's father He is a classical old man, a master of repartee, generous to a fault, more than a match for any redoubtable belligerent of wit, with heart replete with deep human kindness and all this at the hoary age of eighty two when most old men become shrunk in thought, shrivelled in emotion, and lose all vivacity and vitality of disposition When other old men who have reached this age are making frenzied religious preparations for the next life or are consumed with dread of the approaching end or become self centred this brave old man has retained and continues to take a healthy intense interest in all things and happenings of our mundane world He incarnates, in a vital way life s healthy appetite to live My affection and respect for the good old man were enhanced when I came to know how in the spring of his life at that time when nationalism was scarce he was associated with the first nationalist organ (Deshbhakta) in that part of Gujarat wherefrom he hails Even now he actively follows all political events and avidly reads daily papers magazines etc Long live the dauntless kind hearted vivacious old man !

Ramanlal the eminent intellectual artist whose name is a household word in all Gujarat whose literary works are a mirror in which the stormy events of the last two decades

are colourfully reflected and which are the arena of the material and spiritual strivings and struggles of the people during this period this great savant of Gujarat is now embarking upon his fifty first year

This is a glad hour a festive moment

Art is the most precious flower grown on the tree of social development A people must always treasure with affection and care their artists who are the supreme expression of a people s creative energies

To day humanity is passing through a fateful crisis The world is a volcano the world history a hurricane an all sweeping cyclone

To day more than ever we need artists who can kindle in people the emotion of enthusiasm to defend human liberty and progress

The artist rejoices when life flames intensely and life s tempo is rising In lyrical language in magical word combination he expresses the conscious or semi conscious urges and aspirations of the people

Our artist has proved in the past his great ability to react to great historical events In future also we feel sure he will continue to take artistic measure of big events which are brewing in the social world and further give the people of Gujarat masterpieces of art which will mould the thought and emotion of the people for a historically progressive solution of their social economic and cultural problems

We hope so we are sure

Ramakant R. Gautam

AND AS I KNOW HIM

It affords me an impish pleasure in writing about Ramanlal It is impossible to view with any degree of equanimity, the unexpected measure of popularity he enjoys, and I being very human cordially welcome this opportunity to indulge in an unsystematic hunt for unknown chinks in his almost impregnable armour of well of 'Oh Ramanlal! a very nice man, certainly a perfect gentleman, positively a good man—a great writer, I hear eh! Oh yes yes—who has not read his books," etc etc

You must have immediately spotted from the above mentioned eulogistic appreciation that I find it beyond me to describe him in one word or even two, secondly the phrase 'a great writer I hear is my personal contribution or say rather it is I who have dared to add I hear' after writer in this daily unchanging slogan

I happen to be rather a casual reader of his novels, though I believe he has written a good deal on a number of other subjects I mean things like psychology, poetry, why does one live and other such heavy, hazy, but ultra

important puzzles, whose solution seekers have up to now flooded the long suffering world with words and still more words. His latest contribution to the 'books for reference' side of literature is the series of fine lectures on Gujarati Sahitya (literature) delivered under the auspices of the University of Bombay. I have read them all,—every word of that epitomic, learned stuff. Yes, sir, I know everything about Gujarati literature right up from Hemchandra down to Nanalal who enjoys the pride of place by having a whole lecture written on him only, and still further down upto yesterday. I feel as if I myself have read Nanalal—must have.

You are perfectly justified in asking "why did you do it?" Well the naked truth is, the reasons were strictly personal and confidential, but the fact stands I did. I made inquiries as to how his predecessors had fared in their previous efforts, and the degree of enthusiasm they succeeded in raising in the public, normally branded as illiterate, because I have a shrewd suspicion, nay a conviction that the public all over the world prefers to remain definitely illiterate if given an option of swallowing such indigestible literary stuff. I proved to be right. It transpired that the opening lecture is usually attended by about forty ladies and gentlemen, whose altruism has overpowered their materialism. Half of them are connected with the event. Then the number steadily dwindles down till the papers omit to mention the audience altogether. Ramanlal has a soft corner even for me, and out of a sense of gratitude I consoled myself with the utilitarian satisfaction that the University does possess a sense of fair play, is it-

makes up for the audience by compensating in filthy lucre But the devil in me was mightily tickled I chuckled at the idea of a Sarojini Naidu addressing an empty auditorium In my innate nobility of thought, I even saw the bright side of the picture, which lay in the chastening effect on an unconscious swelling of such a popular head

The university had chosen a place which would look fairly full with the expected audience My respect for the literary lion's feelings was strong enough to restrain me from a personal review of his discomfiture But lo-veni vedi vici—or some such equally powerful unknown words for emphasis On the very first day the university authorities had the shock of their lives They had to shift the venue to the Convocation Hall because there was a real audience ' And what an audience was the description given by a mutual friend, who being a literary pessimist like myself, must be believed Over a thousand women and men collected in force to I must speak the truth and nothing but the truth, so here goes to see the man, the author, the creator of Gujarati heroines the studious social reformer, because I have too much respect for the sound common sense of the average Gujarati to believe that he rushed up in his thousands to hear the lectures The attendance increased daily till in the last lecture the hall was positively overcrowded I believe it must have been a different set of audience every day and then Kanaiyalal Munshi was the president, any way did a Sarojini Naidu ever address an empty auditorium !

Ramanlal must have finished more than thirty books by now, which puts him in the class of prolific writers It has

been a great mystery to me how his books become so popular I mean how he has managed to instil into his words and phrases the necessary attractiveness and sense to capture our average reader s lethargic attention and induce him to stick to it till the finish and even ask for more It is not that he is incapable of writing solid sound stuff On the contrary he ought to have occupied a far higher pedestal than his sympathetic and appreciative admirers have built for him but it is the method of his writing the time place occasion mood inclination and even his health all arrayed against him An illustration of his daily routine would I think explain what I am driving at He has a great theoretical dislike of being late and hence there is constant struggle between the inherited instinct of being late (his father never attended office earlier than 12 noon being on an average one and a half hours late) and a moral conviction to be in time hence the half hour before office time is always full of almost violent activity in the household and he ultimately does manage to be in time *The procedure of his writing a book is that* the editor of our local one and only Sayaji Vijaya Mr Maneklal Doctor sets the ball rolling by gently reminding Ramanlal about the Bhet Pustak (annual gift book) and is equally gently ignored Then the reminders stiffen in form and frequency till they assume the form of almost mental torture Ramanlal tired overworked ever in search for privacy and peace picks up a blank sheet and pen and struggles for a title which after about ten minutes concentrated effort proves elusive The title is dropped and Chapter I put down at the top when a gentleman walks

in who is greeted with a smile and unstinted courtesy Oh I see you were serving under me at N ! What can I do for you ? Yes I ll try my best what is this ? oh the number certainly leave it here Reader you are mistaken that is not the end The visitor is not in a hurry It is the same urge which compels a patient to deliver a graphic and detailed description to his doctor till he almost transfers them to the harassed healer The fact that the host is busy does not in the least worry the applicant and the victim s disarming smile which is a fixed mask encourages the attack Enter a servant yes what do you want ? oh Maneklalbhai wants whatever is written as the compositors are waiting ? Well I have written something see The words Chapter I are exhibited The servant stands unimpressed The visitor laughs because Ramanlal smiles After a few minutes the servant inquires for the matter and is requested to come in about half an hour Enter another visitor inquiring about his MS which he had submitted for a review and a preface about a couple of years back Before he is satisfied enter two more of the ilk with a request to attend the opening ceremony of a coal cellar or something—a polite discussion about date and time enter Bhatji the cook announcing dinner On a lucky day one of the regulation visiting crowd turns out to be blessed with that so obviously uncommon possession common sense and tells the rest to retire and leave him to his bath dinner and office A hurried shave a satisfactory bath accompanied by the recitation of a few verses of Gitaji the favourite ones being recited twice a spare dinner slowly hurried through and a

bee-line for the drawing dressing room "Hallo, and what can I do for you ?" A slip of a girl, a budding authoress, who had been quietly waiting coyly refuses to answer More questions when met with an unaccountable silence result in "I understand, won t you please come tomorrow at 9 A M when I will be free to continue the discussion ?" He is dressed, picks up his pen, when the door is again darkened "Seth wants " "oh, I know, please come tomorrow at 9 A M when I will be free to—or well wait—what is the time—*ten to eleven—alright—somebody please fetch* a carriage, I have no time to go walking, give me a blank sheet" He sits down on his eternal unchanging seat, the swing, and succeeds in sweeping through a full sheet which he hands over to Maneklal s minion, makes a dash for the carriage, and off to the office

Once I remember he was hard pressed for time when his road to freedom was blocked, the Yama Duta (Death's messenger) demanding 'matter' Now it so happened that the same recurring decimal had been sent back more often than his conscience would permit Absolutely at bay he lashed about for something to write and being a man of wonderful literary resource, as he had to be working under such utterly impossible conditions he started a new chapter and wrote

'The heroine started singing'

One stanza followed by the age old but always attractive appreciation of the 'points' of the heroine from a new angle, then another stanza and so on till the song was finished It was some well known Bhajan as far as I

remember Next day the messenger for 'matter' appeared with a note from the annual aggressor that the 'matter' has fallen far short of the promised 'firmo'! Ramanlal smiles a forced smile of utter helplessness, which suddenly turns into a knowing one and I discovered a shrewd twinkle in his benevolent humid eyes He dashed off something so quickly that I was intrigued and snatched the MS before it was whisked off, and perused that particular addition to his literary masterpiece He laughed and well he might, he had written that 'the hero was so enamoured of her song that he insisted on an encore and she had to sing another song' Then followed song No 2

Almost all his literary creations have been built up this way, and hence, as I said, his popularity is a mystery to me Applying the rule of three what could he not have failed to achieve if his circumstances had allowed him the physical and moral freedom to roam at will in the vast lands of literature, explore and risk an entree into its hidden fastnesses and feed a world ever hungry for the elucidation of the unknown

Leaving alone what he could have done let us see what he *has* done I think it is not generally known that his first novels were the Thug and 'Patra Lalsa', though both were published rather late The hero of the Thug, who according to the British historians ought to have been a cruel, heartless, merciless murderer on a huge scale, is depicted as quite a young man with ideals of unity, a burning nationalism, an inborn Indian courtesy and sense of hospitality, and that peculiar chivalry of real bravery

which urges him to save his natural enemy the White Captain The Ramanlal touch lies in the statement that the hero had sworn never to carry arms This alarming deficit in a Thug and that too the leader and hero was bound to be summarily rejected by the eager readers to whom the very title connoted blood curdling yells and a fresh corpse in every chapter He has tried feebly to cater to the public blood lust by introducing a leopard who was the secret guardian of the hero but even at the risk of unpopularity he has stuck to his ideals and convictions and it speaks volumes for his craftsmanship and sincerity and story value that he gets away with it

His earlier novels beginning from Patra Lalsa are more or less centred round the question of ideal womanhood A heroine who I believe is a bit too perfect almost too good to live and invariably poor falls in love or is married to the hero who is an unmitigated idealist Ramanlal personally is very modest very shy and manages to blush violently at the mere mention of socially prohibited topics when introduced in a general discussion but his love scenes are sincerely and truly simply lapped up by even the austere and the ascetic In the exposition of love I think the average public mind gratefully responds to ideals but reacts quite gleefully to the picturisation of realities What is the attraction in Ramanlal's literary love affairs? I think it is the successful attempt at generating that pleasant tingling sensation almost a thrill which love always produces in spite of leaving out the baser elements of sexual attraction He satisfies the human craving by introducing a new angle of intimacy which even though ideal in its conception

is still within the grasp of the average individual who feels ennobled in imitating it

His idealist hero generally fails to notice the subtle advances of the heroine, till she in sheer exasperation almost openly declares her feelings, which he had consistently failed to discover. This method of love making is I think distinctly mythological as in my absolutely limited knowledge of love and its literature I have failed to find a young man who ever missed the slightest opportunity of appreciating the budding fair sex, and the question of playing the icicle to a 'perfect woman nobly planned' does not arise

This sentiment and mode of love making reminds me of the bachelor sage Rishyashringa and princess Sant daughter of Lomapada a contemporary of king Dasharatha, Lomapada desired the presence of the sage in his kingdom to remove a curse, and some apsaras of his kingdom succeeded in luring him off from the jungle to the city, in spite of the sage ignoring their advances But in this case the sage had never seen a woman

I believe Ramanlal s object in introducing and exhibiting a marked partiality for this gentle, dignified flirting, must be to emphasise the majesty of 'ideals' which can withstand even the all conquering assaults of cupid Its success is due to the high voltage of suppressed passion in the back ground and the infallible appeal to the mothering instinct of the better halves for the rather helpless hero, for I am authoritatively informed that the ladies form the bulk of his readers, which in itself is a great achievement as they as a rule rarely take kindly to reading

Another prominent sentiment expressed in open defiance to the accepted social code is the wealth of detail in decoding the heart beats of the second heroine. She is usually married to a rich man, is secretly in love with the hero, and finds herself unable to erase him from her heart, in spite of her staunch loyalty to her husband. This state of affairs on the face of it, ought to be foreign to Ramanlal as per his reputation, and many mescheivous males point the finger of scorn at these immoralities with their tongues in their cheeks. I believe these human touches are the secrets of Ramanlal's success and Ramanlal is intensely human. The eternal struggle between primitive but pure human passions, seeking freedom from the shackles of social conventions is ever an unfailing magnet which attracts both the referees and the fighters. Ramanlal agrees with and cleverly expresses the Hindu savant's solution in such cases by purifying love from its physical and personal aspect to that of the higher love for humanity, and thus direct the broken heart towards the royal road to the everlasting sense of happiness which lies only in absolute altruism.

Ramanlal is a staunch nationalist and has an unwavering faith in communal unity. He is an ideal son, almost too ideal to be normal, and an over indulgent father. He is always overworked, and is practically never free from the ravages of sheer exhaustion, indicating a long rest which he says he never gets. To a certain extent he is right, but from my personal observations as well as from the innumerable private committees held between myself his two children and nephews I must confess that more

often than not he himself is responsible for this state of affairs I will try to clarify the statement by again resorting to the description of an oft recurring occurrence When Ramanlal is driven to the wall in his struggle for time be issues strict instructions to the youngsters to tell everybody without exception that he is not at home The youthful element who I must say to their credit are ever anxious to make Ramanlal comfortable particularly relish this order as the visitors are their natural enemies for delaying dinner tiring out Ramanlal and for keeping him away from them

Is Ramanlal at home ?

Pat comes back the chorus No—and he would not be returning for at least about five hours etc etc but before the sentence is finished down float the words Please come up Youth is sensitive and imagine their consternation as delineated on their interrogatory faces The look of chagrin turns into furious helplessness when they find themselves unable to rub off the sweet smile which the victorious visitor bestows on his triumphant march Why does he do it ? In my generosity of heart I believe he is in perpetual fear of being branded as a great man It would be an act of positive injustice to him to accuse him of still hunting for popularity which he now is compelled to avoid

I can safely omit any comments on his burning enthusiasm to help the lame dog over the stile his instinct for socialism his practical back to the village programme being subjects which abler more technical and more scholarly pens than mine are bound to thresh out to the very limit

સંસ્મરણો

I personally believe that the story value in his social romances decreases in the same degree as the exposition of ideals increases but on my expressing the opinion that his didactic interruptions often obstruct the smooth flow of the tale I was told very plainly that those were the minute observations of human life wherein lay the main charm of his stories

I think he is a better poet than a novelist and a better dramatist than a poet He is a man of contrasts He is always tired but looks quite robust He attacks food but eats very very slowly and sparingly He is quarrelsome by temperament but worships peace He is a great non violent warrior He is in constant fear of hurting anybody and anything mentally or physically My niece Parimala narrates a rather characteristic story of this desire almost an idiosyncracy of avoiding *himsa* He inadvertently hurt a black ant ([illegible]) or found it hurt I forget which He himself administered to the needs of the wounded creature by gently sprinkling some water on its head and wounds My niece tells me that he even tried artificial respiration and the patient died of drowning and dislocated limbs but I am sure she was exaggerating

He sleeps outside in the garden but keeps a strong stick to suppress the howling dogs at night Whenever he hears a howl he bangs the stick hard—that is why it must be strong and if the howling still persists he violently throws the stick so as to carefully avoid hurting the dog

When he hires a carriage he pays in advance I hav inquired of hackney coach drivers whether they eve came across a customer who paid his fare before eve

taking his seat, and the answer has always been—No. My friends who have travelled practically all over the world, assure me that they do not know of a similar incident having happened anywhere. Ramanlal says he feels more secure after he has paid. This trick of his often leads to financial complications. Once he had hired a carriage and as usual he paid in advance. The horse happened to have developed a domestic instinct and insisted on trying to enter every door which he found open on his left. Our progress was a zig zag crawl. The certainty of an unnecessary engagement with some offended house owner who might actively resent this intrusion induced us to leave the carriage. The driver allowed us quite pleasantly as he was already paid. We hired another carriage. Oh yes, Ramanlal again paid in advance.

I always become rather enthusiastic about Ramanlal, so I think I shall call a halt and finish with the sincere wish that Ramanlal may acquire everything which would give him that peace of mind which he craves.

I personally believe that the story value in his social romances decreases in the same degree as the exposition of ideals increases, but on my expressing the opinion that his didactic interruptions often obstruct the smooth flow of the tale, I was told very plainly that those were the minute observations of human life wherein lay the main charm of his stories

I think he is a better poet than a novelist, and a better dramatist than a poet He is a man of contrasts He is always tired, but looks quite robust He attacks food, but eats very, very slowly and sparingly He is quarrelsome by temperament, but worships peace He is a great non-violent warrior He is in constant fear of hurting anybody and anything, mentally or physically My niece Parimala narrates a rather characteristic story of this desire, almost an idiosyncracy of avoiding *himsa* He inadvertently hurt a black ant (મંકોડો) or found it hurt, I forget which He himself administered to the needs of the wounded creature by gently sprinkling some water on its head and wounds My niece tells me that he even tried artificial respiration, and the patient died of drowning and dislocated limbs, but I am sure she was exaggerating

He sleeps outside in the garden, but keeps a strong stick to suppress the howling dogs at night Whenever he hears a howl he bangs the stick hard—that is why it must be strong—and if the howling still persists, he violently throws the stick, so as to carefully avoid hurting the dog

When he hires a carriage he pays in advance I have inquired of hackney coach drivers, whether they ever came across a customer who paid his fare before even

પ્રા. મનસુખલાલ ઝવેરી

ભલે, સુહૃદ! સંચરો

તમે નહિ વિરાટ: ના, નહિ કશા ય એવાં જુઠાં
વિશેષણ થકી અમે તમ સુવર્ણ આ ઉત્સવે
અસત્ય વદી વંચીએ તમ સુરેખ સૌજન્યને.

અફાટ બહુરત્ન આ વસુમતી તણા ખોળલે
અનન્તગુણ રત્નની અમર દીપ્તિ રાજી રહી;
ન ભૂત મહીં વન્ધ્ય આ વસુમતી કદિ યે હતી,
ન આજ પણ કૂખ એની રસરત્નસૂની થઈ,
શુ ભાવિ મહીં તો પછી કદિ ય એ થશે રાંકડી?

મહાબળ અસંખ્ય જ્યા કવિગણો તણી કલ્પના,
કલા અમર આત્મની વિવિધ જ્યા કલાસ્વામીની,
અનેક રસરાજવીગણની રમ્ય લીલા લસી
રહી છ જહીં, ત્યા મખે! કવણ આપણે? આપણા
કયહીં જ વળી આવડાક ગુજરાતની ભૂમિ આ?

ન વામન ત્યમે તમે. નથી રહ્યા અમે ઊજવી
મહોત્મવ સુવર્ણ આ અધમ સ્વલ્પસંતોષથી

ગરીબ ધનહીવડા અમ મહાશુમાલી ગણી
અશાન્તિ વિતથે વને છવિ અભદ્ર નિન્દાતણી

તમે સુહૃદ! આગણે અમ વહાવી માધુર્યની
પ્રસન્ન સરિતા, અને સુભગ સૂર આશા તણા
તમે સતત ગુંજિયા, કટુકઠોર કોલાહલે
અનેક રસહીન જીવનવિશે તમે યે રચી
પવિત્ર, પરિશુદ્ધ, પૂર્ણ અમ કાજ આનન્દની
કલાજનિત નિર્મિતિ, પ્રણયમગ્ન આલાપથી
કલાની તમ કોકિલા અમ નિકુંજમાં કૂજતી

અને જગતદ્વન્દ્વના તુમુલ મન્થને જન્મતા
સ્વયં કુટિલ કાલકૂટ જિરવી જ દેવરચના,
સુધા વિતરવી જહીં ઈતર કાજ આયુષ્યની,
તમે ય કવિધર્મ એ સુહૃદ! આચર્યો દોહ્યલો

તમે તન કલા થકી જીવન રમ્યતાથી રચ્યું
અમારું, અમ કાજ કેદ ઘમસાણ સંવેદિયા,
અને દુઃખશોકની અમ ઉગ્રોર્મિ કેરી તમે
બની વિમલ વાણી, હૈયું હળવું અમારું કર્યું

અને અવ તમે યદા વન વિશે પ્રવેશી રહ્યા,
તદા નહુ અમે અહીં, અમ વિશુદ્ધ સદ્ભાવની
સહર્ષ ઉરથી ધરી સુભગ મિત્ર! સ્નેહાંજલિ
સમર્પ નહિ યે ન શું અમ કૃતાર્થતા દાખવી?

ભલે, સુહૃદ! નવીન વન વિશે, તમારા પથે
પ્રશાન્ત અનુકૂલ વાયુ વહજો બધાં નીરજે

છવાઈ 'તી ગુલાલકેસરથી ભૂમિ પ્રત્યૂષની,
તપોમયી છવાઈ ગેરુ થકી ભૂમિ સન્ધ્યાતણી,
સખે! ઉભય સંગમાં પરમ પ્રાણ એકત્વનો
સ્હો ધબકી પામજો પુનિત જીવનપ્રાણ એ
અને કદિક એહનાં ગહન ગીતના સૂરથી
નિકુંજ નમણી તમે ગજવજો સખે! આપણી

હજો શિવ પ્રવાસ, પાન્થ! અમ કાજ સદ્ભાવના
તમે સતત જે ધરી તમ ઉરે રહ્યા, તેહની
પ્રતિચ્છવિ સમાન આ અમ વિનમ્ર સ્નેહાંજલિ
પ્રિયંકર થજો પ્રવાસી! તમને ભલે, સઘળે
હિરણ્મય જળેથી શુભ્ર સ્નમૌક્તિકા પામવા,
તપોવન વિશે સખે! પુનિતવર્ણ સન્ધ્યાતણા

શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા

રમણ

તમે ક્ષિતિજને ખુંદી, ક્ષિતિજપાળથી કલ્પના
ઘુમાવી ગગને રચો નવલ સપ્તરંગી ધનુ,
કરી પગથીએ ચઢો, ધનુ કમાનની ટોચથી,
તુષાર કણુની બની ધવલ, શુભ્ર લજ્જા સમી
સુરમ્ય નભ સુહાગિની, મૃદુલ નિર્મળી વાદળી
પરે વિજય સ્વાર થૈ દિગદિગંત ઘૂમી વળો
મળો અવનવા રૂડા અનુભવો નવા દર્શન,
અને ફલક સાંપડો ગહન વિશ્વલીલા તણું,

પછે અવતરો ઉરે, સ્વજન ગેહની સૃષ્ટિને
ફરી પરખતા ઉરે, ફરી ફરી વળી ગાળવી,
નવેસરથકી સદા નવરંગે નકી ઢાળવી
અનન્ય ધનમાં હજો પરમ આત્મ નિમજ્જન
ત્યહીં વિરલ શાંતિમાં કમળના રચ્યા આસને
બિરાજી સરજો નવી શુચિ સરસ્વતીની કૃતિ

શ્રી શ્રીકાંત દલાલ

ભીની દૃષ્ટિએ

જેને જીવતા આવડે તે જીવનનું ગૂઢ પામે. કોઈ જીવનમાં સમૃદ્ધિ શોધે, કોઈ કીર્તિ, કોઈ સત્તા તો કોઈ સ્નેહ. કોઈને માણસ અને અંતરના અનુભવ આકર્ષે, કોઈને હાસ્ય નોતરે. કોઈ નિસર્ગનું સૌંદર્ય શોધે અને એના તમાં ગાયે, તો કોઈને માનવમેદની, ગ્રાહક આંખને આંજતો પ્રકાશ નોતરે.

રમણભાઈએ આમાંનું શું શોધ્યું અને શું મેળવ્યું એનો હિસાબ તો એ પોતાની આત્મકથા કોઈ દિવસ લખશે ત્યારે આપણે જાણીશું. પણ કોઈના જીવનનું રહસ્ય તેની આત્મકથામાંથી નહિ મળે. ગાંધીજી, રૂસો કે કેઝેનોવા જેવી વિરલ વ્યક્તિઓ જ પોતાના જીવનના નગ્ન સત્યો—ભવ્ય કે ભયંકર જે હોય તે—જોઈ અને જીરવી શકે છે.

જે બહુ લખે તે ઓછું બોલે એવો નિયમ નથી. અને ગમે તેના મિત્ર ભાષી જતાં, વ્યાસપીઠ પરથી તો રમણભાઈ પણ ક્યાં ઓછું બોલે છે? એમણે કથાઓ લખી છે, નવલિકાઓ લખી છે, કાવ્યો રચ્યાં છે અને નાટકો તો રચ્યાં છે અને ભજવ્યાં પણ છે. એમણે અનેક પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખી છે, નિબંધો પણ રચ્યા છે અને ભારતી પ્રચાર પણ કર્યો છે. એમના સાહિત્યમાંથી કે એમની અખાડાથી માંડી યુનિવર્સિટી સુધીની વ્યાખ્યાનમાળાઓમાંથી, એમના જીવનનું રહસ્ય તમને નહિ મળે.

રમણભાઈએ ઘણું લખ્યું છે એ અભ્યાસી છે એટલે વાંચ્યું પણ હશે જ. વિવેચક છે એટલે વિચાર્યું પણ છે. એ બધાનું મૂલ્ય કેટલું તેની આંકણી હું

નહિ કરી શકું. એમનું સાહિત્ય ક્ષણજીવી છે કે ચિરંજીવી, એમના સાહિત્યનો ગુજરાતી સમાજના શિક્ષિત અંગના ઘડતરમાં ભાગ છે કે સમાજના એ અંગે એમના સાહિત્યને ઘડ્યું છે, એને અર્થ, રૂપ, રંગ કે રેખા આપ્યાં છે, તેનો નિર્ણય કરવા જેટલો મારો અભ્યાસ નથી. સાક્ષરો, વિવેચકો એ કરશે જ.

હું તો એક સામાન્ય માણસ તરીકે એમણે જીવનમાંથી શું મેળવ્યું અને એમણે જીવનને શું આપ્યું તેનો મેળ મેળવવા માગું છું.

હું જાણું છું કે જીવને એમને અનેક રીતે દગો દીધો છે. કોઈ જાણતા નહિ હોય, હું જાણું છું કે, એમના અંતરમાં વેદના ભરી છે. આપ્તજન, મિત્રો, સાક્ષરો, સંસ્થાઓના સંચાલકો, ઊગતા લેખક અને લેખિકાઓ અને ભિક્ષુકોથી સદાએ ઘેરાયલા એ માણસનું જીવન એકલવાયાપણાની આગથી બળી રહ્યું હોય છે. એમની પાસે આરોગ્યની સલામતી નથી, શાંતિ નથી, આરામ નથી. એમના પર, એમનાં સાધન, અને આર્થિકપાતળી સમૃદ્ધિ પર, એમના સમય પર તથા એમની શક્તિ પર અનેક હક્ક કરતાં આવે છે. એમનો કોઈના પર હક્ક હોઈ શકે એવું એમને ભાન નથી. અનેક પ્રકારની મિલ્કતના, નિરાશા, વિટંબણા અને દુઃખ એ એમના જીવનની સમૃદ્ધિ છે.

આપણે બધા આજે એમનો વનપ્રવેશ ઊજવવા કેમ તત્પર થયા હોઈએ એ મને સમજાતું નથી. એક રીતે જોઈએ તો એમણે આજથી તેર-ચૌદ વર્ષ પર વાસ્તવિક રીતે વનપ્રવેશ કર્યો હતો. કેટલાંએ વર્ષથી એ વાનપ્રસ્થ જ છે. એમને જીવનમાં મહત્ત્વ કે મોહ જેવું ખાસ કંઈ રહ્યું નથી, એમણે રહેવા દીધું નથી.

પણ મારી સ્થૂલ અને સંકુચિત દૃષ્ટિએ તો એ આજે પચાસ વર્ષે તો નહિ પણ જીવનભરમાં કદીએ વનપ્રવેશ કરશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. આટલાં દુઃખે, અનેક નિરાશાએ, અને આવી ભયંકર એકલતાએ એમના જીવનમાં કડવાશ તો શું પણ ખારાશ સુદ્ધાં જગાવી નથી. એમના અંતરની અનુકંપા, સહાનુભૂતિ, ઉષ્મા કે હૂંફ આજે પણ સ્નેહી કે અપરિચિત, સુજ્ઞ કે જડ, સજ્જન કે પાપી કોઈને માટે પણ જીવંત છે. પચાસ વર્ષે

પગ તેને સાથ સમજાવવા નથી, અન્ય જગતની ભાષામાં જેનામાં કદાપણ આવ્યું નથી, એને માટે નિપ્રયોગ શક્ય નથી

એમની આ માર્ગમાં નાન આમાં અનિવાર ગાળ્યો, પ્રસંગ તીત અમે એમના ઉપાસક જોઈએ કે એમને ગાતા સ્પષ્ટ આપીએ, એવા બીજા પ્રસંગોના બાકી સમાનતા ગૌતમને, માત્ર કોઈએ એ પ્રસંગ મૂકતાં નડ હશે, પણ એની પાછળ રહેલા સમજનારની ભાવનાએ મને જેટલા મુગ્ધ કર્યો છે તેટલા તો એના પુનરાગમ પાર નથી મા

સૌમ્ય જ્ઞાન, નિરભિમાની, મૌન સાધના, મૌન સમાધિ સાથે આપના તત્પર સમતોલ બાળના જીવનનું રહસ્ય — એમની અદ્ભુત સાધના

સૌ. વીણાબહેન મેઢ

એક અંગત દૃષ્ટિ

હું સાહિત્યકાર પણ નથી કે નથી વિવેચક. શ્રી રમણલાલ દેસાઈના પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં, મિત્રમંડળ તરફથી એક અભિનંદનગ્રંથ આ પ્રસંગે પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય થયો, અને એક નિકટના સંબંધી તરીકે હું પણ મારાં સ્મરણો લખવા લલચાઈ.

મારા વિદ્યાર્થીજીવનમાં "જયંત", "શિરીષ", "કોકિલા", "હૃદયનાથ" અને "સ્નેહયજ્ઞ"ના કર્તા તરીકે રમણલાલ મારા મગજમાં એક કલ્પનામૂર્તિ સરખા જ હતા. તે જીવનમાં કેવા હશે એ વિષે અનેક તરંગો ચાલ્યા કરતા. જયંત, શિરીષ કે જગદીશ સરખા સંસ્કારી પણ સહેજ અવ્યવહારુ આદર્શવાદી હશે? કે ગિરીશ અગર હૃદયનાથ સરખા એકમાર્ગી ધૂની હશે? સર સુરેન્દ્ર સરખા જાજરમાન મહત્ત્વાકાંક્ષી અને ચમકદાર હશે? અથવા નિરંજન સરખા શાંત, વ્યવહારુ અને જીવનને હસતે મોઢે સંતોષથી પસાર કરતા સુધન સરખા હશે, કે પછી જુગલકિશોર સરખા તેજસ્વી પરંતુ સ્વચ્છંદ અને ભયંકર હશે? એ હું નક્કી કરી શકતી જ નહોતી. કલ્પનાએ એમને બધી જ રીતે કલ્પી જોયા હતા.

એમના ભાણેજ સાથે મારાં લગ્ન થયાં ત્યાર પછી વિવિધ રીતે કલ્પાયેલા રમણલાલ માસાનો સત્ય પરિચય થયો. વડોદરે અમારું અને એમનું પણ રહેવાનું થતાં એ પરિચય ઘણો જ નિકટનો અને અંગત થયો.

રમણલાલ માસાની સંબંધી તરીકે હું એમને ત્યાં જતી થઈ. ત્યાં એમના બેસવાના ખંડમાં જ એમના જીવનને ઘડતા અને વિકસાવતા એક બળનો મને ખ્યાલ આવ્યો. મારાં સદ્‌ગત કૈલાસ માસીની, જીવંત લાગે એવી છબીઓ, તેમની અમુક ઢબની ગોઠવણી અને તેથી આખા ખંડમાં ઊપજતી અસરે મને રમણલાલ માસાનું જીવન સ્વ. કૈલાસ માસીમાં કેટલું ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે તેનો એકદમ જ ખ્યાલ આવ્યો.

રમણલાલ માસાના જીવનમાં મારાં માસીનું અવસાન એ એક ચિરંજીવ અસર ઉપજાવતો અતિ કરુણ પ્રસંગ છે. એમના ઓરડામાં બેસતાં જ એમની "જીવનઝેણુ" નામના કાવ્યની લીટીઓ યાદ આવે છે:—

નયનથી છબી લુપ્ત શું થતી?
હૃદય સત્ય તે ના સ્વીકારતું.

* * *

દિવસ વીતશે વર્ષ યે જશે,
મ્હોં મુખે જરા સ્મિત આવશે,
જગત જાણશે દુઃખ તો ગયું
પણ શું દુઃખના ઘાવ રૂઝતા?

માન મારાં સુમતિબહેન એ સ્વ. કૈલાસ માસીના બેન થાય. તેમના દ્વારા સ્વ. માસીના અને રમણલાલ માસાના જીવનના જુદાજુદા પ્રસંગો જાણવા કેળવવાનું પાત્ર એમાંથી ઘડાયું હશે એવી ખાત્રી થઈ. અંગત-જીવનમાં અને રોજરોજ જિવાતી નિત્યક્રમની જિંદગીમાં કૈલાસમાસીની ઝીણવટભરી કાળજીનો અભાવ રમણલાલ માસાના જીવનમાં જગાડ બાકીનાઈથી જેના આપણને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે

હીંચકો એ રમણલાલ માસાના નિત્ય જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. ખંડની મધ્યમાં જ, મ્હેંગવાનો હીંચકો, તેના ઉપર પથરાયેલી એક નાની સગડી જાજી, એક અઢીંગવાનો મોટો તકિયો. સામે જ પાંચ સાત ખુરશીઓ, પાછળ બેએક સુંદર ઝીણવટભર્યા કોતરકામથી ભરપૂર બે સિંહાસન સરખી ખુરશીઓ અને એક કોતરકામવાળું નાનું સ્ટૂલ, આ એમની નિત્ય જીવનની બેઠક હીંચકાના અડધા ભાગમાં રમણલાલ માસાના

વખાણના નહિ પણ વ્યવસ્થિત રીતે પડેલા પોર્ટફોલીઓઝ, એન્ગ્રેજી માસિકો વર્તમાનપત્ર અને લાઇબ્રેરી પેન્સિલનો ટુકડો એ હમેશા પડેલા જ હોય છે.

અહીંયા બાગમાં તડકામાં બેઠેલી વખતે ગીતા વાંચતા ખાતા, પોતાના નિત્ય ક્રમમાં તેઓ વાંચતા, સોફામાં મજાના મિત્રો સાથે વાતો કરતા, અને સમય મળે લખતા, એ રીતે મારા રહેવાના અનુભવમાં તો મેં એમને અહીં જ મોટો ભાગનો સમય વિતાવતા જોયા.

એમનું ઘર સદા સૌને માટે ખુલ્લું જ હોય છે. મોટા માણસોને ત્યાં જોવામાં આવતા જતા આવનારાઓ માટેના નિર્ણીત કલાકો જેવું એમને ત્યાં કંઈ જ નથી. કોઈ પણ સમયથી માંડીને મોડે સુધી પણ મળવા આવનારાઓ એમને ત્યાં પહોંચી જાય છે. નોકરી શોધતા યુવાનો, સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરવા મથતા લેખકો, ઉછરતી જનતામાં પૂછનારા યુવક યુવતીઓ, વગેરે કે જેઓના એમના પ્રત્યક્ષ જુદી જુદી સંસ્થાઓમાંથી પોતાના આવનારાઓ ફક્ત વાતો કરવા આવનારા સહૃદયજનો સબંધ અને મૈત્રીના દાવા કરતા "અમને ગમે તે વખતે ગમે તેટલું બેસવાનો હક્ક છે" એ હક્કનો અમલ કરનાર માણસો સંસ્થાઓ તથા બીજા અગત્યના મિત્રોથી એમનું ઘર સવારથી માંડીને રાત્રે અગિયાર સુધી ભરેલું જ હોય છે.

એમનું સ્મિતભર્યું આમંત્રણ સંકોચ દૂર કરતું, સહાનુભૂતિભર્યું, એમનું જાણીતા અને અજાણ્યા સૌ માટે "પધારો"નું સ્વાગત સૌ માટે સદા તૈયાર જ હોય. "પધારો"ના માટે એમના કેટલાક મિત્રો તરફથી એમની ટીકા પણ થાય છે. એમના ટીકાકારો એવો પણ આક્ષેપ કરે છે કે ... મનમાં ... આ ... એમના ... જ ભાસ થતો.

તેઓ શાંતિથી સર્વની સાથે વાતચીત કરતા. સહાનુભૂતિપૂર્વક વ્યક્તિગત સ્વભાવનો ... કરતા ... ન ખાસ ... દિમાગને ... મનને દુઃખ ન થાય એ ખાતર

દરેકમા સહાનુભૂતિપૂર્વક રસ લેતા હોય છે એમના ધૈર્ય માટે ખરેખર મને આશ્ચર્ય જ થાય છે

એમને આ વયમા જરૂર થાક તો લાગતો જ હશે એ મારી ખાત્રી છે વિવિધ તરેહના મળનારાઓની વિચિત્રતાઓથી અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પણ પડતી હશે એમનો વખતનો ઘણો જ વખત ખરાબ થતો હશે એમની જે તે શાંતિ પણ નહિ જ મળતી હોય વખતે એ આવશ્યક હોય તે લેતા પણ વધારે વિવેક થતા હશે પરંતુ સામાન્યતામા રહેલી માણસતાને ખૂબ જ નમ્રતાપૂર્વક સન્માનવાની અપનાવવાની, અને એને ખાતર પોતાની અંગત મુશ્કેલીઓને હસતે મુખે વેઠી લેવાની, અને આ રીતે આપણે જેને પૂજતા હોતા ત્યાય તેનાથી દૂર રહેતા એવા એક મહાન સિદ્ધાન્તને જીવનમા ઉતારવાનો મહાન પ્રયોગ જ તેઓ કરતા હોય એમ મને તો લાગે છે

આ રીતે સમયમા અનેક બાજુએથી ખેંચાતા, ઉદ્ધૃત થતા, અનેક બંધનોથી ગુંગળાતા અને વ્યથાઓથી પીડાતા, સામાન્ય જનતાના વ્યક્તિત્વ તરફ પૂરી જ સહાનુભૂતિની જરૂર છે એ અતિ મહત્ત્વનુ પણ ઘણા જ થોડાઓને સમજાયેલુ માણસતાનુ પ્રથમ સૂત્ર એ જીવનમા ઉતારવા મથતા હોય એમ મારુ માનવુ છે

રોજની સામાન્યતામા મહત્તા સમાયેલી છે એ મહત્તાને ઓળખવી તો સમજવી અને તો વિચારવી એ એમનુ એક મહત્ત્વનુ જીવનસૂત્ર હોય એમ હુ માની લઉ છુ

પરંતુ એમની માયાળુતા એ ભોળા અને અણસમજુ માણસની સારપ નથી એમની શાંતિ જડ શાંતિ નથી એમની પાસે બેસતા મને તો અનુભવો જ આમ થાય છે વીજળીની ઝડપથી માણસના હૃદયના ધબકારા પળમા સમજી જનાર એક તીવ્ર વેધક નિરીક્ષણના ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ તળે હુ સતત મપાતી રહી હોઉ એવુ મને કેટલીય વાર લાગ્યા કરે છે ઉપરની શાંતિ પાછળ ખૂબ જ ચંચળ ચતુર તરવરતુ અને સ્ફૂર્તિવાળુ ક્રિયાતંત્ર હોય એમ લાગ્યા જ કરે છે ઝીણામા ઝીણી વસ્તુઓ એમની નજર બહાર જતી નથી બેસવાનો ઢબ, વાણીના હલનચલન પાછળ સમાયેલી ઇચ્છાઓ વાતચીત કરવાની

રમણલાલ બન્યા. તેમણે બીજો ચમત્કાર પણ કર્યો. લેખકનાં અંગત સગાં વહાલાં અને મિત્રો લેખકની કૃતિઓ ભાગ્યે જ વાંચે છે એટલે તેમને માટે માન હોવાનો પ્રશ્ન જ નથી હોતો. પણ ડા. રમણલાલનાં પુસ્તકો અપવાદરૂપે બધાંને જ ગમે છે.

મારે જ્યારે એમની સાથે ઓળખાણ થયું ત્યારે તેઓ મને હસમુખા, થોડા મશ્કરા અને વધારે શરમાળ લાગ્યા. પણ જ્યારે તેઓશ્રીનો મને વધારે અનુભવ થયો ત્યારે મને ખબર પડી કે જેવા એ હસમુખા છે તેવા જ તેઓ મક્કમ છે, અને હવે તો હું ખાત્રીથી કહી શકું કે જે તેમણે ધાર્યું હોય તે જરૂર કરે છે, પણ કોઈનું ખાસ મન દુખવ્યા વગર. એમને ફક્ત મળવાથી કે સાધારણ વાતચીત કરવાથી એમના સ્વભાવનો ખરો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, અને મારા જેવી માટે તો અશક્ય છે. ગુજરાતના એક હીરા તરીકે એમની જો ઉપમા આપીએ તો હીરાના દરેક 'પહેલ' ઉપર સૂર્યકિરણો પડતાં જુદા જુદા રંગનાં કિરણોનો પ્રકાશ પડે છે તેવા રમણલાલના સ્વભાવ અને ગુણના પણ 'પહેલ' છે. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય સાક્ષર હોઈ એ મારી નજરે એક 'પોલિટિશ્યન' પણ છે.

તેઓ ગૃહધર્મમાં ઘણા કુશળ અને ખંતીલા છે. સેવા એ એમનો જિંદગીનો મુખ્ય મંત્ર હોય એમ એમના વર્તન ઉપરથી દેખાય છે. કડક શબ્દ તે ભાગ્યે જ બોલે છે, પણ કોઈની પણ ઊણપ કે ભૂલ ખંતથી બહુ સારી રીતે સમજાવી શકે છે. એમની મશ્કરીભરી આંખમાંથી છટકવું કઠણ છે. સાધારણ મનુષ્યને તે સાધારણ રીતે રીઝવે છે. સ્ત્રીઓ માટે તેમને માન છે અને એ વર્ગના તે પ્રશંસક પણ છે, એટલે તેમના એ માનનીય હોય એ સ્વાભાવિક છે.

વર્ષો પૂર્વેનો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે. ડા. રમણલાલ રજા ઉપરથી નોકરી ઉપર જતા હતા. એમનાં પત્ની સ્વ. કૈલાસવતી જે મારાં નણંદ થાય, તે અમારે પેર હતાં. રમણલાલનો કાગળ આવ્યો તેમાં સ્વ. કૈલાસવતીને સ્ટેશને આવવા સૂચન કર્યું હતું કારણ એમને સાથે જ લઈ જવાનો

સ્વ. કૈલાસવતી ગ. દેસાઈ

ઠામ પાત્ર સમાોની નાગણીઓ અને તકન થતી ખામીઓ અો ત્રુટિઓ નાતચીતની વસ્તુમાથી મનમા અપ્રકટ રીતે ચાનતી અગણિત કલ્પનાઓ તરગો અને ભાવનાઓ એ પારખી જાય છ મનુષ્યનુ અને પરિસ્થિતિનુ મૂલ્ય આકનામા એ ખૂબ જ ... છે એવો મારો અનભવ થયો છે

એમનામા મને એ બીજુ નોધપાત્ર લક્ષણ જણાયુ છે અને તે એ છ કે સ્વમાનપૂર્ણ જીવન જીવી માનસતા વિમ્સાન ારા અગોમા વધારો ... શાન્ત છે પરંતુ ગુસ્સો પા ખી શકે છે અને અર્વ ની વધારે ગુસ્સો ક્રી પણ શકે છે એ ભના છે પરતુ તુચ્છાઈ અને ખધાઈભર્યા નાનામા નાના વર્તનને પણ પારખી શકે છ એટલુ જ નહિ પગુ સ્વભાનપૂર્ણ જતુ ...ની કેળવેલી મનોવૃત્તિને તીવ એ જતુ પગ રે છે પહેરવેશમા મ... જ ... નહિ ... ઢોઈ પરતુ ત માન જાળવવાના અભાવને લીધે નહિ પ તુ એ વસ્તુનુ મહત્વ પોતાો બ નથી માટે જ તેમની એ તરફ બેદરકારી છે સંયમ પૂર્ણ નુ જીવન એ જ સાચુ જીવન મયમી આનદ તે જ ખરો આનદ, એ જાણે તેઓ પ્રત્યક્ષ જીવનથી પુરવાર કરવા માગતા હોય એમ જ મને થયા કરે છ ... તુ એમનો સયમ ઝનૂની આત્માો ... ના ... યોગી ... નિગ્રહ મનોનિગ્રહથી તદ્દન મુક્ત ... અો આ ... પ ... સુવાળા એશી અને ભોગી જીવનથી પણ અનગ ... પરિસ્થિતિમા ... એ ને પરિસ્થિતિ હસતે મોઢે ... દુરગીથી ... સ્વમાનપૂર્ણ જીવનની દરેક પળ વિતાવવી એ એમનો આદર્શ હોય એવુ માની શકાય છે

એમના નવન થાઓ ... અો ... પ ... સયમના સૌમ્ય ... થી જ ... ગા ... છે મન ના એમના જીવન અને સાહિત્યમાથી એક જ સૂર સભળાયા રે છે સ્વમાનપૂર્વ જીવન ... સજ્જનતા કેળવો અો ગમે તે નાના ... મા ... એની સુવાસ રેલાવો મા ... ર ... એમા જ સમાન ...

બીજા ... એમનુ ... પ્રિય પુસ્ત હોય એમા મને હવે જરાપ નવાઈ ના ... નથી અહિંસા અો પ્રેમની સાધના કરનાર મહાત્મા ગાધી એમને વહાલા હોય એ પણ હવે સરળ સમજાય છે

.

સૌ. દ્રૌપદી જનુભાઈ દેસાઈ

મારા નણદોઈ

શ્રીયુત રમણલાલને પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય છે. સાહિત્યના અને વિશેષત: તેમના લખાણોના પ્રશંસકોને રમણલાલના આયુષ્યમાંથી લેખનકાર્ય માગેના સમયમાં થતો આ ઘટાડો વધો ખૂંચે એ સહજ છે.

એમની સાહિત્યસેવા અને વાચનપ્રિયતાની નજર કરતી એવી અધ્યાની તીન ઇચ્છા થઈ. પ્રણાલિકા, રૂઢિ, વગેરેની હિંદુ સંસાર અને માનસ ઉપર એવી સચોટ અસર છે કે કોઈને બીજુ કંઈ નવીન કાંઈ જ સઝતુ નથી. પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે વનપ્રવેશ ઊજવવો એ જ અમે પણ નક્કી કર્યું. રા. રમણલાલ આની ઉજવણીની બહુ જ વિરુદ્ધ પડ્યા અને એમણે એક કાગળ લખી એમનો વિરોધ દર્શાવ્યો. એ હૃદયસ્પર્શી વિનતીથી અમારે તમામ ઉત્સાહ ક્માવી ફક્ત એક અભિનંદનગ્રંથ તૈયાર કરવો એવું નક્કી થયું.

મને રા. રમણલાલની વાર્તાઓ વાંચવાનો શોખ છે. જગતના નિયમ પ્રમાણે કાલિદાસ એના પોતાના ગામમાં 'કાળીઓ' કહેવાયો. રા. રમણલાલ મારા નણદોઈના સગા છે અને એક ગામના છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. તે છતાં પણ પોતાના જ વતનમાં અને વળી પોતાના જ ગામમાં, રમણલાલના 'રમણ' થવાને બદલે 'રમણલાલભાઈ' થયા, અને હવે શ્રીયુત

કંઈ પાછળ સમાયેલી લાગણીઓ અને વ્યક્ત થતી ખામીઓ અને ત્રુટિઓ, વાતચીતની વસ્તુમાંથી મનમાં અસ્પષ્ટ રીતે ચાલતી અગણિત કલ્પનાઓ તરંગો અને ભાવનાઓ એ પારખી જાય છે. મનુષ્યનું અને પરિસ્થિતિનું મૂલ્ય આંકવામાં એ ખૂબ જ દક્ષ છે એવો મારો અનુભવ થયો છે.

એમનામાં મને એક બીજું નોંધપાત્ર લક્ષણ જણાયું છે અને તે એ છે કે સ્વમાનપૂર્ણ જીવન જીવી જાણવાના નિઃસાર ભાગ બીજામાં વધારો. વળી એ શાંત છે પરંતુ ગુણો પારખી શકે છે અને મર્યાદાથી વધારે ગુણો જોઈ પણ શકે છે. એ ભલા છે પરંતુ ચતુરાઈ અને ખુશામદિયા નાનામાં નાના વર્તનને પણ પારખી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ સ્વમાનપૂર્ણ જતું કરવાની કેળવેલી મનોવૃત્તિને લીધે એ જતું પણ કરે છે. પરદેશવાસમાં [illegible] નહિ જોતા હોય પરંતુ તે માન જાગવાના અભાવને લીધે નહિ પરંતુ એ વસ્તુનું મહત્ત્વ પોતાને મન નથી માટે જ. તેમની એક તરફ મહત્ત્વકારી છે: સંયમપૂર્ણ જીવન એ જ સાચું જીવન, સંયમી આનંદ તે જ ખરો આનંદ, એ જાણે તેઓ પ્રત્યક્ષ જીવનથી પુરવાર કરવા માગતા હોય એમ જ મને થયા કરે છે. પરંતુ એમનો સંયમ જડતાની આત્માને [illegible] નિગ્રહ મોનિગ્રહથી [illegible] છે અને આનાથી [illegible] અને ભોગી જીવનથી પણ અલગ છે, જે પરિસ્થિતિમાં [illegible] તે પરિસ્થિતિ રસને માટે [illegible] સ્વમાનપૂર્ણ જીવનની દરેક પળ વિતાવવી એ એમનો આદર્શ હોય એવું માની શકાય છે.

એમના [illegible] થાઓ [illegible] સંયમ [illegible] એમના જીવન અને સાહિત્યમાંથી એક જ સૂર [illegible] સ્વમાનપૂર્ણ જીવન [illegible] ગમે તે [illegible] શુવાસ [illegible] માનવતાનું [illegible] એમાં [illegible]

[illegible] એમનું સૌથી પ્રિય પુસ્તક હોય એમ માનું છું. [illegible] નથી [illegible] અને પ્રેમની સાધના [illegible] એમની [illegible] હોય [illegible] સમજાય છે.

એમનો ઇરાદો હનો રા રમણુનાન ઓનનામા તેમ જ લખનામા ઘણે ભાગે સૂચનરૂપે અથના ગોળગોળ જ નખે છે એમને કોઈનુ અપમાન થાય એ બહુ ડર રહે છે અમારો નિચાર રમણુનાનને નડિયાદ ઉતારી પાડવાનો હો। એમના મક્કમ અને લગભગ હઠીના સ્વભાવની અમોને ખબર હોવાથી અમે એ કિસ્સો ન્યોં અમારુ ઘર રે'વેના ડિસ્ટ ટ સિગ્નલ' પાસે હતુ ત્યાથી ટ્રેન પસાર થઈ અમે ત્યા જ ઊભા હતા રા રમણુનાને અમને હજી સ્ટેશનથી આગે દૂર જોયા એટલે નાગાજ તો થયેના જ પણ મોઢુ તો હસતુ જ રહ્યું અમે ઝડપથી સ્ટેશન તરફ ગયા અને ગાડી ઊપડ્યા પહેલા પહોચી ગયા, એટલે એ ખુશ તા થયા મે નો રને યુ કે સામાનની ગોઠવણ ઝડપથી કરી નાખ, ગાડીઊપડનાનો ટાઇમ થયો રા રમણુનાનના મો ઉપરનો ગભરાટ જતો રહ્યો એમને ખાત્રી થઈ કે મ ૈનાસમેનનો સામાન ગાડીમા મુ ાય છે અમે રમણલાનને વાતો કરતા ગાડીથી દૂર નઈ ગયા ગાડી તરફ જોતા જોતા એ વિવેકનુ સ્વરૂપ અમારી સાથે આ ના ગાડીએ ભીડી મારી રમણુનાને ગાડી તરફ અને કૈનાસ ેન તરફ અથ ભરી દૃષ્ટિઓ નાખના માડી અમે હસી પડ્યા રમણુનાનને વહેમ પડ્યો અમે એમનો સામાન ઘર તરફ જતો દેખાડયો ગૃહસ્થાઈ અને વિવે ની એ પરિસીમા મોઢા ઉપર જરા પણ ક્ષોભ દેખાડયા વગર હમીને અમારી સાથે આ ના પણ આ બનાવ પછી એમનો આ વિષય પૂરતા અમારા ઉપરથી ભરોસો ઊઠી ગયો

મેં શ્રીયુત રમણુનાનની નવનકથાઓ તેમ જ એ ઉપરના વિવેચનો પણ વાચ્યા છે એ વિષય ઉપર હુ લખીને ભારણ કરના માગતી નથી. એમની નવલકથાઓ સૌને શા માટે ગમે છે શુ તત્ત્વ આકર્ષે છે, શી ઊણપો છે વગેરે જાણવાથી અથવા તેનુ વિશ્લેષણ કરવાથી મારા અભિપ્રાયમા નઈ ફરક નથી પ નાનો અને મને મારા અભિપ્રાય બદનવાની ઇચ્છા પણ નથી

સાહિત્યની દુનિયામા જ્યારે એમને કાઈ જ ઓળખતુ નહિ હોય ત્યારની , એમને ઓળખુ છુ ઘણા વર્ષોનો પડદો ચીરીને-એ જ્યારે પરણવા આ યા એ દ ર મારી આખ આગળ ખડુ થાય છે પ ણવા આવનાર વ્યક્તિઓ શરમાય છે—જો કે હાલના સમયમા તા પરણાવનારાઓ શરમાય છે નારણ પરણનારાઓ નથી શરમાતા-પણ મે રમણુનાનના ગૌર

'પરાધીન પુરુષ' મને તો ગમી પણ પુરુષોને પણ જો તે ગમતી હોય તો તો રમણલાલની લેખનશક્તિમાં ખરેખર ખૂબી છે એમ સ્વીકારવું રહ્યું.

રમણલાલના જે અજાણ્યા 'પહેલ' છે તે દુનિયાને દેખાડવાનો આ મારો પ્રયાસ છે. સાક્ષરના લેખો વાંચીને સાક્ષરનું અંગત જ્ઞાન મેળવવાની આતુરતા વધે છે એ મારો અનુભવ હોઈ મેં આ લખવાની ધૃષ્ટતા કરી છે. શ્રીયુત રમણલાલ એક સાક્ષર તરીકે તો ખરા જ—પણ એક વિવેકી, માયાળુ, નિઃસ્વાર્થી વ્યક્તિ તરીકે—સો વર્ષના થાય એવી મારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે.

મુખ ઉપર શરમના શેરડા પડતા જોયા ત્યારથી મને તેમનામાં નવીનતા તેમ જ અસાધારણતા તો લાગી જ.

જ્યારે જ્યારે એમની મહેમાનગીરી અનુભવવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો હશે ત્યારે એમની મહેમાનો માટેની ઝીણવટભરી કાળજીએ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચેલું. દરેક મહેમાનની સવારની ચાથી માંડીને રાતની પથારીઓ સુધીની દેખરેખ તે જાતે જ રાખે છે અને સૂતા પહેલાં દરેકની પથારીમાં ચાદર, રજાઈ, તકિયા, પીવાનું પાણી વગેરેની જાતે જ ખાત્રી કરી છેલ્લા સૂવા જાય છે. કોઈને પણ કાંઈ અગવડ પડે એની એમને ખનખન રહ્યા જ કરે છે. એમણે સમાજ અને જીવનની ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુઓ એમની નવલકથાઓમાં છણી છે. એમનાં ઉદાહરણો પણ અંગત અનુભવ જેવાં જ છે. જીવનના એ ઊંડા અભ્યાસી છે અને જે જે ઊણપો એ જોઈ શકે છે તે પોતાના જીવનમાંથી કમી કરવાનો તેમનો ચાલુ પ્રયાસ હોય છે. જે એમના જીવનના આદર્શો છે તે પાળવાનો એમનો દૃઢ નિશ્ચય હોય એમ લાગે છે. એમની લોકપ્રિયતાનાં કારણોમાં મારા મન પ્રમાણે એમની એકલી સાહિત્યસંપૂર્ણતા નથી, પણ એમના અભિમાનરહિત, સરળ, સાદા, આદર્શજીવનનો હિસ્સો વધારે હોય તો કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ.

એક બીજો થોડાં જ વર્ષ ઉપરનો બનેલો પ્રસંગ પણ સૂચક છે. 'એમની' સાથે રસોડાની સગવડો વિષે મારે વાદવિવાદ થતો હતો તે વખતે રમણલાલ હાજર હતા. સ્ત્રીઓના કહેવાના કચકચિયા સ્વભાવને લીધે નવીન બંધાતા રસોડાની સગવડો વિષે મતભેદ પડ્યો હશે. અમે બંને રમણલાલનો અભિપ્રાય માગતાં અમારી બંનેની વાત સાચી છે એમ ઠરાવવાનો રમણલાલનો પ્રયાસ હતો. જ્યારે રસોડું તૈયાર થયું ત્યારે રમણલાલે જોયું. થોડા સમય પછી મેં એક માસિકમાં 'પરાધીન પુરુષ' ની વાર્તા વાંચી. મને બહુ હસવું આવ્યું. એ જ પ્રસંગ—સારા અને આકર્ષક શબ્દોમાં લગભગ એ જ વાતચીત. મને લેખકોનો અને ખાસ કરીને રમણલાલ જેવા ચિકિત્સકનો ડર લાગ્યો અને સાથે સાથે માન પણ ઉત્પન્ન થયું. એક સાધારણ નજીવા પ્રસંગ ઉપરથી તે કેવી આકર્ષક વાર્તા સર્જી શકે છે!

ધર્મભાવના માબાપો કરતા અમને એમનું મન દુખવવાની વધારે બીક રહે છે એ ની ધર્મભાવના નથી એટલે એમના કહેવાની અમારા ઉપર વધારે અસર થાય છે અને એમનું મન ન દુખાય એવું કરવાને દરેક જણ તત્પર રહે છે આનો અર્થ એ નથી કે 'ભાઈસા'બ' કદી ગુસ્સે થતા નથી એ જ્યારે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે એમના જેટલું કોઈ જ ગુસ્સે નહિ થતું હોય એવું લાગે છે પરંતુ એ બનાવ બહુ જ જવલ્લે બને છે

'ભાઈસા'બ'મા અમારા કુટુંબની અમુક અસરો ખાસ ઊતરી આવી છે એક તો સ્વમાન સમાન એ અમારા કુટુંબનો એક ખાસ આદર્શ છે સમાનને ખાતર બધું જતું કરવાની તૈયારી અમારા કુટુંબમા વ્યાપક છે 'ભાઈસા'બ' ને કુટુંબ માટે ઘણું જ વાત્સલ્ય છે

'ભાઈસા'બ' પહેરવેશમા અને રહેણીકરણીમા અત્યંત સાદા છે જીવનમા બને એટલી જરૂરિયાતો ઓછી કરવી જોઈએ એમ એ માને છે પોતાનું કામ હાથે કરી લેવું જોઈએ એમ એ રોજ અમને કહે છે અને સાધારણ રીતે બીજાને શિખામણ આપનારા ઘણા એ શિખામણ પોતે જ અમલમા નથી મૂકતા, એવું એમનામા નથી સાદાઈ રાખવાનું કહી પોતે પણ એટલી જ સાદાઈ રાખે છે બીજાને પોતાનું કામ હાથે કરવાનું કહી હાથે જ કપડા ધોઈ નાખતા એમને જરા ય સંકોચ થતો નથી વળી તેઓ ખાદી પહેરવામા ખૂબ માને છે અને પોતાને માટે મોટે ભાગે ખાદીના જ કપડાનો ઉપયોગ કરે છે સ્વદેશી ગૃહઉદ્યોગના તેઓ હિમાયતી હોવાથી પરદેશી વસ્તુને બને ત્યા સુધી નથી વાપરતા

અહિંસા એ એમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે તેઓ બને ત્યા સુધી જીવનમા અહિંસાનું જ પાલન કરવા પ્રયત્ન કરે છે અને એમની નવલકથામા આવતા પાત્રો પણ એમના અહિંસાના સિદ્ધાન્ત ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે બળવાના વાતાવરણમા કડેના રુદ્રદત્ત આર્યાવર્તને રોમનો તથા અન્ય શત્રુઓથી રક્ષવા સુભાગુ અને ક્રૂર તથા જોતજોતામા નિર્દોષ બાળકોના જીવ લેતી મનાતી હૂણ ટોળીના આગેવાન સુમગને અહિંસા પાળતા બનાવી 'ભાઈસા'બે' એમના એ સિદ્ધાન્તને ખૂબ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અહિંસાના

કુ. સુધા ર. દેસાઈ

પુત્રીની દૃષ્ટિએ

બનારસની લાંબી મુસાફરીએથી હું પાછી ફરી ને તરત જ મને ખબર પડી કે 'ભાઈસા'બ'ના મિત્રો તરફથી એમના ૫૨મા જન્મદિન નિમિત્તે સુવર્ણ-મહોત્સવ ઉજવાય છે. આ જગ્યાએ હું એક વસ્તુની સહેજ ચોખવટ કરી લઉં. એક પુત્રી તરીકે, ૧૬ વર્ષથી જેમને હું 'ભાઈસા'બ' કહેતી આવી છું, તેમને 'શ્રી રમણલાલ દેસાઈ' તરીકે ઓળખાવતાં મને વિચિત્ર લાગે છે. શ્રી નાનાલાલ જેવા મહાન કવિ પણ પોતાના કાવ્યમાં કવિ શ્રી દલપતરામ-ભાઈને તેઓના નામથી ન ઓળખાવતાં 'પિતા' તરીકે જ ઓળખાવે છે, તો મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિને આ બાબતની છૂટ મળી શકશે એમ માની લઉં છું.

અત્યાર સુધીમાં આવેલાં થોડાંઘણાં અતિ કઠિન કાર્યોમાંનું એક આજે હું કરી રહી છું. 'ભાઈસા'બ'ના જીવન અને તેમના સાહિત્ય વિશેના પોતપોતાના વિચારો લખી એક 'સ્મારકગ્રંથ'ના રૂપમાં બનાવી તેમને આપવો એમ તેમના મિત્રોએ નક્કી કર્યું. મેને પણ કાંઈક લખવાનું મન થયું. જો કે આ કામ મુશ્કેલ તો લાગે જ છે.

પહેલાં તો હું એમના સ્વભાવ વિશે કાંઈક લખીશ. એમનો સ્વભાવ ખૂબ જ શાંત, થોડાબોલો અને ઠરેલ કહી શકાય. સામા માણસના દિલને જરા ય દુઃખ ન થાય એ એમનો સતત પ્રયાસ. એમના શાંત સ્વભાવને લીધે ઘણા ગેરફાયદા થાય છે એમ કેટલાકનું માનવું છે. પણ ખૂબ માનતાં કે

પણ છે." 'પૂર્ણિમા' માં એમણે લખેલાં આ વાક્યો એમના લગ્ન વિષેના વિચારો સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

વ્યાયામ એમને ખૂબ પ્રિય છે. એ પોતે પણ બાલ્યાવસ્થાથી જ અખાડામાં જતા અને હજી પણ વખત મળ્યે વ્યાયામ કરવાનું ચૂકતા નથી. ઘરમાં પણ દરેક જણને વ્યાયામ કરવાનું એ ખાસ દબાણ કરે છે. પરંતુ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે સામા માણસનું મન ન દુખાય એવી રીતે દબાણ કરે છે, એટલે હજી પૂરતા પ્રમાણમાં અમારાથી અમલમાં નથી મુકાયું.

'બર્ફસાબ' મૂર્તિપૂજા અને આચારના આડંબરમાં માનતા નથી પણ એમને નાસ્તિક તો નજ કહી શકાય. ઈશ્વર જેવી મનુષ્ય કરતાં ઘણી ઉચ્ચ કોટિની વ્યાપક શક્તિ છે, એનું સ્મરણ તથા ધ્યાન શાન્તિ આપે છે અને માનવીના વિકાસમાં એ સહાય કરે છે, એમ એ માને છે. એમનાં માતા ચુસ્ત વૈષ્ણવ છે અને પિતા અજ્ઞેયવાદી છે એ પણ એક નોંધવા સરખી બિના છે. એક બાજુએ ચુસ્ત આચાર અને બીજી બાજુએ નવીન આચારભંગ એ બન્ને વચ્ચે અમારું કુટુંબ ક્લેશ વગર કામ ચલાવી શકે છે. ગીતા એ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે. જ્યારે એમને લાગે છે કે કશી મુશ્કેલી આવી છે ત્યારે તેઓ ગીતા વાંચે છે. એને લીધે એમનું મન સ્થિર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. વળી તેઓ ગુસ્સે થાય, દિલગીર થાય અથવા માંદા પડી જાય ત્યારે તરત જ ગીતા તરફ નજર કરે છે. એનાથી એમના મનને ખૂબ શાંતિ મળે છે એવું મને લાગે છે.

તેઓ વર્ણાશ્રમધર્મમાં જૂની ઢબે માનતા નથી. એ અંત્યજઆશ્રમોમાં, અંત્યજનિવાસમાં અને અંત્યજ એળખીતાઓમાં ફરવામાં બિલકુલ સંકોચ રાખતા નથી. 'હિન્દુ–મુસ્લિમ ઐક્ય' પણ એમનો ખાસ સિદ્ધાન્ત છે. ધર્મના, જાતિના અને વર્ણના ભેદ પાડીને વેર વધારવાં એ દેશદ્રોહ કરવા જેટલું ભયંકર છે, એમ તેઓનું માનવું છે. 'છાયાનટ'માં હિન્દુ–મુસ્લિમ ઐક્ય વિષે એમણે અસરકારક લખાણ લખ્યું છે; તથા 'જીવન અને સાહિત્ય'માં ધર્મભાવના વિષે તેમણે લખેલો લેખ તેમની ધાર્મિક માન્યતાને સ્પષ્ટ કરે છે.

લ્હાના નીચે કાયરતા દાખવનાર ઉપર એમને વાણી ચી. છ એમનુ માનવુ છે કે મનુષ્યમા પુષ્કળ શક્તિ હોય છતા અહિંસાનુ તે પાલન કરે ત્યારે જ તને સાચો અહિંસક કહી શકાય અહિંસા પણ વીરત્વ માગે છે, કાયરતા નહિ 'ધાધાન' નામની એમની નવલકથામા એમણે નાયક અહિંસકોની અપાત ગીન ની છે ગાધીજીના એ ઉત્સાહી પ્રશસક છે જો કે તેઓ ગાધીજીને ની મળ્યા નથી કે તેમને અગત રીતે ઓળખના પણ નથી છતા અહિંસાના એ પરમ પજારીને 'બાઇસાન' એક આદર્શ પુરુ માને છ

'બાઇસા' ા ને સિગરેટ, દારૂ અન માસાહાર પ્રત્યે ઘણો તિરસ્કાર છ કોઈ પણ તનનુ યસન એમને ગમતુ નથી એગન સિગરેટ, દારૂ કે તમા મે તમા ા ઉ નમા પ્રવમ નથી નેથી

મો એમના સ્ત્રીઓ વિશેના વિચારો તપાસવાની ઉત્ક ા થઈ એટલે મે એમના સ્ત્રીપાત્રાનો અભ્યાસ કર્યો 'સિતિન' ની ઉનૂપી અને લમા 'કિ યચનુ ની નજન ઓ' ગ ની આરગા અનનાર વ્યક્તિ સ્ત્રીસ્વાત ત્રમા અને સ્ત્રી પુરુ સમાનતામા ન માને એ માનવાયોગ્ય નથી એમના સ્ત્રીઓ વિશેના વિચારો ઘણા જ આગળ પ ના , એ એમના પુસ્તકોમા સ્થળે સ્થળે મળી આવતા વાક્યોથી જ ખબર પડે છ જેમકે "સ્ત્રીના નિશ્ચય એ શક્તિનો નિશ્ચય" "સ્ત્રાનો સ બધ—સ્ત્રીનો નદચાર પુરુ ને મ ન્નાર અર્થે છ" "સ્ત્રી એ માત્ર ગોહિની કે માયા નથી તે તો અ ા ની અનકર્ણા છ કૃપાળી નાખા પા ા બતે ીનો ન્યાય ગની પશે ા કૈખરીમા ઊનરી શ ની ન નથી ન ના વાણીથી પર છ તના ગન્ભમા જ મ ન શોભ જગતની અ ભિમાન મતિ મતિ પ્રમાણ ૭"

વર ા વિશેના એમના વિચારો ા 'કતણીના છ એમની નરે રેક નવલકથામા લગ્ન વિશેનો એમનો મત મળ આગળ તરી આવે છે લગ્ન એ એક પવિત્ર—આ ગ ીય રજ્જુ છે આ દરેક ા મા આવશ્યક , એમ તેઓનુ માનવુ ' લગ્નમા ગમે તેટલી, ખામીઓ હોય પસંદગીનુ તત્ત્વ તમાથી સમગ્ર ા અદૃશ્ય થઈ ગયુ હોય મ ધિનુ એક પણ સાધન ન જ હોય છતા લગ્નવા જ નીતિ સમાયલી છ એવી માન્યતા અ ાનિપ રીઓની

પણ છે." 'પૂર્ણિમા'માં એમણે લખેલા આ વાક્યો એમના લગ્ન વિષેના વિચારો સ્પષ્ટ કરી આપે છે.

વ્યાયામ એમને ખૂબ પ્રિય છે. એ પોતે પણ સાર્વજનિક અખાડામાં જતા અને હજી પણ વખત મળ્યે વ્યાયામ કરવાનું ચૂકતા નથી. ઘરના પણ દરેક જણને વ્યાયામ કરવાનું એ ખાસ ફરમાન કરે છે. પરંતુ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે સામા માણસનું મન ન દુભાય એવી રીતે ફરમાન કરે છે, એટલે હજી ઘરના પ્રમાણમાં અમારાથી અમલમાં નથી મુકાયું.

'ભરૂસાંજ' મૂર્તિપૂજા અને આચારના આડંબરમાં માનતા નથી પણ એમને નાસ્તિક તો નજ કહી શકાય. ઈશ્વર જેવી કોઈ અગમ્ય ઉચ્ચ શક્તિની વ્યાપક શક્તિ છે, એનું સ્મરણ તથા ધ્યાન શાન્તિ આપે છે અને માનવીના વિકાસમાં એ મદદ કરે છે એમ એ માને છે. એમના માતા ચુસ્ત વૈષ્ણવ છે અને પિતા અનીશ્વરવાદી છે એ પણ એક નોંધવા સરખી વિગત છે. એક બાજુએ ચુસ્ત આચાર અને બીજી બાજુએ નવીન આચારભંગ એ બન્ને વચ્ચે અમારું કુટુંબ ક્લેશ વગર ચલાવી રહ્યા છે. ગીતા એ એમનું પ્રિય પુસ્તક છે. જ્યારે એમને લાગે છે કે કંઈ મુશ્કેલી આવી છે ત્યારે તેઓ ગીતા વાંચે છે. એને લીધે એમનું મન સ્થિર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. વળી તેઓ ગમગીન થાય, દિલગીર થાય અથવા માંદા પડી જાય ત્યારે તરત જ ગીતા વંચાવે છે. એનાથી એમના મનને ખૂબ શાન્તિ મળે છે એવું મને લાગે છે.

તેઓ વર્ણાશ્રમધર્મમાં જૂની ઢબે માનતા નથી. એ અન્ય આશ્રમોમાં અંત્યજનિવાસમાં અને અંત્યજ ઓળખીતાઓમાં ફરવામાં કિંચિત્ સંકોચ રાખતા નથી. 'હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય' પણ એમનો ખાસ સિદ્ધાન્ત છે. ધર્મના, જાતિના અને વર્ણના ભેદ પાડીને લડવાવાળાઓ એ દેશદ્રોહ કરવા જેટલું ભયંકર છે, એમ તેઓનું માનવું છે. 'છાયાનટ'માં હિન્દુ-મુસ્લિમ ઐક્ય વિષે એમણે અસરકારક વખાણ કર્યું છે તથા 'જીવન અને સાહિત્ય'માં ધર્મભાવના વિષે તેમણે લખેલો લેખ તેમની ધાર્મિક માન્યતાને સ્પષ્ટ કરે છે.

'ભઈસાંબ' નું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય બહુ સારું નહિ હોવા છતાં–જો કે સાધારણ ખોરાક, ઓછી ઊંઘ અને થોડા આરામ સાથે પણ એ ઘણું જ કામ કરી શકે છે.

'ભઈસાંબ' ના સાહિત્યમાં મુખ્ય સ્થાન નવલકથાઓનું છે. એમણે જુદા જુદા પ્રકારની-ઘણી નવલકથાઓ લખી છે–સામાજિક, જાસૂસી, ઐતિહાસિક, ગુનેગારોને લગતી, ગ્રામસુધારણાને લગતી તથા રાજનૈતિક. એમના ઉપર એક એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે 'રમણલાલ એક જ જાતની નવલકથાઓ રચે છે." મેં તો 'ભઈસાંબ'ની" આટલી બધી નવલકથાઓ વાંચી તેમાં જુદા જુદા ઘણા પ્રકારો જોયા એટલે, મને તો આ આક્ષેપ વધારે પડતો લાગે છે.

ગ્રામપુનર્ઘટના અને ગ્રામસુધારણા એ એમનો પ્રિય વિષય છે. એમણે ગ્રામલક્ષ્મી, ગ્રામોન્નતિ તથા હાલમાં ભજવાયલી ગ્રામમેના નામની નાટિકામાં ગ્રામજીવનના પ્રશ્નો એવી સરસ રીતે ચર્ચ્યા છે કે એ વાંચીને આપણને તો જાતે ગામડામાં જઈને રહેવાનું મન થઈ જાય.

'ભઈસાંબે' લખેલા 'ઝાકળ' અને 'પંકજ' એ બે વાર્તાસંગ્રહો-માંથી મને બે વાર્તાઓ ઘણી જ ગમે છે. એક તો 'ખરી મા,' અને બીજી 'પ્રભુનો દરવાન.'

'પરી અને રાજકુમાર' તો મને બહુ જ ગમે છે કારણ એ મને જ અર્પણ થયું છે. પહેલા નાટકમાં એમણે બાલ્યાવસ્થાનું, યુવાવસ્થાનું અને વૃદ્ધાવસ્થાનું ચિત્ર ખડું કર્યું છે. એ નાટિકાનો નાયક મને બહુ જ ગમે છે, કારણ એ બીજું બધું છોડી સેવાને જ અપનાવે છે. બીજી નાટિકા 'એક તક' માં એમણે બિચારા 'પુરુષની જે સ્થિતિ ખડી મૂકી છે તે વાચવાની ખૂબ મઝા આવે છે. એની કૃતઘ્નતા, લડવાડિયાપણું, સ્વાર્થ અને જંગલીપણાને લીધે તેને પૃથ્વી અથવા કોઈ પણ ગ્રહ પોતાની ઉપર રાખવા તૈયાર નથી થતું. પછી મહામાયા એને સ્ત્રીની દયા ઉપર જીવતો રાખી છોડી દે છે. બીજી પણ ચાર નાટિકાઓ છે, જેમાંની 'લાલા પટેલની વાયવરી' મને બહુ જ ગમે છે. એમાં અભણ હોવા છતાં

'ભાઈસા'બ' રોજની રીતે

'લાનો પટેન' મીન્ન મધા ભણેનાઓ અને સુધરેનાઓ ન નાક્ષ્યાતુયમા કેના પાછળ નાખી દે કે અને પોતાન ધાયુ ..રે છે તે નાચવાની બહુ મઝા આવે .

ભઈમા એ '..વન અને સાહિત્ય નામના પુસ્ત..મા કેટ..ના.. અભ્યાસ પૂર્ણ નિબંધો આપ્યા છે થો.. નખન ઉપર મે એ પુસ્તક નાચનાને લીધુ અને પકેતે જ પાનેથી મોટા મોટા અને ભાર ભારે શબ્દો ગૂઢ વિચારો અને લાંબા વર્ણનો જોઈ તે પુસ્તક બીએ મા આવ્યા પછી વાચનાનો વિચાર ..યો છે એટલે હાલ તો તે વાચવાનુ મુલતવી રાખ્યુ છે

વળી 'નિહારિકા નામનો એ.. ..ન ગ્રંથ પણ તેમણે રચ્યો છે એની અદ્દભુત ..ગ..યો હાલમા આવતા વણા અ..પટ.. મને ન સમજાય એવા ..ગ..યો ..રતા મને તો નધારે ગમે છે

પત્રેના મને નાગતુ કે ભઈસા મ ..લુ ગભીર જ નખે છે પણ નાના પત્રેનની નાયમરી ..નમા બ..ાવાની આમમેવા નામની નાટિકા 'શાન્તિ હૃદય મા આવતા ..વિ અને મન નગના મી..ા દ..યા અ..જની નુ ..સગ્નાનનુ પાત્ર તથા એમની બી.. ..નનકથાઓમા પણ ઘણી નખન આવતા હાસ્યરસવાળા વા..યો વાચી મને નાગ્યુ કે ભઈમાએ હાસ્યરસને પણ ખૂબ આગળ ..ર્યો .. ..નગી ..યાન.. મા આવતુ મૅચનુ દ..ર વાચીને તા ખરેખર ..ય જ હસવુ આવે છે

ભઈસા મ ..ની નખનાની શૈલી વિ.. .. ..તા ટૂંકામા એટલ જ કે જે વસ્તુને રજૂ ..વી હોય તને એ ..ર ..મયોગતાથી રજૂ ..રે છે એમની શૈલી ચિત્રાત્મક છે અન ..ા ..ણી ..મરળ છે ..

એમના પાત્રાનખનના વિચાર ..તા મને એ ..જ્યાસ એ.. વિવેચકે લખેના કેટ..ના.. વાક્યો યા આવે છે જે મને એમના પાત્રાનેખન માટે યાગ્ય રીત ..નપરાયા હોય તમ ના..ે છે મણુલાનના પાત્રાનખનનો વિચાર ..ના આપણી આખ સામે ..નુ દર નામય વિવેકી સર..રી માયાળુ ચપળ અને તેજસ્વી યુવતીવૃન્દ તથા સ્નાયુબદ્ધ ..સરતી શરીર ..રમાળપટ્ટ,

થોડીઘણી વિચિત્રતા અને ધૂન, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને મધ્યમ ઘરના યુવક-સમૂહો તરી આવે છે. એમની નવલકથામાં ભયંકર તાન્ત્રિકો, ક્રૂર લૂંટારા, પોતાની સુંદરતા, બુદ્ધિ અને આવડતને ખરાબ માર્ગે દોરી જનાર દુષ્ટ પુરુષો, વહેમી અને ક્રોધી પતિઓ, વિલાસપ્રિય રાજાઓ અને વેશપલટાઓ કરી ફરતી ભેદી વ્યક્તિઓ પણ મળી આવે છે. સાથે સાથે 'ક્ષિતિજ'ના શિવ, અગસ્ત્ય, 'હૃદયનાથ'ના માહેશ, 'દિવ્યચક્ષુ'ના જનાર્દન અને 'ગ્રામલક્ષ્મી'ના રામા પટેલ જેવા સત્પુરુષોનો પણ એમની નવલકથાઓમાં સમાવેશ થાય છે."

એક વખત '[illegible]'ની નવલકથાઓ ઉપરના વિવેચનમાં મેં વાંચ્યું હતું કે, "રમણલાલ એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં કલ્પિત પાત્રો સર્જે છે એને લીધે વાચકને એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ સત્ય નથી લાગતી પરંતુ 'ક્ષિતિજ'માં વર્ણવેલા આર્ય-અનાર્ય સંઘર્ષ, રોમનોના હિંદ ઉપર આક્રમણ તથા 'ભારેલો અગ્નિ'માં વર્ણવેલા બળવાના કાળના વર્ણનને અવાસ્તવિક માનવાનું જરાય કારણ નથી. મને તો એમ લાગે છે કે ગાંધીયુગ અથવા અહિંસાની વાતનું ધ્યાન દોરવા માટે ગાંધી, જવાહરલાલ, અથવા રવીન્દ્રનાથ જેવા પાત્રો સર્જનાથી જ એમાં વાસ્તવિકતા લાગે એવું કંઈ નથી. એના જનાર્દન, અરુણ અથવા [illegible] જેવું પાત્ર સર્જે એ વાતાવરણ સમજાતાથી ઉપજતી શક્યતા એમ છે.

'[illegible]'ના લખાણમાં મને એક વસ્તુ ખૂંચે છે તે એ છે કે વાતચીત પછી એની ઉપર લખાયેલા વાક્યો અને પેરાઓ કેટલીક વખત વધારે પડતા લાંબા થઈ જાય છે. આને લીધે ચાલુ વાતચીત વચ્ચે મોટું અંતર પડી જાય છે.

'[illegible]' માટે કેટલું લખવું, શું લખવું અને શું ન લખવું એ બધી મૂંઝવણોને અંતે આટલું લખાયું છે અને એ જેવું લખાયું છે તેવું જ અહીં મૂક્યું છે.

શ્રી ચુનિલાલ પુરુષોત્તમ શાહ

વહાલસોયા રમણભાઈ

રમણભાઈને પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય છે, અને તે પ્રસંગે મારે કાંઈ લખવું એથી સહેજ ગભરામણ થયેલી. રાજકીય ક્ષેત્રમાં અમે બન્ને સામસામા છીએ. અમલદારશાહીનો બચાવ કરવાનો એમને, મારે બિનજવાબદાર અમલદારશાહી સામે લખવાનું. આમ હોવા છતાં અમે મિત્રો છીએ એ વાત ઘણા જાણે છે.

૧૯૩૦માં વકીલાત છોડીને પ્રજાકીય લડતમાં વિધિસરનો દાખલ થયો ત્યારથી મેં ઘણા અમલદાર મિત્રોને ત્યાં જવા આવવાનું બંધ કર્યું છે. આજની ઊંચી જગ્યા ઉપરના ઘણા અમલદારો જોડે મારે મિત્રતા હતી. પણ પ્રજાકીય ચળવળમાં કામ કરનારાઓને આ સંબંધ રાખવો પાલવે તેમ નથી હોતો. ગમે તો મને પક્ષ માટે ખોટી ટીકાઓ થવાનો સંભવ હોય છે. એક વખત મારે એક શહેરમાં જવાનું હતું. રામ એક હતું કે ત તરફ સહાનુભૂતિ બતાવનારા સરકારની આંખમાં આવે તેમ હતું. ત્યાં મેના માનમાં એક અમલદાર મિત્રને મેં લખ્યું કે આવા પ્રસંગોએ તમારે ત્યાં આવત અને મહેમાનગીરી રાખત પણ આજે મહેમાન થવાથી તમને નુકસાન થાય એમ હોવાથી હું ધર્મશાળામાં જ ઊતરીશ, માઠું ન લગાડશો. ત્યારે તે મિત્રે મારા કાગળને અભિનંદન આપ્યાં હતાં.

૧૯૩૦ પછી એક બે મિત્રો છે કે જેમને ઘેર અવારનવાર હું જાઉં છું, અને તેમાંના એક શ્રી રમણભાઈ છે. પણ અમે બન્નેએ એક વાત નક્કી કરી છે. એક ઠરાવ—convention થઈ ગયો છે કે અમારે રાજકીય વાર્તા—

વડોદરા ના ત્યની–ન કરી, માળની સીડી ચાના કરવી અને ત ચાનો ક્યા ઓછી છે? છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી અમે આ રીતે રહ્યા છીએ ઘણા કામ અને નાજુક પ્રશ્નો આવી ગયા છતા અમે એ પ્રશ્નો ઉપર અમોન રહ્યા છીએ મને પોતાને તો આ રીતે વર્તન કરવાથી ઘણી શાંતિ મળી છે સવારે ઊઠવાથી માંડીને રાત્રે સૂતા સુધી ને ઘણી વખત તો સ્વપ્નામા પણ રાજકીય વાતો ચાલતી હોય ત્યા અઠવાડિયામા એક બે કલાક એ વાતોનુ સ્મરણ જ કરવાનુ ન મળે તો તેથી મને ખૂબ શાંતિ મળે છે મનને ખૂબ આરામ મળે છે અને તાજગી મેળવી મારુ કામ હુ ચાલુ કરુ છુ

અમારી ઓળખાણ ૧૯૧૦મા થયેલી કોલેજમા અમે સાથે V B D C નામની એક સંસ્થા ચર્ચા કરવા કાઢેલી તેના સંસ્મરણો અને સ્મૃતિઓ હજી પણ રહેલા છે હમણા જ આ સાલમા અમે કેટલાક તે સંસ્થાના સભાસદો મળેલા અને વર્ષમા એક દિવસ સૌએ કુટુંબ સાથે ભેગા થવુ, એવો વિચાર કરતા હતા વર્ષો થયા છતા અમારો એકમેકનો પ્રેમ ઘટ્યો નથી.

ત દિવસોમા અમે અઠવાડિયામા એક દિવસ ભેગા થતા હતા જે વિષય ઉપર ચર્ચા રાખતા તે વિષયના દરેક મુદ્દા ઉપર ખૂબ જોરશોરથી વાદવિવાદ કરતા, અને થાકતા ત્યારે ચાના ઘૂંટડા પીતા હતા. ઘણીવાર કુટુંબ અને રમણલાલભાઈ આ સ્વાગતને માટે આતુર રહેતા હતા. અમો એ ચા પીવાની ખૂબ મજા આવતી ઘણી વખત તો બપોરના બાર વાગે ચા પીવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે અમારે રમણલાલને ત્યા જવાનુ, અને દસ મિનિટમા જ અમારે માટે ચાનો કટોરો આવે અને પછી વાતો કરવા મંડીએ ને સમયનુ ભાન જતુ રહે

કોલેજ પછી અમારુ આ મળવાનુ અલગ અલગ થયુ રમણભાઈને પછી મળીએ—વચમા એકાદ બે વખત. અમારી અમદાવાદ નગરીએ તો ઘણો રસ ઉત્પન્ન કર્યો છે અને તેમની મહેમાનગતી સિદ્ધપુર, નવસારી અને પોરબંદરમા માણવાની મળી છે ઘણ વખતે મળીએ તો પણ જાણે એકમેકની કાળના આંતરમા કશુ બનીએ અજાણપણુ કે અમારી સામે આવ્યુ નથી અને કાઢે આનામથી

'વસંતલાલ'

'ચુરમા'

વાર્તામાં મશગૂલ બનીએ વડોદરામાં હોઈએ ત્યારે તો મળવાનું થાય જ પણ નિયમિતપણે મળવાનું તો હમણાં પ્રકાશન ખાતાના અમલદાર તરીકે આવ્યા ત્યારથી અઠવાડિયામાં એક દિવસ તો થવાનું જ બનતા સુધી મંગળ કે બુધવારની સાંજરે તેમને ત્યાં મારે જવાનું થાય જ છું જાઉં ત્યારે મારું પ્રથમ કર્તવ્ય તેમના માતાપિતાને નમન કરવાનું રમણભાઈ ભાગ્યશાળી છે કે આજે તેમના માતાપિતા જીવે છે એટલું જ નહિ પણ રમણભાઈની ભાભીની કાળજી રાખે છે ને પછી તેમના ઓરડામાં પગ મૂકું છું

એ ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં મારું નમન ત્યાં લટકાવેલી એક છબીને આપોઆપ થાય છે V B D C ના વખતમાં અમે બધા વીસ વર્ષની અંદરના અને તે વખતે સૌથી વધારે ચર્ચાતો વિષય તે પ્રેમ (Love) હતો પ્રેમ ઉપરના ઘણા નવેલો ને પુસ્તકો અમે વાંચી ગયા હતા એ ઉંમર એ જ વાંચવાનું ગમે એવું હતું અમારામાં મિ ઘારેખાન તો એના ઉપર અંગ્રેજી કવિતા લખ્યા કરતા હતા એ સાભળીએ અને પછી ખૂબ તાળીઓથી વધાવીએ આ પ્રેમના વિષય ઉપર પણ અમારામાં બે પક્ષો હતા એક કહે કે વિધવાને પરણવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ જાણે અમારા આપવાથી કે ન આપવાથી મોટુ અસર થવાની હોય ! પણ અમે તો આ હક્કો સંબંધી તે વખતે ભરાતી Social Conference ના રિપોર્ટો અને સમાજસુધારકોના તીખા તમતમતા ભાષણો અને આર્ટીકલો મોઢે કરતા પણ પ્રેમની વાર્તા કરનારા કહેતા કે પ્રેમ તો એક ઉપર જ હોય તે બદલાય નહિ એવો–unchangeable છે તેથી વિધવાને પરણવાનું કહેવું તે આ પ્રેમની વહેંચણી કરવા જેવું છે અને પ્રેમ વગરના લગ્નને તો બજાર પ્રેમ કહેવાય ! પણ ત્યારે પુરુષો શા માટે ફરી પરણે છે ? શું તેઓમાં પ્રેમ નથી ? એટલે અમારામાં ઘણા એવા ગાડા ઠરાવ ઉપર આવેલા કે વિધવાને ફરી પરણવું કે ન પરણવું તે તેમની મરજી ઉપર છે પણ પ્રેમની ખાતર પુનર્લગ્ન પુરુષ તો એક જ વખત પરણી શકે હવે તે એને એકને જ માટે અને મરી ગયા પછી તો પ્રેમીઓ ભેગા થવાના છે જ ને ? દુનિયામાં વધારે જીવનારને માટે તેનો પ્રેમી સ્વર્ગમાં વાટ જોઈને બેઠો છે આવા આવા ગાડા વિચારો અને વાતો અમે ખૂબ જોરશોરથી તે વખતે કરતા હતા આજે એ પોથીમાંના રીંગણાં જેવા લાગે છે પણ આ

વિયોગનો અમલ કરવાની વેળા આવી રમણભાઈને આવી. રમણભાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં ને રમણભાઈની ઉંમર આશરે પાંત્રીસ વર્ષની હતી. માતાપિતાની [illegible], [illegible] હતા, વિદ્વાન [illegible] હતા, ત્યાં જે પ્રેમમૂર્તિને તે માનતા અને ચાહતા હતા તેના વિના ભાવના હવે ફેર ન પડ્યો. ફરીને લગ્ન કરવાની તેમણે ના પાડી. [illegible] તેમની આંખો અશ્રુથી સદાય ભરી ભરી રહે છે. તેમના આ નિશ્ચયને કોઈ દઢ કરવી શક્યું નથી. [illegible] ના [illegible], કોઈને ના ન કહી શકે [illegible] પીરસ્યું હોય, અને કોઈ [illegible] આવે તો [illegible] નાખે, પણ પોતે તેને ઉપાડે નહિ. [illegible] પ્રશ્ન માટે તેમણે પોતાનું ધાર્યું કર્યું. [illegible] પ્રેમમૂર્તિની યાદમાં પ્રેમમય [illegible]

વાતો કરનાર, વાંચન કરનાર, અને ફરીથી લગ્ન કરનારા તો ઘણા હોય છે, પણ પ્રસંગ આવે ત્યારે [illegible]

[illegible]

તેમના પિતાશ્રી ને માતુશ્રી સનાતની હોવા છતાં અને આજના નવજુવાનોની રીતરસમો તેમને ન ગમતાં હોય છતાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારે, પોતાની લાગણીનો દેખાવ પણ ન કરે. સૌ સૌના પંથ ન્યારા. એકમેક માટે ખૂબ લાગણી. કોઈ માંદું પડે એટલે સૌ ચાકરી અને સેવામાં મશગૂલ. કોઈના ઉપર ટીકાનું નામ નહિ. આવા ઘરમાં જવાની, જુદીજુદી વાતો સાંભળવાની, કલા, કવિતા, સાહિત્ય, લડાઈ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સર્વ સાંભળવાની મઝા પડે. આજે રમણલાલને સૌ બોલાવે છે, ધર્મવાળાઓ બોલાવે છે, જ્ઞાતિઓ-વાળા બોલાવે છે. કોઈને તે ના પાડતા નથી અને કોઈ એમનાથી અસંતોષ પામતા નથી. કોઈને તે દૂભવે નહિ, કોઈને ના કહે નહિ, છતાં પોતાનું જ કામ કરે જાય એવી એમની જીવનકલા છે. સૌના વહાલસોયા રમણલાલને માટે થોડું લખીને જાણે મેં પણ વહાલ કર્યાનું સુખ માણ્યું છે.

શ્રી શાન્તિરાય ર. મજમુંદાર

બાલસંસ્મરણો

" રટ, રસના રામ રટને
તજી દે, આ બધી ખટપટને રે—રટ. "

લગભગ ચાળીસ વર્ષ ઉપર વડોદરામાં સુરસાગરકાંઠે ટેકરી ઉપર આવેલી સરકારી ઍન્ય સ્કૂલમાં રિસેસ વખતે ચકલિબિલ્લુ રમતા થોડા છોકરાઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમાં ઘઉંવર્ણા બે ચપળ છોકરાઓ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ચકલિબિલ્લુની રમતમાં, બારીમાંથી કેમ છટકી જવું, વાંકાચૂંકા દોડી કેમ ન પકડાવું, વગેરેમાં બન્ને જણ એકએકથી ચઢિયાતા દેખાય છે. એટલે બન્ને જણ કવચિત જ એક પાર્ટીમાં સાથે આવે છે. ને બેમાંના એક તે શ્રીયુત રમણલાલ ને બીજો આ સંસ્મરણો લખનાર!

ર. રમણલાલનો બાંધો મૂળથી એકવડો, મધ્યમ કદ અને દેખાવે કુટુંબમાં લાડમાં ઉછરેલા એટલે સુકુમાર.

એમનો પહેલો પરિચય મને ૧૯૦૩માં થયો, અને સ્વભાવસામ્યથી એકબીજાનું આકર્ષણ વધતું જ ચાલ્યું. ૧૯૦૫માં એમનું કુટુંબ અમારી પડોશમાં રહેવા આવ્યું ત્યારથી તો અમે Inseparable જેવા જ થઈ ગયા!

ત્રણ માઈલ દૂર [illegible] અને કોલેજમાં રોજ, પગપાળા, વાર્તાવિનોદ કરતા આનંદભેર સાથે જ જવું અને સાથે જ પાછા ઘેર આવવું એ ક્રમ હતો

૧૯૧૨ સુધી ચાલ્યો; કારણ ત્યાર પછી મારે એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસ માટે પૂના જવાનું થયું.

અમને સાથે ને સાથે જ જોઈ કેટલાક એમ માનતા કે અમે સગા ભાઈઓ છીએ!

અમારા હાઈસ્કૂલના દિવસોમાં અમારે મન કલાસલેસન ગૌણ હતાં; કારણ અમારી નાની મોટી રજાઓ બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયલી રહેતી. શારીરિક વ્યાયામની આવશ્યકતા અમને પહેલેથી જ જણાયેલી. એટલે સ્કૂલની કસરતશાળાએ અને પછી અખાડાએ અમારું ધ્યાન ખેંચેલું.

કુસ્તી, દોડવું, કૂદવું, ગિલ્લીદંડા, સાતતાળી, ચક્કભિલ્લુ વગેરે અમારી પ્રિય રમતો હતી.

સ્કૂલ અને કૉલેજમાં થતાં સોશિયલ ગેધરિંગ જોઈ, અમને થર્ડ સ્ટૅન્ડર્ડમાં હતા ત્યારથી કલાસમાં ચાલતા પાઠો મોંઢે કરી, પડદા, ડ્રેસ સાથે, નાની રજાઓમાં બાલમિત્રો એકઠા કરી, નાનું નાટક ભજવવામાં ઘણો આનંદ પડતો.

ન્યાયમંદિર સામેનું હાલનું હાથગાડીનું બજાર (ચોરબજાર) છે તે જગ્યાએ લાડબાઈની માતાનું મંદિર હતું. તેની સાથે જ આવેલા 'નૂતનવિલાસ' પ્રેસની મેડી એ અમારી પહેલી રંગભૂમિ'

પછીથી તો અમારા મિત્ર રા. પૂંજાલાલ છગનલાલ પરીખની ઘંટિયાડાની ગલી સામેની હવેલીની બીજા માળની મેડી અમને વધારે અનુકૂળ થઈ. અને મહારાષ્ટ્રી ભાઈઓની જેમ અમે પણ નાના નાના સંવાદો તૈયાર કરી દર વર્ષે ગણેશ-ઉત્સવ ઊજવવા માંડ્યા!

સંવાદોની પસંદગીમાં મોટો ફાળો રા. રમણલાલ તરફથી જ મળતો. વીરરસના સારા સંવાદો ન મળવાથી રા. રમણલાલને ચંદ-પૃથુરાજ, પ્રતાપ-ભામાશાના સંવાદો લખવા પ્રેરણા થઈ. અને આ એમના નાટ્યલેખનનું મૂળ કહી શકાય.

અમારા હાસ્યરસનો ઝરો સર રમણભાઈ નીલકંઠનું 'ભદ્રંભદ્ર' હતું. એનો ઉપયોગ અમને હાલતાં ચાલતાં હસાવતો. હાલનાં હાસ્યરસિક

પુસ્તકો ભલે ઉચ્ચ કોટિનાં હોય, પણ 'ભદ્રંભદ્ર' અને 'હાસ્યમંદિર'નાનો હાસ્યરસ, અમારાથી કદી નહિ ભુલાય

અમારી બીજી પ્રવૃત્તિ તે "વિદ્યાર્થીભૂષણ" અમે હસ્તલિખિત લેખો એકઠા કરી એક સચિત્ર પાક્ષિક કાઢતા તેનું નામ "વિદ્યાર્થીભૂષણ" તંત્રીપદ બદલાતું રહેતું એમાં ગુજરાતી ગદ્ય, પદ્ય તથા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત લેખો પણ આવતા એમાંના સદ્‌ગત ગજાનનપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ (ગજુભાઈ) અને દેવીદાસ હરગોવિંદદાસ શાહ (વિદ્યાર્થી) એ બન્ને પ્રતિભાશાળી અને આશાસ્પદ લેખકો હતા એમના અકાળ અવસાનની નોંધ લેતાં દુઃખ થાય છે

રા. રમણલાલનું કાવ્ય 'રામભક્તિ' પહેલું 'વિદ્યાર્થીભૂષણ"માં આવેલું અને કવિ તરીકેનાં એમનાં દર્શન ત્યારથી થયેલાં'

"વિદ્યાર્થીભૂષણ"માં સહકાર આપનારાઓમાં રા. અંબાલાલ પંડ્યા, રા. ભાઈશંકર ત્રિકમ[illegible], રા. નરસિંહલાલ ભટ્ટ, રા. [illegible]સજી કુંવરજી કોન્ટ્રાક્ટર ([illegible]) રા. શાન્તિલાલ મજમુદાર, રા. ચંદુલાલ દવે, રા. ધીરજલાલ ભગવાનલાલ મોદી, રા. પૂનમલાલ છગનલાલ પરીખ (ઉમેદસુત) રા. ચુનિલાલ શાહ, રા. મંજુલાલ મજમુદાર—એમનાં નામ સ્મરણમાં આવે છે પાછળથી સચિત્ર બનાવવાનું કામ રા. પૂનમલાલ તથા શાન્તિલાલ કરતા

વિદ્યાર્થીઅવસ્થાની ત્રીજી પ્રવૃત્તિ તે 'વિદ્યાર્થીભૂષણ ડિબેટિંગ ક્લબ' જે ટૂંકમાં V B D Cના નામે ઘણી પ્રખ્યાતિ પામેલી સદ્‌ગત અમૃતલાલ શાહે [illegible]ની પોળ । પોતાના મકાનમાં ઘણા વખત સુધી સભાઓ ભરવા દીધેલી V B D C માં વિદ્યાર્થીભૂષણના લખનારા ઉપરાંત રા. વિષ્ણુકુમાર જગદીશકુમાર ને રૂપરામભાઈઓ રા. સુરેન્દ્રનાથ, રમાકાન્ત ને ધારેખાનભાઈઓ સદ્‌ગત ઇન્દુલાલ દેસાઈ, રા. છોટાભાઈ સુતરીઆ, રા. ઝવેરભાઈ પટેલ અને રા. રમણિકલાલ મહેતા વગેરે મુખ્ય હતા

અમારી અભ્યાસની રીત જુદા જ પ્રકારની હતી ટેક્સ્ટ બુક્સ પ્રિલિમિનરી પરીક્ષા પછી જ વંચાતી [illegible] કવિ અને લેખકોની બીજી કૃતિઓ વાંચી ચર્ચા

કરવામાં અમારો વધારે સમય જતો રહેતો! આથી અમારી માન્યતા પ્રમાણે અમારી ઊંચા પ્રકારની શક્તિઓ હોવા છતાં પરિણામે થર્ડ ક્લાસમાં પાસ થવા અમે માંડ ભાગ્યશાળી થતા! મને હજી ઘણી વાર લાગી આવે છે કે પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાની દોરવણી અમને પહેલેથી મળી શકી હોત તો, અમારી કૉલેજ કેરીઅર પહેલા ક્લાસની થઈ શકી હોત!

રા. રમણલાલનું બહોળું વાંચન અને જનસમાજનું બારીક નિરીક્ષણ ભવિષ્યના એ કુશળ નવલકથાકાર માટે હશે એમ અમને ભાગ્યે ખ્યાલ આવતો.

પશ્ચિમના પવનથી સંયુક્તકુટુંબની સંસ્થા લગભગ નિર્મૂળ થવા આવી છે. રા. રમણલાલનું કૌટુંબિક જીવન એક આદર્શ સંયુક્ત કુટુંબની ઝાંખી કરાવે છે. પણ એમનાં આનંદી સદ્‌ગત પત્નીના અકાળ અવસાનથી ડગલે ને પગલે ન ભુલાય તેવી ત્રુટિ જણાયા કરે છે.

હાલનાં કુટુંબો અને કુટુંબો પરોણા અને પરોણાગતથી લગભગ અજ્ઞાત જ હોય છે. રા. રમણલાલને ઘેર પરોણા ન હોય તેની નવાઈ! એમને ઘેર ગમે તે વખતે જાઓ પણ તમારી કોઈ પણ પ્રકારે સંભાવના થવાની જ. સંસ્કાર અને મનની ગોરપ પૈસાના ઢગલા થવાથી નથી આવતી. આ દૃષ્ટિબિંદુ રા. રમણલાલે નીચેની સુંદર લીંટીઓમાં બરાબર દર્શાવી અમર કર્યું છે:—

" ગરીબી જો અમારે તો, મુબારક તે હજો અમને :
નથી પરવા અમીરીની **અમીરી દિલ** અમારાને ! "

કુ. રત્નપ્રભા રઘુદિવે

માઝા પરિચય

શ્રી રમણભાઈંચી અન્ માઝી મૈત્રી હોઊન આજ સહા વર્ષે ઝાલીં. રમણભાઈ વિષયીં બોલાયચે મ્હણજે તે એક 'કવિ આહેત' ત્યાંચ્યા વાગણ્યાંત, બોલણ્યાંત, સ્વભાવાંત અન્ જીવનાંતચ કાવ્ય આહે. ત્યાંચ્યા સહવાસાંત યેણાર્યા પ્રત્યેક સ્નેહ્યાના ત્યાંચ્યા રસાસ્વાદાચી ગોડી મિળતે,—આનંદ મિળતો આણિ મ્હણૂનચ રસજ્ઞ સ્નેહ્યાંચી સતત ત્યાંચ્યા ભોંવતી ગર્દી અસતે

શ્રી રમણભાઈંચ્યા પુસ્તકાશીં અન્ ત્યાંચ્યાશીંચ માઝા આધીં પરિચય ઝાલા આણિ ત્યા કાવ્યાંચ્યા લેખકાચા પરિચય કરૂન ઘેણ્યાચી મના સ્વાભાવિકપણેંચ જિજ્ઞાસા વાટત હોતી પણ ત્યા બરોબર ભીતિહી વાટત હોતીચ ત્યાંચેં દિવ્યચક્ષુ પુસ્તક મના ફારચ આવડલે, આણિ માઝ્યા કાહીં સ્નેહીમંડળીંની વ બહિણીનેંહીં મના ત મરાઠીંત ભાષાન્તર કરણ્યાચે સુચવલે મના ત્યાચી કલ્પના આવડલી આણિ ભાષાન્તરાચી પરવાનગી માગણ્યાચ્યા નિમીત્તાનેંચ ત્યાંચ્યાશીં માઝા પરિચય ઝાલા આણિ ત્યાંચ્યાશીં પરિચય ઝાલેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ત્યાંચી મિત્ર બનતે. આણિ સધ્યા તરી ઍંશીસમવૂન ઘરીં આરામાવર એક તાસભર જરી ત્યાંચ્યા જવળ બસલ તર યા ગોષ્ટીચા પ્રત્યય યેતો. ત્યાંચ્યા ભક્તમંડળાચી ગર્દી સતત ત્યાંચ્યા ભોંવતી જમલેલી અસતે આણિ પ્રત્યેકાશીં ત્યાંચ્યા ત્યાંચ્યા પ્રિય વિષયાવર તે બોલતાના ચર્ચા કરતાના પાહૂન મોઠી મૌજ વાટતે આણિ મ્હણૂનચ ત્યાંચ્યા ભોંવતીચે મિત્રમંડળ પાહાણ્યાસાઠીં તરી ત્યાંચ્યા કડે સધ્યાકાળીં જઊન બસાવેસે વાટત

રમણભાઈ તરુણ આહેત. ત્યાચ તેજસ્વી આણિ તડફદાર લેખન હેચ ત્યાચ્યા તરુણપણાચે ઘોતક નાહીં કા? ત્યાચ્યા પન્નાસાવ્યા વાઢદિવશીં મી લિહીલે આશ્ચર્યાસ્પદ હોઈલ પણ, ત્યાચી કામ કરણ્યાચી ગતિ, ત્યાચી વિચાર સરણી, આણિ રસગ્રહણવૃત્તિ પાહિલી મ્હણજે તી કુઠલ્યાહી આધુનિક નિબંધ તરુણાના માગે સારીલ અશીચ આહે. ત્યાચ્યા ના ઘાતની અદ્ભુતરમ્યતાહી તીચ સાક્ષ દેત નાહીં કા? શ્રી રમણભાઈ પત્ર લિહીણ્યાચ્યા બાબતીત ખૂપ આળશી આહેત પણ જાવાના ગેલે અસતાના ત્યાની મના એક પત્ર લિહીલે હોતે. ત્યાચ્યાતલ્યા ના ધાચ્યા નમુના મ્હણૂન થોડા ઉતારા મી દેતે.

"—સાગરનું બીજું નામ રત્નાકર છે. તમારું નામ રત્નપ્રભા છે. સાગરની મુસાફરીમાં તમે ખૂબ યાદ આવતાં હતાં.

'ચારે પાસ દરિયો, વચમાં એક નાનકડી સ્ટીમર. દસ દિવસની મુસાફરી વાચવા સિવાય બીજું કંઈ જ કામ નહીં. જીવન પણ ચારે પાસ કિનારાના અજ્ઞાત પ્રદેશની વચ્ચે તરતી નાનકડી હોડી સરખું નથી? એ જીવનનૌકા શા માટે મળી હશે? કોણ એનો જવાબ આપી શકે? સુખ મેળવવા? સૌન્દર્ય જોવા? સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરવા? અને અન્તે—?

પરન્તુ એવી શુષ્ક ફિલસૂફીની વચમાં તમને ખેંચી જવા માગતો નથી. મધ્ય સાગરમાં આવી પહોંચેલા મારા જેવા માટે એ ઠીક છે. તમારે માટે નહીં.

'જાવામાં જૂની હિંદી સંસ્કૃતિ જળવાઈ રહી છે. અહીંના અનેક મંદિરો, અનેક પર્વતશિખરો અને જ્વાલામુખીના નામોમાં આ સંસ્કૃતિના પડઘા હજી સંભળાયા કરે છે.

તા. ૧૩મી એ અમારી સરનાઇઝિન કૉન્ફરન્સ સમાપ્ત થશે. એટલે તા. ૧૫મીથી ૨૦ સુધી જાવા અને બાલીની મુસાફરી કરવા ધારું છું. બાલીની નૃત્યકળા વિષે તો તમે ઘણું સાંભળ્યું હશે. એ નૃત્ય પણ જોવા ધારણા છે. જાવાનું એ નૃત્ય તો જોયું.

જાવાનો પ્રદેશ ઘણો જ રળિયામણો અને ફળદ્રુપ છે. મિત્રો અને સંબંધીઓ સાથે અહીં લાંબો વખત રહેવાનું હોય તો ગમે. પરન્તુ લાંબા વખત સુધી સૃષ્ટિસૌન્દર્ય ઉપર જ માનવ જીવી શકતા નથી. સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો અનુભવ

કરાવના માનવ સૌન્દર્ય પણ જોઈએ એ માનવ સૌન્દર્ય માનવના હૃદયમાં હોય. મિત્રો અને સબંધીઓ વિના એ હૃદયો ક્યાંથી મળે? અહીં તો બધું જ પરાયું લાગે છે—જો કે અડચણ પડતી નથી. ”

યા લેખનાત ત્યાંચ્યા હૃદયાંતરના સૌન્દર્યાચે—ભાવાચે સુન્દર પ્રતિબિંબ પડતેને દિસતે અસેચ આણી—ત્યાંચ્યા દુસરચ્યા પનાતૂનહી કિતી તરી ઉતારે ઘેતા યેતીલ

શ્રી રમણભાઈ વિષયીં મના આદરયુક્ત સ્નેહ વાટતો ત્યાંચ્યા સાહિત્યા- વિષયીં તર પ્રત્યેકાચ્યા સાભગના કૌતુકયુક્ત અભિમાન વાટતો આણિ ગુજરાતી સાહિત્યાંચે તે એક અમુલ્ય ભૂષણચ આહેત યુગપ્રવર્તક સુધારક લેખક ત્યાંની નાવાચે અમર સ્થાન મિળવલેચ આહે ભગવાન વિષ્ણુને મોહિનીચે રૂપ ઘેઊન દૈત્યાંકડૂન અમૃત કાઢૂન ઘેતલે તસેચ રમણભાઈંચ્યા લેખણીને કલીનમોહિનીચે રૂપ ઘેઊન માનવાચે અજ્ઞાનરૂપી [illegible] કાઢૂન ઘેઊન ત્યાંના સુધારણેચ્યા અમૃતાચે ઘોટ પાજણ્યાચા પ્રયત્ન કેલા આહે

રમણભાઈ વિષયીં મના [illegible] વાટતે, તે મી ચિત્રણ્યાચા પ્રયત્ન કેલા આહે [illegible] અજૂન કિતી તરી [illegible] પણ મી [illegible] નાહીં ઈશ્વરાજવળ મી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરતે કિ, ત્યાંના દીર્ઘાયુ લાભો।

પ્રા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

માધુર્યમૂર્તિ રમણલાલ

સરસ્વતીની સુભગ આરાધનાથી જેઓ સુવર્ણજયન્તીના અધિકારી થયા છે એવા આપણા ગણ્યાગાંઠ્યા સાહિત્યસર્જકોમાંના શ્રી રમણલાલ દેસાઈ એક છે. પણ એમની નિરભિમાન નમ્રતા એ મહોત્સવની ભવ્યતાભરી ઉજવણી થવા દે એમ નથી. એટલે એમના અંગત મિત્રોએ એક નાનકડો ઉપયોગહિત પ્રસંગ યોજી એમને અભિનંદન આપવાનો-અભિનંદનગ્રંથ અર્પણ કરવાનો-વિચાર રાખ્યો છે હું યે આ લઘુ લેખ રૂપે, મારાં હાર્દિક અભિનંદન સમર્પી, એમાં સૂર પુરાવું છું.

શ્રી રમણલાલના સાહિત્યને બદલે એમના જીવનને સ્પર્શતા વિષયની પસંદગીનું કારણ આ લેખને શક્ય તેટલો સંક્ષિપ્ત બનાવવાનું રહેલું છે. એમની સાથેનો મારો પરિચય પ્રમાણમાં ટૂંકો છે, એટલે આ ટૂંકા લેખ માટે એ સુયોગ્ય વિષય થઈ પડે એમ છે બાકી આવે પ્રસંગે જીવન સબંધી લખવું એ કેટલું કઠિન, દુષ્કર અને કંઈક ભયંકર પણ છે એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. છતાં સાહિત્યકારના જીવન પણ સમાજની સહિયારી મિલકત બની જાય છે અને 'સાહિત્ય અને જીવન' કાવ્યની દૃષ્ટિએ તો બંને સરખાં જ છે, એટલે મારી મૂંઝવણ ઘણી ઓછી થાય છે

શ્રી રમણલાલનો સ્વભાવ મધુર અને મળતાવડો છે, સુવાચ્ય અને મિલનસાર છે, મોહક અને મનોહર છે એમાં ઉદાર દાક્ષિણ્ય દીપી રહ્યું છે, સહૃદય સૌજન્ય સોહી રહ્યું છે, મીઠી માનવતા મ્હોરી રહી છે. કહેણાશ કે

કડવાશથી એ સર્વથા મુક્ત છે; ઇતરાજી કે પતરાજીથી એ સર્વદા નિર્લેપ છે; વાદ કે વાડાથી એ સદા સ્વતંત્ર છે. સાહિત્ય જગતના સામ્યવાદીનું જાણે ન હોય એવું એમનું માનસ વિશાળ સમભાવથી ભરેલું છે. એથી જ એમના પ્રથમ પરિચયે પણ કોઈને સંક્ષોભ થતો નથી કે અનકું લાગતું નથી. દિલોજાન કો દોસ્ત સાથે હળવે હૈયે વાતો કરતો હોય એવી જ વિશ્રબ્ધ લાગણી નવીન આગન્તુક પણ અનુભવે છે.

ગુજરાતના નવલપ્રદેશે ગોવર્ધનરામનાં વરેણ્ય ભર્ગ સર્વત્ર વિસ્તરી રહ્યાં હતાં. એમાં જ્યારે મુનશીનાં પ્રખર અને પ્રતાપી તેજ પુરાયાં, અને રમણલાલની રમ્ય અને સૌમ્ય પ્રભા ઉમેરાવા લાગી, ત્યારે એ નવલસાહિત્યસર્જકોને જોવા-ઓળખવાની સહજ ઇચ્છા સૌ કોઈને થતી. મુનશીજીને મળવાની તક તો મુંબઈમાં મળી હતી, પણ શ્રી રમણલાલને જોવાની ઉત્કણ્ઠા ઊભી હતી. એવામાં અમદાવાદમાં મારાં વિદ્યાર્થિની બહેન વીણાકુમારી મેઢને ત્યાં લગ્નપ્રસંગ આવ્યો. એમાં શ્રી રમણલાલ આવ્યા હતા, એટલે વીણાબહેને ત્યાં અમારો પ્રથમ ભેટો કરાવ્યો. તે દિવસે અમે શી વાત કરી એ અત્યારે કંઈ જ સ્મરણમાં નથી. પણ પ્રથમ દર્શને જ મારા ઉપર જે છાપ પડી તે કદી ભૂંસાય એમ નથી. એમની સ્નેહાળ અને સુકુમાર મુખાકૃતિ, આછા હાસ્યથી ઓપી ઊઠતું પ્રસન્ન વદન, અર્વાચીન યુવકને અનુરૂપ વસ્ત્ર અને વાળની સજાવટ, સીધી અને સચોટ છતાં મધુર અને મૃદુલ વાણી, શિષ્ટ અને વિવેકભર્યું વર્તન, નમ્રતા અને નિરભિમાનતા, સૌહાર્દ અને સૌજન્ય—એ બધું આજે ય અંતશ્ચક્ષુ આગળ રમી રહ્યું છે

પછી તો મારે અમદાવાદ છોડી વડોદરા આવવાનું થયું, અને એમને મળવાના અને પરિચય પોષવાના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા. એ બધામાં મારી પ્રથમ દર્શનની છાપ વધુ ને વધુ દૃઢતર બનતી ગઈ છે. બરોડા કૉલેજના ગુજરાતી સાહિત્યમંડળના આશ્રયે એમણે દયારામ ઉપર ભાષણ આપ્યું, તેમ જ વાર્ષિક સ્નેહસંમેલનનું અધ્યક્ષપદ શોભાવ્યું; કૉલેજ મૅગેઝિન માટેની માગણીને સંતોષી, તેમ જ સ્નેહરશ્મિના વ્યાખ્યાનનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, 'ઉપેન્દ્રાચાર્યજી' વિષેના મારા વ્યાખ્યાનના પ્રમુખ બન્યા, તેમ જ સાહિત્યસભામાં અમે સાથે મળી કામ કીધું. આમ અમે ઘણા સંપર્કમાં

આવ્યા, અને એ બધા સમયનાં એમના સંસ્મરણો એકધારાં મધુરાં અને મોહક છે, સુખદ અને આહ્લાદક છે. એમના આ ગુણવિશેષને લઈને જ એમને મેં માધુર્યમૂર્તિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

શ્રી રમણલાલની લખવાની ટેવ લાક્ષણિક અને આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. એમના પ્રવૃત્તિશીલ જીવનમાંથી જે કંઈ પળો મળે એનો એ લખવામાં ઉપયોગ કરે છે. લખવાની એમને એવી હથોટી બેસી ગઈ છે કે અનુકૂળ ચિત્તવૃત્તિ કે વખતની એમને ગરજ જેવી પડતી નથી. એ લખતા હોય ને કોઈ મળવા આવે તો લખવું બંધ રાખી એની સાથે નિરાંતથી વાત કરે અને એ જાય કે પાછું લખવું ચાલુ કરે. એમની આ અનોખી સિદ્ધહસ્તતાને લીધે જ પરમ પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં ય એ થોકબંધ સાહિત્ય સરજી શકે છે.

એમની આ વિશિષ્ટ શક્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને કવિ ન્હાનાલાલના મણિમહોત્સવ પ્રસંગે થયો. વડોદરા સાહિત્યસભા તરફથી કવિનો મણિમહોત્સવ ઊજવવાનો હતો, અને એ ભવ્ય પ્રસંગને અનુરૂપ માનપત્ર રમણભાઈએ અને મારે ઘડવાનું હતું. મને લાગતું કે અમે કેટલો ય વખત લઈશું અને કેટલા ય મુસદ્દા ઘડીશું ત્યારે છેવટનું માનપત્ર તૈયાર થશે. એટલે હું રમણભાઈને તાકીદ કર્યા કરતો, પણ પોતાની પ્રચ્છન્ન શક્તિ પર નિર્ભર એ એને શાના લેખવે? આખરે એક દિવસ એમણે મને બપોરના ત્રણ વાગે મળવાનું કહ્યું, અને એકાદ કલાકની અંદર સર્વાંગસુંદર માનપત્ર ઘડી દીધું. છપાવવા માટે એની નકલ કરતાં મને યાદ છે કે જોડણી સિવાય મારે ભાગ્યે જ એક બે ફેરફાર એમની અનુમતિથી કરવા પડયા હશે.

અહીં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે કે શ્રી રમણલાલની ભાષા ફારસી હોવાને લીધે કે અન્ય ગમે તે કારણે એમની જોડણીની ભૂલો ઘણી થાય છે. પરંતુ એમના જેવા ભાષા પર પરમ પ્રભુત્વ ધરાવનાર માટે જોડણીનો પ્રશ્ન ગૌણ ગણાય. કેમ કે એમની સીધી, સરલ અને સ્વાભાવિક ભાષાશૈલી અસરકારક, વેધક અને હૃદયસ્પર્શી બની સૌને એવા મુગ્ધ કરે છે કે એના પ્રવાહમાં તણાતા વાચકનું લક્ષ જોડણીની ક્ષતિઓ તરફ દોરાતું જ નથી.

શ્રી રમણભાઈના આ તેજસ્વી ચિત્રમાં ક્યાંક ક્યાંક છાયાની પણ આછી રેખાઓ અવશ્ય હશે જ. પણ ગુણોની સભર સમૃદ્ધિમાં એનાં ડિગ્ન અવગુણ તો ચંદ્રકિરણોમાં સમાતા કલંકની માફક ઢળી જાય છે શ્રી રમણભાઈના સ્વભાવની વિશેષતા જ એમની મર્યાદા બને છે એમના સ્વભાવનું સુકુમાર માધુર્ય એમના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વને પ્રકાશતા દેતું નથી

આ ક્ષતિ કેટલી જ સુંદર છે, અને એમની મહામૂલી ગુણસમૃદ્ધિ જોતા ન જોવી અને નિર્ભાગ્ય છે પોતાના પ્રિય કવિ કલાપીનો આદર્શ શ્રી રમણભાઈને ચરણે ન શીખવ્યો હોય?

ભલે મૃદુ રહી, સતી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનો છતાં હૃદય એ જ છે પ્રભુ

પચાસ વર્ષની પ્રશંસનીય સાહિત્યસેવા માટે આપણે રમણભાઈને ભાવભર્યાં અભિનંદન આપીએ, અને ઇચ્છીએ કે ઉત્તરાર્ધની એમની કારકિર્દી એથીયે વધુ ઉન્નત અને યશસ્વી બને આશા રાખીએ કે એમની ઉદાત્ત માનવતા અનંત રીતે ઝળહળી રહે પ્રભુને પ્રાર્થીએ કે એઓ શાંત અને સ્વસ્થ, સુખી અને આનન્દી શરદ શત નો ઉપભોગ કરે!

પણ "નવાબ" ગોધરાથી આગલી ગાડીમાં આવી પહોંચ્યા હતા. (અહીં કહી દઉં કે રા. રમણલાલને તેમના અંગત મિત્રો તેમના સ્વભાવની અમુક ખાસ ખૂબીઓને લક્ષમાં રાખીને "નવાબ" કહે છે, અને તેમનાં બાળકો તથા બીજા આપ્તજનો તેમને "ભાઈસાહેબ"ના હુલામણા નામે સંબોધે છે.) તેમની સાથે તેમના પુત્ર અક્ષયકુમાર અને એક ભાણેજ સરોજકુમાર હતા.

પણ ભાઈસાહેબ મૂંઝવણમાં હતા. ગોધરાથી તાર આવ્યો હતો કે એમના ભાણેજોમાંનો એક બહુ બિમાર હતો. પરિષદ્ ઉઘાડવાનું વચન પાળવા સીધા આણંદ જવું, કે પછી આ માંદગી અંગેની વ્યવસ્થા કરવા વડોદરે રોકાઈ જવું? આ દ્વિવિધ સમસ્યા તેમની આગળ આવી પડી હતી. ખૂબ મંથનને અંતે એમણે એવું ઠરાવ્યું કે પચાન પરિષદ્ માનવી તો ખરી. એ અણીની ઘડી ન જ રહે. એ પ્રસંગે વાંચવાનું ભાષણ પણ છપાઈ ગયું હતું, અને તેની નકલોના થોકડા મારી સાથે જ હતા. એમાં ભૂલોનો પાર નહોતો તોપણ એ છપાયું તો હતું જ. એટલે એમ નક્કી થયું, કે ભાઈસાહેબે પોતાના જાહેર કર્તવ્યનું પાલન કરવા આણંદ જવું, અને અક્ષયકુમાર અને તેમના દાદીમાએ રાતના ત્રણને સુમાર વડોદરેથી ઊપડતા ફ્રન્ટિયર મેઈલમાં કાશી તરફ ઊપડી જવું. આણંદથી સાંજે પાંચ વાગે ઊપડતી ગાડીમાં ભાઈસાહેબ પાછા ફરે તો માતુશ્રીને ફ્રન્ટિયર મેઈલ ઉપર વળાવવા વખતસર વડોદરે પહોંચી શકે એવું હોવાથી તેમણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે ચાર વાગે પરિષદ્ ઉઘાડીને પાંચની ગાડીમાં આણંદથી નીકળવું. તે નીકળવું જ, એમાં મીનમેખ ન થાય. પણ અમે ભૂલી ગયા કે ધાર્યું તો ધણીનું જ થાય.

મોડી મોડી પણ "[illegible]" આવી. ઊપડી. એ વિશ્વામિત્રી સ્ટેશને પહોંચી ત્યાંથી ઊતરીને અમે ગાયકવાડ સરકારની ગાડીમાં મુકામ કર્યો. ખરું જોતાં હવે પછી રેલ્વેનો રેલ્વે નહિ પરંતુ લોહમાર્ગ, ટ્રેનનો ટ્રેન નહિ પણ આગગાડી અને રેલ્વે સ્ટેશનનો એ નામે નહિ પરંતુ લોહમાર્ગ મથક, એવી રીતે ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. પરંતુ પડી ટેવ વાળી જનતાને લક્ષમાં રાખીને આપણે અહીં વાતની બાબતની ખાતર જૂની અને જાણીતી નામાવલિને જ વળગી રહીશું.

અમે નાની ગાડીએ પહોંચ્યા, ત્યાં ખબર પડી કે અમારી સાથેના અનુચર મહોદય મોટી ગાડીમાં પાણીનું પાત્ર ભૂલી આવ્યા હતા. એઓશ્રીને અમે તરત દોડાવ્યા. સદ્‌ભાગ્યે “મી બી ”માર્ક ઊપડી ગયા નહોતા એટલે વાંધો આવ્યો નહિ. આ નાનકડી ઘટનાએ અમારી સહેલગાહને જે વળાંક આપ્યો તે છેક સુધી કાયમ રહ્યો.

પુસ્તકલેખનનું કામ ગ. રમણલાલની પાછળ આદુ ખાઈને પડ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. છાપખાના તરફથી વધારે “કાપી”ની માગણી એમનો કેડો ભાગ્યે જ છોડે છે. આ વખતે પણ એ દબાણની ડિગ્રી ઘણી જ ઊંચી હતી. તેથી અમે વિચાર કર્યો, કે ચાણોદથી પાંચ વાગે પાછા વળીએ, તો ડભોઈ જંકશને બે કલાક મળે છે. તે સમયનો ઉપયોગ વેઈટિંગ રૂમમાં બેસીને એક પ્રકરણ ખેંચી કાઢવામાં લેખકશ્રી કરે, અને હું ગામમાં જઈને મારું કામ આટોપી આવું. બે કલાક જેટલો સમય એટલે નાસ્તાપાણી પણ થઈ શકે. પછી નિરાંતે વડોદરે પહોંચતાં ભલા થશે નવ. તાર આવ્યા પહેલાં અમારો એવો વિચાર હતો કે ચાણોદ રાત રહી જવું, અને સવારે નર્મદાસ્નાનનો લહાવો લઈને પાછા ફરવું. પરંતુ પલટાયેલી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, ચાણોદમાં ઉતારો, ભોજન તથા વાહન, ત્રણેની વ્યવસ્થા અમે વેગાસર રદ કરાવી દીધી. આ પ્રમાણે નવી યોજના ગોઠવીને નાનકડીને અમે ગાડી મૂકી.

ડભોઈ જંકશન યથાસમય આવ્યું. ત્યાં સ્ટેશન ઉપર ફરતા કોઈ સજ્જને સૂચવ્યા પ્રમાણે અમે ચાણોદની ગાડીમાં બેઠા, અને આરામથી બેસાય તે માટે બિસ્તરો છોડીને બિછાવ્યો. ત્યાં પોર્ટરે આવીને શુભ સમાચાર સંભળાવ્યા કે ‘આ ડબો તો સાઈડિંગ પર જવાનો છે.’ સામાન ઉપાડીને અમે ચાણોદના ડબામાં આમદની કરી.

ગાડી પોણો કલાક મોડી પણ ધારેલ સમયે પહોંચી ખરી. સ્ટેશને કવિ સુન્દરમ્ અને પંચાલ પરિવારના બીજા કેટલાક તત્ત્વચાહકો ગ. રમણલાલને લેવા આવ્યા હતા. એમણે અમને ખુલી ખબર આપ્યા કે આરામ, આપણે કશી ઉતાવળ નથી. પરિષદ ચારને બદલે પાંચ વાગે શરૂ કરવાની છે, કેમ કે જાહેર કરેલા સમય પછી એકની છૂટ તો લોકોને આપવી જ જોઈએ,

નહિ તો શિરસ્તો તૂટે, ને પ્રણાલિકાભંગ થાય એ ભાઈઓને વસ્તુ સ્થિતિની અમે ધીરજથી સમજ પાડી ઉતારે વ્યવસ્થા મને પરતુ મેમાનની મુશ્કેલી નકામા ન હિ ને એ ભાઈઓએ અમારી સાથે અનદાવાની રીતે વર્તો ધ્યેય—સુન્દરમ્ અમદાવાદમા જ નમે છે ને કે પરિષદનુ ઉદ્ઘાટન પાચે નહિ પગ આ ાચાર ન્વુ સ્થાનિક અમન ાનો માણસ ગાડી ન હિ ને ઉતારે મોનાસના આ ો હતો, તેને અમે રનામ તથા દૃઢ નિશ્ચયથી કહી દીધુ કે ગાડીનુ ામ નથી અને ઉતાવળની જરૂર નથી માડવા સન્થાનના ાકોર મા ગનો માણસ આ ો હતો તેને પણ એનુ જ ગ , પરખાવી દીધુ શેઠ જગન્નાથના ની ચિઠ્ઠી આવી ચાપાણી તેના પધાર ને, તેમને પણ વિવેક પુ સ પરતુ જરની ના નખી ીધી હવે અમારે ગાડના ી એકે હોડી મામ રહો નહિ પડી પરિ તો સમય થવાની ગદ જોના ગા ઉપર જ અમે ધામા ના યા

સાડાનણ વાગે સા ઠ સટને અમે પચાન અમ ીઓ ે મળના નીકળ્યા પેટનાકાળાની ધમશાળા ને નામે ઓળખાના સ્થળે પચાન ન્યાતના મોવરીઓ તથા ાપ ગે ો અમો મેળાપ થવા સમેનનમા જતા પહેલા ચાર વાગે અનારે ચાનાસ્તો નવાનો ક એવ અમો ન્હેવાના આ ુ હતુ, અને એ સ્થન મને વાન વાર યાદ પણ આવતુ હતુ—‘ નવાબ” મનાનથી નહેની અવા ા ની ોના એમ ન નિગહાર હતા અને , તો નિ તાપે એ ટા ીમે અપ્યો હોઈ જ, નથી પન્તુ સા ાંગ સુધી આ બાબતમા કોઈ ન્ય મોન્યુ નહિ ન સમેન ા તન્ દ જવાના નન્ધો ાના મા નમાગન માગેની તૈયારીઓ થ મોખરે ના ભગવાનો ોાન્યા અને એમની આગળ દા ન થ ગ ‘ નાનખગ ા ન ન ા એન રગન ક્રના રગી પા ા ભૂખ વાટ થાય ન ' ગાનને ન થો' ને શ્ર મોનાી નાવવાનૂ રગન ચાપાાર ેના બા ને ાવ્યા વિના વાગથી ન ન્હેવાપૂ પણ એમણ નન્ન અમનાસ્થી મો નચિંતવો કરી મુશ્કો ' ના િ ક્ નહિ માદ ા આપ ા મત ખાન અમે ચાના િવાળ વાી વા ુ ા ાિ્ય ન ને ' ા ભમાર્ ોમ્ના આવ ા ે આપવા માટે નાં ને મના પા કે મધા બ , એ માગી સગી ચો ાગ

વખત જતાં સરઘસ સંમેલનને સ્થળે પહોંચ્યું અમને સંમેલનના મંડપની બાજુના એક ખંડમાં બેસાડ્યા ત્યાં ચા આવી—'એટલે કે અમને આપવામાં આવેલા પ્યાલાને તળિયે ભૂખરા રંગના છૂંદાયેલા જેવા દેખાતા હતા, તેને અમારા યજમાનો ચા કહેતા હશે એ તો એ પણ, ચાખી ગયા ભાગતી ભૂતની ચોટી તો ચોટી સહી નવાગંતુકને મેં હળવેથી પૂછપરછ કરી કે આટલી બધી ચા ક્યાં પેટમાં સમાવશો? જરા ગેરીઆઓને કહો તો ખરા કે આટલું બધું દબાણ ન કરે આપણાં તે પેટ છે કે પાતાળ? એના ઉત્તરમાં નવાગંતુકે કહ્યું "You Gharekhans' ચાનો એ પણ રિ-

પછી સંમેલનના નિયુક્ત પ્રમુખ સાહેબે પોતાની ડબ્બીમાંથી પાન કાઢીને અમને બન્નેને આપ્યાં મેં પાન ચાવ્યું મારા મનથી હું આટલું પાચક પણ હોજરીને પાચનનું કાંઈ તો કામ આપશે રસનો એક ઘૂંટડો ગળે ઊતરી ગયો ત્યાં એ રસ ભારે પડી ગયો

મારા પાનમાં ખૂબ તમાકુ હતી મને સખત હેડકી આવી ગમે તેમ કરીને હાયકે મુખડે, કોઈને ખબર ન પડે તેમ એક વાર તો ઢું ઢીને બહાર થૂંકી આવ્યો પણ તમાકુ કાંઈક પ્રસરી ગઈ હતી કોઈપણ સંજોગોમાં ઊલટી તો ન જ થવા દેવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી મને જે બેચેની શરૂ થઈ તે રાત સુધી રહી વળી ભૂખ્યે પેટે તમાકુને ફાવટ પણ ઠીક આવી! પગમેવાના કુવારા શરીરે સતત છૂટતા હતા ખોરાક પેટમાં હતા નહિ અને ખાનામાં જે કંઈ પાણી હશે તે તમાકુએ પગમવાઢે નિચોવી નાખ્યું તમારા ઉપારાનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર હોય ખરી? એક અગર બીજા પ્રસંગે એનો અનુભવ થયો ન હોય એવું અનસિક માનવી હિંદુસ્તાનમાં કોઈ હશે ખરું? રાત સુધીમાં જે ઘટનાઓ બની તેનો તમાકુની અસર નીચે માત્ર ભયંકર સ્વપ્ન જેવો આછો ખ્યાલ મને રહ્યો

સ્ટેશનથી નીકળતા માસ્તરને એમ કહી રાખ્યું હતું કે ગમે તેમ થાય તોપણ અમારે પાછલી ગાડીમાં જવું જ છે, માટે અમે મોડા થઈએ તો દસ મિનિટ ગાડી રોકજો પણ અમને મૂકીને ઉપાડશો નહિ સ્ટેશન માસ્તરે આ વિનતિ ખુશીથી કબૂલ રાખી હતી રમણનાતન નામ એમને અજાણ્યું નહોતું ન જ હોય ખરું છે?

પચાસ પરિષદના પૂર્વરંગમાં જ ચાર ઉપર પચાસ મિનિટ થઈ ગઈ પછી ઉદ્ઘાટનનાં દસ મિનિટ સમજીને ચૌદ મિનિટ બોલ્યા. ત્યાંથી અમે ગપટી મૂકી સ્ટેશન તરફ. સ્ટેશને પહોંચ્યા ત્યાં સ્ટેશન માસ્તરે ખબર આપ્યા "ગાડી બે મિનિટ પહેલાં ઉપાડી મૂકી છે. આપના પટાવાળાએ મને પાંચ વાગે કહ્યું કે સાહેબ હજી ભાષણ કરે છે, અને રાત પડી જશે, એટલે મેં ગાડી ઉપાડી મૂકી."

અમારો વાણોતર અમારા કરતાં ઘણો વધારે ડાહ્યો નીવડ્યો.

નાનાભાઈનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. વેઈટિંગરૂમના મેજ ઉપર એમણે ટોપી પછાડી. તે ઊછળીને નીચે ભોંય ઉપર પડી, એટલે ક્રોધમાં પાછી ઉપાડીને બીજી વાર પછાડી, પણ તે ફરીથી ઊછળીને નીચે ન પડે એમ સંભાળીને પછાડી. "હું ચાલતો ચાલતો મોરબી જઈશ. દોડતો દોડતો મોરબી જઈશ. પણ જઈશ જઈશ ને જઈશ." એવી ધમકીઓનો ગોળા વરસાદ વરસ્યો. એમણે જેને જે કહેવા યોગ્ય હતું તે કહ્યું, કંઈ તેવું નહોતું તેનું પણ કહ્યું, પણ એ જુદી વાત છે. સર્વ પ્રકૃતિના માણસો એ સંજોગોમાં જે બોલે અને કહેવા ચાહે સામાન્ય પ્રકૃતિના માણસો તેમાંનું જે કંઈ પણ ન કહે તે કહેવાના ગરમ સ્વભાવની પ્રકૃતિ એમને રોકતી હતી, એ આ પ્રસંગની એકંદર કરુણતા મને વાગી. બેર ટ્રંકમાં માતુશ્રી અને અનુભાઈ ફ્રન્ટિયર મેઈલમાં જતા હોવાથી કોઈ પણ ભોગે ગમે તેમ કરીને પહોંચવું છે, એ નિશ્ચય બન્ને ભાઈએ દ્વિગુણિત દૃઢતાથી જાહેર કર્યો ને એ રીતે ક્રિમન સામે યોગણસની હોડ બાંધી.

બાઈસાહેબની વિશિષ્ટતાઓ ઘણી અને એ બાબતમાં પ્રમાણમાં જાણીતી પણ છે. કેટલીક કહેવા જેવી છતાં યોગ્ય પ્રમાણમાં જાણીતી નથી. તેવી એક જાણીતી વિશિષ્ટતાઓમાં એમની મક્કમતાને માનભર્યું સ્થાન આપી શકાય તેમ છે. કોઈ વાત એમણે એક વાર મન ઉપર લીધી જ તો ગમે તેમ થાય ઉપરાંત ત્યાર ઉપર ન હોય તેવા અવનવા સોળીસ ઉપાયો યોજીને પણ ધાર્યું કર્યા વિના આ અનવધા શું સાંખી શકે? ન જ પે ને ન જ જંપે.
"એ તો અનુભવી જાણે રે, બીજાને ન જાય કહ્યું"

પછી ઉપર્યુક્ત નિશ્ચયની અમલબજાવણી અમે વિગતે અને પદ્ધતિ પુરઃસર શરૂ કરી સ્ટેશન માસ્તરની સલાહથી રા. રમણલાલે માંડવાના દરબારશ્રીને અમને ડભોઈ સુધી પહોંચાડવા પોતાની મોટર ગાડીઓમાંની એકનો ઉપયોગ કરવા દેવાની વિનતિની ચિઠ્ઠી લખી પણ ત્યાંથી વિના વિલંબે ઉત્તર આવ્યો કે દરબારશ્રીની ત્રણ ગાડીઓમાંની એક વડોદરે ગઈ છે, એક બગડી છે, ને એક ચાલતી જ નથી

એક હતો નક્કો નક્કો રાજા, તેણે વાસ્યા ત્રણ ગામ બે ઉજ્જડ ને એક વસે જ નહિ તેમાં વસ્યા ત્રણ બ્રાહ્મણ બે ઉપવાસી, ને એક જમે જ નહિ !!!

આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર વિવિધ પ્રકારે અમારી સલાહસમિતિમાં શોચ ચાલતો હતો ત્યાં કોઈએ કહ્યું કે ઇનામદાર પંડ્યા સાહેબના પુત્રના જનોઈ માટે વડોદરેથી બૅન્ડ વાજું આવ્યું છે, અને એમની બસ રાતોરાત વડોદરા પાછી જવાની છે, કેમ કે બૅન્ડને બીજે દિવસે સવારે ભાદરણ વગાડવા પહોંચી જવાનું છે લાખો નિરાશામાં છુપાયેલી અમર આશાના આ ચમકારાથી ઉત્તેજિત થઈને અમારું "હાઉસન જાઉસન" ઊપડ્યું એ જનોઈના સ્થળે રસ્તે જતાં એ જ વાજાવાળો વરઘોડો સામો મળ્યો ઇનામદાર ભાઈએ પોતે દાગીને ગણીને એવી ગોઠવણ કરવાનું માથે લીધું, કે રાતના નવેક વાગે વાજાવાળાની બસ વડોદરાની વાટે પાછી પડે ત્યારે અમને સ્ટેશનેથી જરૂર લેતી જાય

એ તો રાતના નવની વાત થઈ, અને હજી ૭ પણ વડોદરાના વાગ્યા મોટર બસ નવરી પડી હતી અને વાજાવાળા પરબારે તે પહેલાં અમને ડભોઈ પહોંચાડીને વેળાસર પાછી આવવા એને માટે પૂરતો સમય હતો. પણ જમીનદાર બધુનો આગ્રહ હતો કે રા. રમણલાલ વરઘોડામાં ફરવ, એમનું ઘર પાવન કરવું કેમકે એમના પગના એમને ઘેર ત્યાંથી ઇ ઇ વળો નવા ! પોતે પણ ઇનામદાર હતા, એટલે સરખે સરખાને ના પણ કેમ પડાય? અને તે પણ પાછી પડોશની ઇનામદારીઓ હતી પછી કઈ ચાલે? તેથી સર્વસંમતિથી એવું નક્કી થયું કે જનોઈ કબોઈ કંઈ નહિ, બીજા વડોદરા સુધી એ

બસમા જ અમારે પહોચી જવુ બસના ડ્રાઈવરે આ તકે ટાપસી પૂરી "અરે સાહેબ, વડોદરા આ તીસ મીનના ફાસલા પર છે તમારે બેફિકર રહેવુ આ તણ કનામા ઉગાડીને વડોદરા નાખી દઈશ નવ વાગે નીકળ્યા, તે બારે વાગે વડોદરા" અમે તો ખુશ ખુશ, અને એની સલાહ અનુસાર બેફિકર પણ થઈ ગયા

ઇનામદાર સાહેબે મેમાનની ખૂબ સંભાળ કરી, હાર્તોરા કર્યા, તમારા પગના અમારે ત્યા ક્યાથી વગેરે વગેરે શિષ્ટાચાર થયા એરેટેડ વૉટર્સ અમને બહુ ભાવતા હશે એમ માનીને અમને એ ઉમરાવી ભાઈએ લેમોનેડના પ્યાલા આપ્યા, જે અમે પીવાના ચાલાનો વિવેક કરીને પાછા મૂકી દીધા ઇનામદાર ભાઇએ જમવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, અને નવાબ સાહેબે વિવેકમા ના પણ નહી પણ હું જાણતો હતો કે મિયા ખરેખર ખૂબ ભૂખ્યા થયા હતા, એટલે મે તોડ કાઢયો કે શુકનની કાચ્ચી સાકર આપો એટલે પહોચ્યુ સમજશુ એના ઉત્તરમા ગ્લાબીમા કઈક નાસ્તો આ યો ભાઈસાહેબ જે ઝનૂનથી એના ઉપર તૂટી પડયા તે જોઈને મને લાગ્યુ કે મે કયુ તે ઠીક જ કર્યું. મારી કાયા ઉપર તો પેલી તમાકુનો પ્રભાવ ચાલુ જ હતો, એટલે નાસ્તામા બે બર્ફિથી વધારે કશુ લઈ શકયો નહિ

હજી સમય પુષ્કળ હતો, તેથી અમે મંદિરો તથા નદીના દર્શને ઊપડયા શ્રી શેષશાયીના મંદિરમા બે આના મૂકયા, ને ત્યા પ્રસાદ મળ્યો આઠ આના જેટલો આટલુ મોટુ નફાનુ માર્જિન રા રમણલાલના અંતર્યામીથી સહન નહિ થવાથી તેમણે બીજા બે આના મૂકયા અને અમે આગળ ચાલ્યા રસ્તામા બીજા એક મિત્રના આઇસક્રીમ દૂધ ઇ ના આગ્રહને પણ વિવેકથી ઘના નિશ્ચયપૂર્વક નકારીને સ્ટેશને અમે બસની રાહ જોતા બેઠા

બસ નવ વાગે આવવાની હતી નવના સાડાનવ ને દસ પણ થયા, પરંતુ બસ ન મળે મારી તમાકુ હવે ઊતરી ગઈ હતી અને ભૂખે તેનુ સ્થાન લીધુ હતુ, પરંતુ તેની તૃપ્તિનુ સાધન ક્યાથી હોય? અમે એક પણ રહેવા દીધુ ન હતુ રાતના દસ વાગે ચાહાના મળવાના મળે પણ શુ? છેવટે પગથાળાને કોનારી બે પૈસાનો તારો ચેવડા અને અન્ધો શેર ગરમ ધના

ગળપણ વિનાનું દૂધ મંગાવીને તેના ઉપર અમે તાગડધિન્ના કર્યાં. સ્ટેશન માસ્તરના મનમાં પણ રામ વસ્યા હશે ને એમણે પોતાને ઘેરથી ચા કરાવી મંગાવીને આ વણનોતર્યા મેમાનોને પાઈ. ક્ષણે ક્ષણે બસના ભણકારા વાગતા હતા. એમ કરતાં પોણા અગિયાર થયા. છેવટે હતાશ થઈને રા. રમણલાલે નક્કી કર્યું, કે અગિયાર સુધીમાં બસ ન આવે તો બીલબોલી જવું, અને ભાગ્યને વશ થઈને ત્યાં જ રાત કાઢી નાખવી. આ મંત્રણા ચાલતી હતી ત્યાં સ્ટેશનના વીજળીના પાવરહાઉસવાળા સજ્જને આવીને નોટીસ આપી દીધી કે બત્તી હવે બંધ થશે. પાટા ઉપર ઊભેલી ખાલી ગાડીના બીજા વર્ગના ડબામાં રાતવાસો કરવાની સલાહ આપીને સ્ટેશન માસ્તર પણ પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. યત્નપૂર્વક મગજ ઉપરથી બોજો ફેંકી દઈને હાશ! કરીને અમે સૂવાની તૈયારી કરી, ત્યાં બસનું ભૂંગળું સંભળાયું. હજી અગિયાર પૂરા નહોતા વાગ્યા, તેથી મનમાં કરેલો કંટ્રાક્ટ પાળવો જ રહ્યો. એટલે અમે કર્તવ્યપાલન માટે કમર કસીને થયા ઊભા. બાર જણ બેસે એવડી બસમાં અઢાર વાજાંવાળા અને બીજા ચાર મિત્રો મળીને કુલ બાવીસ મૂર્તિઓ જામી પડી હતી, તેમાં ઉમેરાયા અમે ચાર. ડ્રાઈવરની એક બાજુ તેનો ક્લીનર, અને બીજી બાજુ રા. રમણલાલ અને હું, એમ ચારનો સમાવેશ આગળ કર્યો એક ભાઈ "અગાશી" માં બેઠા અને બે મુસાફરો બારી પકડીને અમારી બાજુએ બહાર પગપાટિયા ઉપર આરૂઢ થયા અને પછી સંઘ ઊપડ્યો. ફ્રન્ટિયર મેલના સમય પહેલાં પહોંચવાની આશા એમ છોડાય તેમ ન હતુ.

અનેક ચીલા ખૂંદતા, ગામને પાદરે આટલા બધા ચીલા હોય છે તેની નોંધ ખેદપૂર્વક કરતા, ચાણોદથી લગભગ બે માઈલ દૂર આવેલા તેન-તળાવે તો અમે પહોંચ્યા. "તન કલાકમાં વડોદરે ઉડાવીને નાખી દઈશ" કહેનાર હાંકેડુને આગળની વાટની ખબર નહોતી. અમે તળાવ પાસે એક ઝાડ નીચે થોડાં ગધેડાં બાંધેલાં દીઠાં. "અબે ગધેવાલે, એઈ અબે ગધેવાલે" કરીને હાંકેડુએ સાદ કર્યાં. કૂતરાં ભસ્યાં, ગધેડાં ભડક્યાં, ને ગધેડાંનો સ્વામી સમજ્યો કે ધાડ પડી, કે પછી દટંતર આવ્યું. એને માંડ સ્વસ્થ કરી સમજાવીને આગળનો માર્ગ પૂછ્યો ત્યારે એણે ડાબો હાથ

હવામાં નર્તુનાનારે ફેરવીને કહ્યું કે આ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ એટલે વડોદરા આવશે એ માર્ગદર્શનનો થઈ શક્યો તે અર્થ કરીને તે પ્રમાણે બસને વાળી અમે તે તરફ ખેતરોમાં ચઢી ગઈ તાજા ખેડેલા ખેતરોમાં ઘાસની નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પથરાયેલી હારોમાં ચીનો ખોવાઈ ગયો પછી અમે ઓછામાં ઓછા એક કલાક સુધી અનેક આકૃતિ અને નકશા ખેતરોમાં ટાયરોની નિશાનીઓની અજબની ડિઝાઇનો પાડતા ચીનાસુંદરીની શોધમાં બગ્યા. કૃષ્ણપક્ષની રાતના અંધારાને આ ખોજમાં ફરેલી મદદ કેમ ભુલાય?

એમ ફરતા ફરતા સાડાબારેકનો સુમાર થયો ત્યાં દૂરથી કોઈ ગામના દીવા ટમટમતા દેખાયા અમે ઊખળતા પછડાતા બસને ગામ તરફ ફેરવી, તેમ ફેરવીને ત્યાં પહોંચ્યા ને ગામમાં પેઠા ઘર બહાર ફળિયામાં ઢોલિયા ઢાળીને સૂતેલા ઘણા માણસો અમે જોયા પણ કોઈ જાગે જ નહિ, અને જાગે તો નિખમ સમજ ન બોલવામાં નવ ગુણ માનીને બોલે જ નહિ ત્યાથી કોઈ પણ પ્રકારના માર્ગદર્શનની આશા છોડીને અમે ગામ તરફ પૂઠ ફેરવી ગામ છોડતા એક માણસ સામો આવતો મળ્યો પહેલા તો આ મધરાતનો વિચિત્ર મામલો જોઈને ખૂબ ડર્યો, પણ ઘણી ઘણી વિનવણી તથા સમજાવટ! પરિણામે બીજુ કંઈ નહિ તો કાંઈ બના ટાળવા માટે પણ આગળ ચીનો ચઢાવવા એ અમારી સાથે આવ્યો થોડે દૂર જઈને એક ચીલા તરફ આંગળી ચીંધીને એણે સમજ પાડી, "આમ ચાલ્યા જાઓ એટલે શહેર આવશે બે હજારની વસ્તીનું એ ગામ છે, ત્યાથી કોઈ આગળ ચીલો બતાવશે" એટલું કહી એણે છૂટકારાનો દમ ખેંચીને ચાલતી પકડી અમે પણ સમજ્યા કે ચાલ તો, આપણે ગાડ પણ ચીલે ચઢશે

પરંતુ ચીલે ચઢે એ બીજા "ફ્રન્ટિયર" પરના લોકો નહિ અમારો ખ્યાલ ખોટો ઠર્યો આગળ વધ્યા ત્યાં એક ચીલાના એકાદિન ફાંટા તમારે ચીલો જોઈએ કે ! ઓહો એના શા મોટી વાત' એક ફેંટા એકીસાથે ગામના ઉતાર છે

પછી ચાલ્યા અમે એમ ફેરિયે —રમખાણ ફુ એની ખગ ભાના લીલા ચીમ સરેરાશ ફેરિયો એક કે એક કલાક આમથી તેમ આરો ના પછી

અમારી જમણી અને ડાબી ઉભય તરફ ગામના દીવા દેખાયા એક વિખ્યાત અંગ્રેજ લેખકે વિધાન કર્યું છે કે ઘાસના બે સરખા પૂળા વચ્ચે ઊભો કરેલો ગર્દભ ભૂખે જ મરે, કારણ કે સાવ સરખામાંથી ક્યા પૂળા ઉપર પડવું ની, એ ગહન પ્રશ્નમાં એ વિચારશીલ તત્ત્વજ્ઞ પ્રાણી અટવાઈ જાય અમે એટલા બધા વિચારશીલ કે તત્ત્વજ્ઞ નહિ હોવા છતા બે ગામના દીવા વચ્ચે અટવાવાનું ન જ ચૂક્યા જમણી તરફના દીવા વધારે પાસેથી આંખમિચામણાના આકર્ષક ઇશારા કરતા લાગ્યા એટલે એ તરફ વળવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો નાગ ફરતી અને ચીલા એ દિશા તરફ જતા ધારીને અમે પહોચ્યા પણ પ્રયત્ને પ્રયત્ને એ જ પરિણામ બધા ચક્કર મારીને ત્યાના ત્યા જ પાછા હાજર થઈ જાય, અથવા ખાડા ટેકરા, નાસ ઇ આડા આવતા અમારે પોતે થઈને જ અસલ સ્થાને પાછા જવું પડે

અંધારી રાત, રેતાળપાની કાનગાળી ભોય, ને ચીલાનો પાર નહિ કેટલીયેવાર ખટારાનું એન્જિન અટકી પડ્યું સાર્ડીનની જેમ સિચાયેલા" અમારે વારેવારે ઊતરીને ખટારાને ધક્કેલવો પડ્યો અને હૅન્ડલ મારી મારીને ડ્રાઇવરના મદદનીશના હાથમાં ફોલ્લા પડી ગયા અમે એક ઇંચ પણ આગળ વધતા નહોતા પણ તેથી શું? અમારી પ્રવૃત્તિ કે અમારો પરિશ્રમ એમાં પળનારનો પણ પોરો પણ તો નહોતો ઘણા—શબ્દોમાં—શૂન્ય—હેતુની ગાથા જેવી અમારી આ ખૂબ—મહેનત—ને ખસવું—નહિની ખૂબી હતી એક પ્રસંગે અંધારામાં ભૂતાવળ શા ભાસતા એક વૃક્ષરાજની નીચી ઘટા તળે થઈને પસાર થવાનો અમારે વારો આવ્યો એ ઝાડ ગાંડણનું હતું એના ગાઢા મજબૂત ડાળખાંએ મોટા ધડાકા સાથે ખટારાના છાપરાને રાક્ષસી ઝાડના ઝપાટાની જેમ સાફ સફાચટ કરી નાખ્યું ત્યાં વાજા ખડકયા હતા, અને એક મિત્ર ગઝલની મોજ માણતા હતા એ ભાઈ લુહારને આંખના પલકારામાં ભોંયભેગા થઈ ગયા પડવલ ફાટી ગઈ વાજાવાળાની પતરાની મોટી પેટીઓનો તમામ જતનથી જાળવેલા નકશો અહિત ખુર્દો વળી ગયો વાજાવાળા ૧૮ હતા, અને તમાના પ્રત્યેકે પોતાને થયેલા નુકસાન હાર્મોનિયમની રસ્તાની માહિતીની શેખી, એક ફરી બનેલી રાતની ઘટનાઓ ગુજરાતનું સાધન જ્યાંથી ઢોર્ટ ચેરીના લેવાના રાજ હાંકે તેમ જ અસલના

માનિ ની સત્તર પેઢી સુધીની વંશાવળી ઈ નુ નિગત સહિત વર્ણન એવી સુભિયાણી જબાનમા સાભળ્યુ, કે વૈખરીની શક્તિના એ પ્રબળ દિગ્દર્શનમા અમે મુગ્ધ થઈને અમારુ દુખ ભૂલી ગયા અથવા જો કે બોલવાની રઝા છતા અમારાથી ન બોલી શકાયુ તે આવી સુદર રીતે બોલાયેલુ જોઈને અમારુ મન હળવુ થયુ

લગભગ ત્રણ કલાકનો અથાગ પરિશ્રમ, છતા ગામની ભાગોળ હાથ ન લાગી તે જ ન લાગી એટલે છેવટે મગણિયા થઈને અમે આથડિયા ત્યાં પડેલો સામે દેખાયો તેથી અમે માની મૂકી યુક્તિઓ ન ફાવી ત્યા કેસરિયા નામ લાગ્યા ને એક ગામ અડફટે ચઢ્યુ પાદરે ખગારો ઊભો રાખીને અમારા રાહુગરશા હાકેમને આગળના રસ્તાની ભાળ મેળવવા ગામમા મોકલ્યો થોડીવારે હીરો ધીમે જઈ આવ્યો. એણે પોતાના પ્રયત્નનુ એવી મતલબનુ નિવેદન સાદર કર્યું કે આ ગામમા તો બધા બેરા જ છે, અને તે માત્ર એકનો જવાબ દે છે કે અહીં તમે આવ્યા જ શા માટે, તમારુ અહીં મધરાતે શુ દાટ્યુ છે, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ રસ્તો બતાવવાનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતા

ત્યાથી જે ની ક્યા ત કોણ જાણે કેમ પણ ચક્કર મારીને અમે પેતાના જ ગામ આગળ આવી ને ઊભા કે જેના દીવા દેખીને દાખલ થવાની અમે કલાકો સુધી અફળ મહેનત કરી હતી ' યા નસીબ ' ન માગે દોડતુ આવે

અમે બહારો ગામમા યારોમ ઝુમ્યો અગાઉ ખાસ ના માને ઘણાય લોકો સૂતેલા હતા પણ જવાબ કે તે એની લાગે વસ્તીથી ઉભરાતા આ વેગનને છોડીને અમે કોઈ પણ જાતનુ માગસ મળવાની આશા રાખીને બહાર નીકળ્યા ત્યા સામેથી એક નહિ બે નહિ ને એક બે મા ણસીઓનુ ટોળુ આવતુ મળ્યુ એ લોકો રામલીલામાથી પાછા વળતા હતા પેલા એમના કહેવા જ વસવાય વાળા ગામનો એક આમ પટેલ આસપાસના ગામોના પહોંચેલા પુરાતન ગામલીવા જોવા આવ્યા ગયેલા ને અમારા સાભળ્યા બાદ આ સમાજને એમણે પાછળ નાખેતો અમા કોઈ ગામે દાદ ન મળે તેમા નવાઈ શી !

આ સહેનાણીઓએ અમને કહ્યું "આ જ ગામ સાઠોદ." એમનામાંનો એક પરગજુ ભાઈ ભાણીની કમાણી અને વળી વડોદરાની મફત મુસાફરીનો અનન્ય યોગ સાધીને રસ્તો બતાવવા સાથે થઈ ગયો. એક રૂપિયો આપવાનુ ગ ગમણનાને એને વચન આપ્યુ. સંઘ હાની-હૂની રસ્તો આગળ ચાલ્યો. તે પછીના એક નાળામાં બસ ત્રણ જ વાર ખોટકાઈ ઊંધી વળતાં રહી જ વાર બચી અને ઝાડના ડાળાએ એના છાપરા ઉપર ઝાડુ મારીને માત્ર એક જ વખત વાજાવાળાઓની પેટીઓના અવશેષની આકૃતિઓમાં નવા ઘાટઘૂટ પૂર્યા. આખરી સરળ મજલે અમને ભીનુપુર નાખી મૂક્યા. ડભોઈના દીવા અમે પોણા કલાકથી નિહાળતા હતા, અને ડાબી તરફ જાણે અમારા માનમાં યોજાઈ હોય તેવી આતશબાજીના ગુબારા આકાશે ઊડતા દેખાતા હતા.

ભીનુપુર ગામે "પશુમાં પડી એક તસ્કર" ભોમિયો જે વાટે થઈને લઈ જવા ઇચ્છતો હતો તે બહુ ખરાબ છે એમ કહીને એ રસ્તે જવાની અમારા હોશિયાર હાંકેડુએ ના પાડી. એણે કહ્યું કે અહીંથી કૂઢેલા જવાનો રસ્તો જાણું છું તે જ રસ્તે જઈશ. એની રચનાઓ માર્ગની માહિતીની પરિપૂર્ણતા હજી આટલા અનુભવે ય પરવારી નહોતી.

પરંતુ સત્તા આગળ શાણપણ શા કામનું? હાંકેડુએ પોતે માનેલા સારે રસ્તે ખટારો લીધો, અને તના વિનાશના ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં માત્ર ચાર જ વખત એને ખોટકાવી શક્યો. એક રસપ્રદ પ્રસંગે બે ચીલા વચ્ચેના ટેકરા ઉપર ખટારો અદ્ધર થઈ ગયો, અને ચક્રો ઝનૂનથી હવામાં ઘૂમરી ખાતાં રહી ગયાં. પેલા ભોમિયાના દાતરડાથી બસની નીચે પેસીને અમારામાંના કેટલાક સ્વયંસેવકોએ બસને જૂડે હાથે અદ્ધર ઝીલી રાખતાં ઢેફાં ને ખોતરી નાખ્યાં, તે ચક્રોને માટી ભોંય ભેગાં થયાં ત્યારે આરામ થયું. એટલે બાકીનું સહેલું હતું. એન્જિનને સ્ટાર્ટ લેવાની સાફ ના પાડી.

આમ રાતના લગભગ પાંચ વાગે અમારો સંઘ કૂઢેલા પહોંચ્યો ખરો. ત્યાંની અમારી હરિરાજ ધનીઆની જવા ની ત્યાં, ને પાછા ભૂલા પડ્યા. ભૂલા પડવાનો વળ એણે છેવટ સુધી ન છોડ્યો. ખરો ટેકનો વીર પૂર્વવત આગળ પાછળ આગળ માગતા કોઈ ભળતા જ ગામે અમે જઈ ચડ્યા.

ત્યાંની સગનારી ઝવેરીનો વડોદરે જવા નીકળેલો પટાવાળો અચાનક મળી ગયો. એ વડોદરાનો રસ્તો બતાવવા સાથે આવ્યો, ને ગાડી સુસવાટ કરતી સપાટ ઝડપે ઊપડી.

ધનીઆરી બે ત્રણ બેનગ્યા આવ્યું હશે, ભાગભાગુ થયું હતું, બાકીમે માનવીની કાયાઓ કહ્યું નડેલી કરતી છેવટે જીવતા ઘર ભેગા થઈ જવા પામીશું, એવી પ્રબળ આશાએ તેમના મુખ ઉપર થાક્યા પાક્યા પણ સ્મિતની દયામણી રેખાઓ પ્રગટાવી હતી.

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातम्
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति चक्रवालम् ।
एव विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे

ત્યાં એકાએક નગ્નિનાં ગન ઉજ્જહાર! એક બેનગ્ની વચમાં મોટો નિસાસો નાખીને ખગાગના એન્જિને પ્રાણ છોડ્યા. હાંફતુંએ તેની ચાલી બંધ કરી, અ ‌ ‌ વાળીને ક્લેલમક આથી જાહેર કર્યું "પેટ્રોલ ખલાસ હો ગયા!"

વનવગડે અનગિયાર અગે, વાજવાગા અને પેટા રડે રે જવા નીકળેલો પટાવાળા પણ રખડી પડ્યા.

દુખના હાકમને ઉતારીને ધનવત્ અમે ખગાગે છોડ્યો, સન્માન મદાર માણ્યો, ને પેલા પગવાળાને આગળ કરીને ધનીઆરી પ્રતિ પગ ઉપાડ્યા. મે ‌ગના નહિ ચાલતા હોઈ એ ત્યાં જમણેથી ડાબે સડસડાટ આપ આડો ‌િતવો. પગ મદ્ રંગિયાને ‌ગ શા ને મદ્ દુખિયાને દુખ શા! એ સાપોળિયાના આ ગમ્નને અંત ના ભાગ? એ પણ એનાથી થાય તે બને કરીશે લગીરે ઓછું ન ‌િનગે આરી જતન' એ સ્થિતિ અમારી હતી. અગે ધનીઆરી પહોંચ્યા પગ ‌ ‌ પ્રેમ વનસ્પિએ ગાઢ, કે આમાન ઉપાડવા ક‌ગ હતું જ મળ્યું નહિ. અમારી આમે ‌ મતનની પરિણુલા સાથે જ પરિણમ હતી'

મધ્યપુન ત્યાંથી ચાલ આવ્યું ને ચડતાં નડ્યો એ ચાર ના ‌ના પગ પ્રવાસે આ મદેનગરને માથે ‌ગીને ‌ ગણ ગણાતી' એ પ્રસંગ ઉ‌ ‌ લા પ હો જ બને ગદે

પણ આ કાળા વાદળને રૂપેરી કિનારી હતી કહું ?

મકરપુરે હોય હોય કરતા અમે પહોંચ્યા. ત્યાંથી વડોદરા થાય બીજા ચાર માઈલ. ત્યાં વાહનનું તો નામનિશાન શેનું હોય ? ખૂબ તપાસ કરતા એક ભાડાની ગાડી ઊભેલી દેખાઈ. ત્યાં પૂછપરછ કરતા ગાડીવાળાએ કહ્યું કે "બે સવારી ખાલી છે, ને બે સવારી હૉસ્પિટાલમાં લઈ જવાની છે. મરજી હોય તો બેસી જાઓ." બીજા નોતરાની અમે રાહ જોઈ હશે ખરી ?

એ બે સવારી ન મળી હોત, તો ? એ રૂપેરી કિનાર. અથવા તો કહો કે આખા લીમડાની એ એક જ મીઠી ડાળ.

મુસાફરી હો તો એવી હો !

શ્રી ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

સજ્જન સાક્ષર

શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈને હું હમેશાં સજ્જન સાક્ષર કહું છું. સાક્ષરો સાથેનો મારો પરિચય જૂનો છે. લગભગ ચાલીસ વર્ષથી એક યા બીજી રીતે હું ઘણાખરા જૂના નવા સાક્ષરોના પરિચયમાં આવ્યો છું પણ સાક્ષરોમાં સજ્જન પુરુષ તરીકે મારા પર કોઈએ છાપ પાડી હોય તો તે શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ છે.

વર્ષોથી હું એમને પિછાણું છું. સહુથી પહેલાં શ્રી મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે શ્રી રમણભાઈને ઘેર મને તેડી જઈ એમની ઓળખાણ કરાવી. એક સંગીતકાર તરીકે ગુજરાતના એ જુવાનને જોઈ પ્રથમ દર્શને મેં સંતોષ અનુભવ્યો. ગુજરાતના નાગરો તરફ હું માનની દૃષ્ટિએ જોતો આવું છું. 'સુંદર નાગરી જાત' મને ગુજરાતની બીજી જાતિઓની સરખામણીમાં વિશિષ્ટતાવાળી લાગી છે. અને મેં વર્ષો પહેલાં ગાયું છે કે :

ગૌરવર્ણભરી ભવ્ય પ્રકૃતિ,
બુદ્ધિ કલા ને જ્ઞાન નિપુણી;

તરવરી આવે સહુ જોતામા રસભીની એ ભાત:
જોઈ મેં સુંદર નાગરી જાત

'એ સુંદર નાગરી જાત' ગીતની એ પહેલી કડી શ્રી રમણલાલ સોએ સો ટકા સાચી પાડે છે.

પછી તો મારો અને એમનો પરિચય વધતો ગયો અને આજે સાક્ષરોમા સજ્જન ગણાતા શ્રી રમણલાલ ગુજરાતને સાહિત્યના ક્ષેત્રમા જે રીતે ગૌરવ અપાવી રહ્યા છે એ જોઈ મને અતિશય આનદ થાય છે

શ્રી રમણલાલ કોઈ પક્ષના નથી તેમજ એમણે પોતાનો પક્ષ રચ્યો નથી એ તો દેવી શારદાના ભક્ત છે જ્યા જ્યા એમને સાહિત્યની ભક્તિ જણાય ત્યા ત્યા એ સત્કારનો, સ્નેહનો અને સમભાવનો હાથ લબાવે છે એમણે ધમડને સદા દૂર રાખ્યો છે દભ એમને સ્પર્શી શક્તો નથી અને મોટાઈ મેળવવામા એ માનતા નથી ઘણીવાર બાળક જેવી નિર્દોષતા એમનામા મે જોઈ છે, ઘણીવાર પુષ્પસમી સુકુમારતા સેવતા એમને મે ભાળ્યા છે ઘણીવાર સતસમી સાધુતા એમના જીવનમા વણાતી મે જોઈ છે, અને સજ્જનતા તો એમના જીવનમા ઓતપ્રોત થઈ છે એ પોતાને દીવે ઘણા દીવડા પ્રગટાવે છે એમણે ઘણી કલમોને પ્રોત્સાહન આપ્યા છે ગુજરાતની સાહિત્ય ફૂલવાડીના કેટલાયે ફૂલછોડ એમણે ઉછેર્યા છે નવા ગુજરાતના ઘડતરમા આ સજ્જન સાક્ષરનો ફાળો સમૃદ્ધ છે

ગુજરાતના–મહાગુજરાતના એ સજ્જન સાક્ષર પચાસ વર્ષના યશસ્વી પ્રભાત નીરખી એકાવનમા વર્ષની ઉષાના તેજે તેજે આગળ વધે છે એ વખતે એમના એક ચાહક તરીકે, પ્રશસક તરીકે, સ્નેહી તરીકે અતરના અભિનદન અર્પી એમની સેવા ગુજરાતને–મહાગુજરાતને લાબા સમય સુધી મળો એવી પ્રભુને પ્રાર્થના છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એ ભાવિ પ્રમુખને હાથે ગુજરાતી સાહિત્ય વધુને વધુ વિકાસવતુ બનો એ જ અભ્યર્થના

વિવેચનો

‘ નિહારિકા ’ ના કવિ

શુભેચ્છા

શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ આપણા સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકાર છે. લોકપ્રધાન આપણા જીવનના એ કલાકાર છે. સામાન્ય માણસોની ઊર્મિઓ, અનુભવો અને આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમાન કરવાની વિપુલ શક્તિ એમનામાં છે. આપણા ગુજરાતી જીવનને એમણે ઘણે સ્વરૂપે સાહિત્યમાં મઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.)અને લાંબા કાલ સુધી એમની સેવા ગુજરાતી સાહિત્યને વિવિધરંગી બનાવે એ શુભેચ્છા સાથે હું વિરમું છું.

કનૈયાલાલ મુનશી

શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા

એક અભીપ્સા

શ્રી રમણલાલ દેસાઈ જીવનના કલાકાર છે. અને એમનાં પાત્રો એમની આ જીવનકલાનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો છે. ઝિંદગીમાં ભીનાશ અને ભવ્યતા જીવવા અને પ્રગટ કરવા માટે એમણે આંસુનો પ્રેમ અને પ્રેમનાં આંસુ એ બન્ને જીવનતત્ત્વોને સમાંતરે વિલસાવ્યાં છે. કરુણા અને પ્રેમના સંગમથી જન્મેલી માનવતા એમના સર્જનના સૌન્દર્યની જનેતા છે, અને આ જ માનવતા એમની જીવનકલાનું નિયામક બળ પણ છે.

માનવતાની સાધનાથી એકાગ્ર અને ઉન્નત થએલી એમની મેધા ગુજરાતી સાહિત્યની અને એ દ્વારા ગુજરાતની હજી૫ વધારે સમૃદ્ધ અને સુંદર સેવાની અધિકારી બનો.

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

આપણા નવલકથાસાહિત્યમાં

શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું સ્થાન

૧. આદિવચન

આશરે એક સૈકા પૂર્વે ઈસપનીતિ અને બાળમિત્રની વાતોના ભાષાન્તરોથી આપણે ત્યહાં આપણા નવલ અને નવલિકાસાહિત્યના પગરણ મંડાણા. પછી ૧૮૬૦ના અરસામાં બુદ્ધિપ્રકાશમાં દલપતરામે પોતાની ભોજ વાર્તાવલિ આરંભી, જે પાછળથી પંચતંત્રની પેઠે ગૂંથાઈ ને તાત્વિક બોધને નામે પ્રગટ થઈ એ આપણી પ્રથમ "મૌલિક" નવલિકાઓ. અને આજ ૧૯૪૧માં ગુજરાતની સાહિત્યપરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી અંબાલાલ ખગગદાસ પોકાર પાડી પૂછે છે કે આજની આ તે Realism છે કે Vulgarism? અમદાવાદની ગે છે ની સાહિત્યપરિષદમાં અભિનવ સાહિત્યવિવેચની ... થયો હતો. આપણા નવલ અને નવલિકાસાહિત્યની એ પ્રગતિ ત્યહારે ... નામે સદ્બોધ પીરસાતા, આજે ... નામે Vulgarism પીરસાય છે.

સાહિત્યપરિષદે પણ એક નવલકથા સ્હામે એવી ફરિયાદ રમણલાલ દેસાઈના તોફાન ...માં નોંધાવેલી છે.

ગુજરાતના સદ્ભાગ્યે એ આપણું સર્વસ્વ નથી, પણ ખાનાખરાબીમાંનું એક ખાનું છે અને શ્રી રમણલાલનું નામ એ ખાનામાં નથી.

૨ આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલો

ત્યારે મિતાક્ષરાએ ને પ્રધાનભાવે આપણો નવલકથાઇતિહાસ નિરાગ્યે મુંબઈનુ શ્રી ગુજરાતી અને અમદાવાદમાના શ્રી ગુજરાતી પત્ર ને પ્રજાબંધુના વાર્ષિક નવલોને આ મિતાક્ષરીમા સ્પર્શાયુ નથી તો તે તે સાહિત્ય મંડળો ક્ષમા કરશે મ્હાન પણ ઉચા કે સારથી કે પાંખડીઓનો આમા ઉલ્લેખ નથી આત્મશ્લાઘાની એવી ધૃષ્ટતા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને છાજતી હશે, અન્ય સૌને અણછાજે

આપણા સાહિત્યઇતિહાસનુ એ તો પક્ષાપક્ષીપરનુ સત્ય છે કે આપણી આદિ નવલકથા તે કરણ ઘેલો, અને આપણી સર્વોત્તમ નવલકથા તે સરસ્વતીચન્દ્ર અન્ય સહુ આપણી નવલ થાઓ એ બે સીમારેખાઓની વચમાની.

સરસ્વતીચન્દ્ર એટલે માણુ ભસ્મરી, ગોટીથેનુ વિલ્હેલ્મ મિનસ્ટર, અને હ્યુગોના લે મિઝરેબલ–નવલકથાઓના જગતશિખરો સમી જગતમાદમ્બરી ઓની સગાથે જગતસાહિત્યના શારગસિંહાસને વિરાજતી ગુજરાતની નવલકથા એવી બીજી નવલ થા ગુજરાત આપશે ત્હારે જગત જોશે ગોવર્ધનરામભાઈમા ગોથથે અને હ્યુગોની વિશાળી સસારપર્યેષણા હતી, બાણના મનિતાસ્પના નિર્મળા ને ઉર્ધ્વગામી નસરજન હતા સરસ્વતી ચન્દ્રની પૂર્વે માણુ ભસ્મરીન શ્રી છગનલાલ પડ્યાનુ મહાભાષાન્તર પ્રગટ થયુ હતુ અને સરસ્વતીચન્દ્રના નાગીપ્રવાહમા બાણમહસ્મરીના વાક્પૂરની ઘેરી છાયાઓ પડેલી છે પોતે જ નિજ પ્રસ્તાવોમા કહે છે તેમ ગોવર્ધન ભાઈએ સરસ્વતીચન્દ્રમા Realism ને Idealismની સમન્વયગૂથણી સાધી છે પણ એ નવલકથાનુ અન્તિમ વાર્તાવિધાન–કે ચદ્રાનુ કુમુદને ને પરણવુ કુસુમને–એ તો ગોવર્ધનભાઈની આ ગર્ભાશના નથી ભાસતી, સસારમા વારવાર બને છે એવુ સસા સાધારણ સસારચિત્ર જે અધૂરો છતાંયે સરસાઈ એ તો ઇતિહાસમાન્ય છે કે આપણા સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર તે ગોવર્ધનરામભાઈ અને આપણી સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથા તે સરસ્વતીચન્દ્ર સરસ્વતીચન્દ્ર એટલે માણુના ભસ્મરી સમુ ગુજરાતનુ ગદ્યમહાકાવ્ય

ત્હારે આપણી બીજી નવલકથા કઈ? અને ત્રીજી નવલકથા કઈ?

આપણી બીજી નવલકથા તે મણિલાલનો ગુલાબસિંહ. ઝેનોનીને આધારે ગુલાબસિંહ લખાયો છે એ સત્યવક્તા સાહિત્યાચાર્ય મણિલાલે જ કહ્યું ન હોત તો કેટલા યે વિજયરાયોને એ સાહિત્યસંશોધનને કાજે જગત્-સાહિત્યમાં ફાંફાં મારવાં પડત. એ ખરૂં છે કે ગ્રેટબ્રીટન પોતે ઝેનોનીને પોતાની સર્વોત્તમ નવલકથા કહેતું નથી; પણ બ્રીટનની એ સર્વશ્રેષ્ઠ Mystic નવલકથા તો છે જ. પ્રાણવિનિમયશાસ્ત્રી મણિલાલને ઝેનોનીની Mysticismનાં આકર્ષણો આવ્યાં હતાં. ઝેનોની ને ગુલાબસિંહમાંની Mysticism કો પાર્થિવને આદરણીય ન હોય તો તે સ્હમજાય એવું ને ક્ષન્તવ્ય છે.

અને આપણી ત્રીજી નવલકથા તે શ્રી છગનલાલ મોદીની ઈરાવતી. ડચ ભાષામાંથી ઇંગ્રેજી ભાષામાં અને ઇંગ્રેજી ભાષામાંથી ગુજરાતી ભાષામાં–એમ બે–બે ભાષાન્તરોના નવઅવતારે આવ્યા છતાં અકબરી યુગની એ નવલકથામાંનાં વાર્તારસ કે ઇતિહાસચિત્રો કે ગિરિદેશોનું પ્રકૃતિસૌન્દર્ય કે વાયુસમી સર્વવ્યાપી ગંભીર યુગવિચારણાએ ઝંખવાણાં નથી એ જ એ નવલની ઉત્કૃષ્ટતા ત્રણેક દાયકાપૂર્વે મ્હેં તો ઈરાવતીને રસભર ભણીભણાવી છે. બાણભટ્ટનાં મહાપાત્રો નવઅવતારે આવ્યે ન ઝંખવાય ને ઈરાવતી ભાષાન્તરના નવઅવતારે આવ્યે ન ઝંખવાય. કેટલાક ગ્રન્થો એવા ભાષાન્તર વિપર્યયો સહી શકે છે?

૩. વીસમી સદીનો કાલ

એ સહુ આપણો ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધનો નવલકથાકાલ.

પછી ૧૮૯૮માં દલપતરામ વિદેહ થયા અને આપણો સાહિત્યસૈકો પલટાયો. એ જ સાલમાં મણિલાલ ને બાળાશંકર ગયા. સ્વીડનબોર્ગના Mystic સાહિત્યજગતમાંથી માળા ને મુદ્રિકાના ભાષાન્તરનવલકથાકાર કલાપી પણ ૧૯૦૦માં દેવ થયા. અને ૧૯૦૧માં સરસ્વતીચન્દ્રના મહાન સાહિત્યયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ. એમ ૧૯મો સૈકો સમેટાયો ને ૨૦મા સૈકાને મારગ કોરી આપ્યો.

અને પછી ૨૦મી સદીના આદિ વર્ષોમાં નવા સાહિત્યપ્રવાહે આપણે ત્યાં પ્રગટ્યા જેમના નવલકથાપ્રાન્તે બીજા દાયકામાં આવ્યા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને પછી શ્રી રમણલાલ દેસાઈ, અને તે પછી આ ના શ્રી ઝવેરચન્દ મેઘાણી અને શ્રી ધૂમકેતુ સાગર ખોટા, જેવા કે હતા, ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધમાંના એ આપણા પ્રધાન નવલકથાકારો.

અશ્વિનીકુમારો સમી એ નવલકથાકારોની બે બેલડીઓ છે. એ ચારે ય નવલકથાકારો આજે આયુષ્યની અર્ધશતાબ્દીઓની આસપાસમાં વિહરે છે, એમનો મધ્યાહ્નનો સાહિત્યકાળ ઉતરી ચૂક્યો છે એટલે આજ એમના સાહિત્યસર્જન આવતી પેઢીને આધાર થવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે.

આજ ત્યારે જનતા ૨૦મી સદીને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછે છે કે બંગાળીમાંથી હિન્દીમાંથી મરાઠીમાંથી તેમ ઇંગ્રેજીમાંથી આ સદીમાં નવલકથાભાષાન્તરો ગુજરાતીમાં અનેક થયાં છે ને થાય છે એમ આ ૨૦મી સદીના પાછલા દાયકાઓમાં ગુજરાતીમાંથી એ ભગિનીભાષાઓમાં ને ઇંગ્રેજીમાં ભાષાન્તરો કેટલાંક થશે?

અને બીજો પ્રશ્ન સાહિત્યની ઇતિહાસરસિક જનતાને એ થાય છે કે સરસ્વતીચન્દ્ર પ્રગટ્યો ત્યારે થયો હતો એવો સાહિત્યભભકાર ૧૮૮૭ પછીના આ ૫૫ વર્ષોમાં આપણા નવલકથાઆલમમાં ફરી કેમ થયો નથી? જૂની નવલકથાઓએ જેમ જીવનને સમજાવી મૂલ્યું હતું ગોવર્ધનરામ એમ નવા ગુજરાતના નવયુગના તેજતેજથી આઠ દિશા ઝળહળતી નિખરી ... નવલકથાસાહિત્યની એ સર્વજ્યોત ગુજરાતે પાછી ક્યારે પ્રગટશે?

આ ત્રીજો પ્રશ્ન જગતને એ થાય છે કે ઉપર ગણાવેલી નામ પછી આપણી ચોથી નવલકથા કોની? મેઘાણીની કે મુનશીની? રમણલાલની કે ધૂમકેતુની? ને એમની ક્યા નવલકથા? એક અનુચિત નામ પૂર્વે ૧૯મી સદીની નામ નવલકથાઓ વિરાટ કે મોટી અનુચિત ઉપયોગ પૂર્વે ૨૦મી સદીની કઈ નવલકથા નિવડશે?

એવા એવા પ્રશ્નો કંઈક ઉત્તર માગતા ... નવલકથાકારો વિશ ગદ્યોએ અવતારિ

૪ શ્રી ધૂમકેતુ

પ્રતિનન્થા ગ્તા નવનિનાક્ષેનમા શ્રી ધૂમકેતુ અધિક વિજ્યવન્તા છ, આપણા સર્વોત્તમ નવનિના સજ્જનકાન શ્રી ધૂમકેતુ છે એમ ઉચ્ચરતા ગુજરાતના વિશાળા તે મતને ુ તે પછી પા' ધુ પણ ચૌનાદેરી ને નાન્સન્નારી પછી શે તાન્મન પુનર્વિચારણા માગતા નથી? શ્રી ધૂમકેતુનુ ના ાસૌન્દર્ય હૃદયવેધન્તા વસ્તુગૂથણી પાનાનખન ગદ્યનિતા એ સ એમના નવને ગ્તા એમની નવનિનાઓમા અતિઅધિ ા ઝળખ ની જે કે શ્રી ધૂમકેતુમા ના છે, સૌન્દર્યદર્શન કે હૃ સમન્થન ક એ સ ુ એમના નવના ગ્તા એમ ી નવનિ ાઓ ત્રેગ્રેન્થી બેને છ પ્શ્રી ધૂમકેતુ વિચાર નથી એમ નહિ પણ, પ્રધાનત, વિચારણાની નિજ હીન ણીઓ નિ ર નવન નવનિ ાઓમા વેરીનિ રેરી નાખવાને મ ન પોને નિરાળી સગ્રહે છ ને નમ્ન ા અને ગુજરાત તે ઝાવે ા જાહેરાતા ઉપન્થી તા ભામે છે કે શ્રી ધૂમકેતુ સારો મેળકીયુગ સર ાના છે સાહિત્યજગત સમક્ષ શ્રી ખબરદાર જેની કવિતા ગ્રે છે એ Vulgarism થી શ્રી ધૂમકતુ થાડાવણુ ચે વેગળા કે એમના ઉન્ચાસતાનને ધ ાખતા અશિ સા િને ક સસાન ાગતા નથી અ ાને કે કમ જાણે શ્રી ધૂમકેતુ ચન્મા થવા ાય ને!

૫ શ્રી ઝવેરચન્દ મેઘાણી

અને શ્રી ઝવેરચન્દ મેઘાણી ? અસ્પન્ન અપ્રદાસના એ છે અનેકેની આ સર્વસમર્થ સાહિત્ય શ્રી મેઘાણીની નમન જેમ શ્રી અમૃતલાલ શેઠમા છે, શ્રી સામળ દાસ ગાંધીમા છે પણ શ્રી અમૃતલાલ ની સામળ ગે ન થે ક નવને નવ્યાનુ જ નામા નથી શ્રી મેઘાણીની સાનીમાનો નમ્રો સૌન્દર્ય દ્રાન મરો એ તા મેઘાણીનો સુવાગ જ છે એ નવી શ્રી ધૂમકતુમા શ્રી ગ્મણલાલમા ક ની મેસાનાનમા પ્શ્રી મેઘાણીની સાહિત્યસમશેર એ ત્ર ા ામે જ્નો સ્પિરે આપપાર ઉતરે છે આરની ાગાથાઓમાથી આરવેને એ એમ ા મેળી વામ્મા છે ારે ાજવન થા ારે ાા નાર્ગીનાઓમા હેતુસિદ્ધિની ધગશ હોય છે જ પણ શ્રી મેઘાણીના પાત્રોનો હેતુસિદ્ધિ માટેનો આત્મ નિશ્ચય ને ઉપાય ગિરના ની ાગળ ાગિના જેવો છે એમની

માનસએકાગ્રના ખડ્ગ જેવી પડે છે ને શર સમી સોંસરવી નીકળે છે. સિનેમાજગતની વસ્તુગૂંથણીની ઝડપી ઉથલપાથલો તો શ્રી ધૂમકેતુમાં યે છે, શ્રી મેઘાણીમાં યે છે, શ્રી રમણલાલમાં યે છે, શ્રી કનૈયાલાલમાં યે છે; આજના સહુ નવલકથાકારોમાં છે. પણ ખરેખાત! લોકો શું એમ જીંદગીભર દોડતા જ હશે? ગઈ કાલે નવલકથાસાહિત્યમાં વસ્તુનો વેગ–Action 'અતિધીમો હતો; આજે અતિવેગીલો છે. જીવનપલટા થાય છે; પણ જીવનપલટા રોજબરોજ થાય છે? ને ગુજરાતના મુત્સદ્દીવરો એવા કપટ-ખેલ જ ખેલ્યા કરતા? શ્રી મેઘાણીની Realism એ-બે સાહિત્ય-પરિષદો પોકારે છે એવી Vulgarism માં એટલી સરી પડતી નથી. પણ પૂછું ? શ્રી મેઘાણી–કે શ્રી રમણલાલ–ખરેખાતના Realistic છે ખરા? પચ્ચીશેક વર્ષોપૂર્વે ભાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં જયા-જયંતના નાટયપ્રવેશો ભજવતા મેઘાણી તો સાહિત્યે ને જીવનભાવનાએ અનન્ય આદર્શવાદી હતા; અને એમનો ભાવનાવાદ પછી સાવ ભૂંસાઈ ગયો હોય એમ એમનાં સર્જનોને કે સંગ્રહોને બોલતાં સાંભળ્યાં નથી. કોઈ પણ સાચો ગાંધીવાદી છે તે જ સ્થિતિમાં રાચનારો સ્થિતિસ્થાપક વાસ્તવવાદી હોઇ શકે નહિ. સાચો કે ખોટો, ગાંધીવાદીઓનો ભાવનાવાદ જ હોય. કોઇના લાડકવાયાની–શ્રી મેઘાણીનું એ કરુણકાવ્ય, એમની કંકાવટી, એમની રસધારાઓ, એમની વીરગાથાઓ, અને છેલ્લે છેલ્લે આજ વીરધવલને ને વસ્તુપાલતેજપાલને અપાતી એમની ઇતિહાસઅંજલિ : એ સહુ વાસ્તવવાદી છે કે ભાવનાવાદી ? શ્રી મેઘાણીને વાસ્તવવાદી કહેનારાઓ શ્રી મેઘાણીને અડધા યે ઓળખતા નથી. ગાંધીવાદી થયા એ પૂર્વેના શ્રી મેઘાણી ભાવનાવાદી છે. ખરો ઇતિહાસ તો એ છે કે શ્રી મેઘાણી ભાવનાવાદી હતા માટે ગાંધીવાદી થયા.

૬. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

શ્રી ખબરદારે આજે ફાંધો છે એવો ઉચ્ચાર મોળેક વર્ષો પૂર્વે ભરૂચ સાહિત્યસભાના એક શરદ્દુત્સવ પ્રસંગે આ લેખકે ઉચ્ચાર્યો હતો. અને ભૂલતો ન હોઉં તો મ્હારી યે પૂર્વે મુંબઇમાંથી જૈનમંડળે અને ભાવનગરમાંથી

ઇતિહાસના પ્રોફેસર ભીડેએ પાટણની પ્રભુતા છપાઈ ત્હારે એવા સુરો ક્હાડયા હતા શ્રી ખમરદારનો આ સાહિત્યોચ્ચાર ગુર્જરગાન આજ પ્રથમ વાર્ જ સાભળતુ નથી

૧૯૨૬ ના અરસામા શ્રી કનૈયાલાને મ્હારે માથે આક્ષેપ ઢોળ્યો હતો કે 'નવીનતાથી બ્હીના આપણા કવિશિરોમણિ ન્હાનાલાલ' મુનશીઉચ્ચારેના એ અક્ષેપનો ઉત્તર વાળતા એમાનો તથ્યાશ ભરૂચના નગરમન્દિરમા મ્હે કબૂલ્યો હતો કે "સસદિયા પરિભાષામા 'નવીનો' એટલે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને એમના કલાઆદર્શોના પ્રણાલિકાપ્રજકોનો ઘોળ (નવીનોના અર્થ માટે જૂઓ સસદિયા માસિકના પરિકથન્માના ૧ દયારાકર ભટ્ટના લેખનો ઉત્તરભાગ)" શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના "ઘણાખરા લેખ કઇ સત્યથી, નીતિથી, ધર્મથી, પરમેશ્વરથી, પર નથી પણ કઈ એવી અનળાયડી ધૃષ્ટતામા જ એમણે ગુમાન માનેલુ છે—શા કારણે એ તો એ પોતે જ્યારે સ્હમજે—કે પોતાનો કલાઆદર્શ તો એ ભરૂચી જન પોતાના અધમ લેખો ઉપરથી જ ઉચ્ચરનાના નવનવ વર્ષથી એમણે એવી વાર્ષિક પ્રણાલિકા સ્થાપી છે કે રસભ્રષ્ટતાને રસસતા ઉચ્ચરવી" ઉદ્બોધન, પા ૧૩૫, ઇ સ ૧૯૨૬

"ખરેખર ! સસદિયા કે અસસદિયા સત્યભ્રષ્ટ ધર્મભ્રષ્ટ, નીતિભ્રષ્ટ, પરમેશ્વરભ્રષ્ટ 'નવીનો'થી હુ મ્હીઉ છુ"

"યુરોપના કે ફ્રાન્સના ઉત્તમોત્તમ હોમર, દાન્તે ગોઇથે, શેક્ષપીયર, ટોલસ્ટોય, વા ટેર, રેસિનિ, મોલિયેર, હ્યૂગો—એવા નહિ યુરોપની યે અધમતાના અનસ્મરણોની ને અપહરણોની પામરતા ગુર્જરગાનને પાઈ અનીતિમયતાના રસપાનાનમા એવાઓની સાહિત્યકૃતિઓ ને કલાઆદર્શો દેશને હડસેલે છે કલા નહિ, કલાને નામે કલાનો વ્યભિચાર રસસતા નહિ, રસસતાને નામે બીભત્સતા, સૌમનસ્ની નહિ, સૌમનસ્નીને નામે ગોમન એ એવાઓના આદર્શોનો તાત્ત્વિક રગ હોય છે"

"ગુર્જરને વિચારવાનુ એક જ મર્મરહસ્ય છે અને એ જ પ્રશ્ન શ્રી કનૈયાલાલને ને ત્હેમના પક્ષપાતીઓને પુછુ છુ, **આપણાં કલાને ને સાહિત્યને પવિત્ર રાખવાં છે કે અપવિત્ર ?**"

"અર્વાચીન યુગોપનું પરમ સ્મૃત તો કેન્દ્રનું છે : The Beautiful is the symbol of the Moral પ્રાચીન યુગપન કનાનું પરમ સ્મૃત તો એફ્ગિટનનું છે : The True, the Noble, the Beautiful are essentially one આર્યજનતાની વેદઋચાઓ તો રગો વૈં મનુ મરૂપ મે નર્ણુવે છે કે शुद्ध अपापाविद्ध आनन्दरूप अमृतम्"

મુનશીસૌન્દર્યસૂત નથી કન્ટન કે નથી એફ્ગિટનનુ કે નથી વેદઋચાનુ પાશ્ચિની યે યુગોની પુણ્યમુન્નાનુ નથી, કમાયાનગ્રા ની ખાગદ્ ડીઓની દુર્ગન્ધોનુ છે

એવી છે શ્રી મુનશીયોગની પાશ્ચિમિયણ કનામાનના

પૃથ્વીર નનની પાપલિની નિજ નતનસ્થાને શ્રી મનોનાન નિજ સર્વોત્તમ નહિ તો ઉત્તમ કનાકૃતિ માને છે એની એ પ્રત-ભૂનતો ન હોઉ તો Advance copy–એમણે મ્હને ભેટ આપી હતી ! વાચનો જાઉ તેમ તેમ ધિક્કારની મહિ ટિપ્પણીઓ રચનતો જઉ અને પછી 'આવા નરેનાને પૃથ્વીર નન કહી લશે એની પ્રશસ્તિ મોનો છો?' એમ પૂછી મ્હારા મોનની વિગતો જાણ્યાને એ નતની એ ન ન એમને પાછી આપી પછી શ્રી નેગનાને નિજ ના ઉત્તમ (?) સાહિત્યકૃતિ- ગાની શકી કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ–મ્ને ભેટ આપવાની ભૂન ની નથી એમનુ ગુજરાત માસિક ભેટ આવતુ કઈક માન નામી પછી Refused with thanks લખી પાછુ નાખ્યુ કે એવુ સાહિત્ય આપણા ઘરમા ન હોય શ્રી પ્રેમચન્દના સહકારે હસ માસિક ન્ધાડના નિર્ધાયુ ત્હારે મ્હે ન મ્યુ છ 'અન્ય પ્રાન્તોના મહાકવિઓએ સાથ આપો કે ગુજરાતના મહાકવિ સાથ આપશે?' મુનશી ઉચ્ચારેના આક્ષેપે જ એમના જેવા નવીનોથી મ્હોના હતો એટલે ઉત્તર જ ન નાખ્યો એ હસ પછી કેટલુ છ્યુ? સન્મતીનો એ ચિરકાળી હસતો ન રહ્યો

(इतिहास+आम–આમ ખરેખાત ના એ ઇતિહાસ) રાસાઓ મીનન વીને સની નામે છે કે ગુર્જરેશ્વરીને અમની યાતગી સ નર્જન ને જૈનોર ગુર્જરમન્ગ માતાની પુણ્યમૂર્તિ ન્હી પૂજે છે એ હેમચન્દ્રસૂરીમા

અમદાવાદનાનું આગાપણ પાગણની જિનાસ્થાપનાર ગુધાર્ગીન પચાસના પાર્શ્વનાથમા પાગણ આજે ચે ન ે એ ગુજરાતની પાનગરીમસ્થાપનનાર, એ નીનમૂર્નિ નીનગણસૂરી એ મહાગાણુનગી મન્ત્રીશ્વર ચાપો, એ નનામાના સમી ગજમાના ઉપશુન્ડી એ ગજ નમ ગ્નાગિનાની કૂનપાખડી સમી શીદરી, એ મૃગગનિના મામો મનપાગ, એ ગાથીગ્નાં આર્તાનુનાનનમ અગહિર, ઉચિગાર ગુજરાત ઉન્મગનાર એ ગુજરગર્તીના ન્ગ નારોર એ પુણ્યાતજરણ મનાને અનગાી, ગુજરાતથી પન્નક્ષવિડાનણુદાર ન ગુજર આધિપતને પુનસ્થાપનાર પાગળા આદિ ગુજરગને નહિ પગ મૂગગજને પાગણની 'આસ્કૃતિન જિનાસ્થાપનાર' ગોનનાર ગુજરાતનું ઇતિહાસપૂજન નર છે : ઇતિહાસના ઉપાસક નનગાજ સ્થાપેત પાગણ ૭ર થી ૧૪૧૧- ૫ રર ગુજરાતન પાનનગર સ્થ ર થી ૧૮ -- ની સાર સદી- ઓમા ગુજરાતથી પન્ચક નાર નનગાજ મગગાજ પડી મીન નિો પાગ્યો? ગુજરાતના વિક્રમાદિત ત ના નનગાજ ગ અન અને

શેખપીનને માટે છમેન્ત નહે છ : એ નાગા નિહાસ બગુનો હોય તે એ મહાગ્નિના ઐતિહાસિક નાર ા ચાન અથી ઉન્ન સત્યે થી નૈસાનાન વિશ ોનાય : ગુજરાતના ન ગાની સાહિત્યના માન ઇતિહાસ ભણના હોય ટેમણે શ્રી નૈસાનાન ન બન મનની નવલમા પાગગા ગૌરવથી અધિની પારિસની અધમના ભરેની છ

માબન્યુ ા કે શ્રી નૈસાનાન મુસ્લીન અમના અનિપ્રમગના આજના નર્મ નહે ઠ નગ ગાગન આજ ન ના ગાગા તેની એ અનગાન સાચા ોર તો નર્મદના મહાન ગણ્યા ને મ ાન મૂતાના નિા નિા અગો શ્રી મનનીમા છ? નિરીનપક્ષ પણ નમદન ગ્નીના કમ નહે ? પ્રગસમા પણ શ્રી નૈસાનાનને ત માધુ કેમ કે છ? અસદનાગ સપ્રદાય હનતાન પાડે સ્થાર એ અપ્રસગ ન ાનાન નતય એ આજના નમદ નું ટેળનાપણ નધુ દષ્ટાનો નેઇશે? ગુણે ને ભૂત-ખરે નમદ વીર હતો, શ્રી નૈસાનાન ખરે ભીરૂ છ શ્રી વૃમકનું નહે છે : શીન લ્હેન સાહિત્ય શ્રી નૈયાનાન નર્મદ હશે પણ માનાના ક ૩ાના નમદ નહિ, નીકનના નર્મદ નમદસાહિત્ય બેગનનું પણ મોનાઉપાનું છે મનનીસાહિત્ય નીનનું છે

શ્રી કનૈયાલાલનું સાહિત્યઝરણું સૂકાયું નહિ હોય તો ઓસરી ગયું છે. એમનાં હંસ ને ગુજરાત અસ્ત પામ્યે વર્ષો વીતી ગયાં. કહે છે કે સાહિત્ય પરિષદનું સૂકાન છોડયું છે. સંસદ મૂત્રાની આળમે ડવે છે. ગ્રંથવિક્રેતાઓ વર્ષોથી બોલે છે કે રમણલાલ, ધૂમકેતુ, મેઘાણીએ મુનશીનવલોનો જમાનો ઝંખવ્યો. શ્રી કનૈયાલાલની પારિસિયણ કલાભાવના ઝીલવાની સંસ્કારી ગુજરાતે ના પાડી છે. હવે તો ગાંધીસંપ્રદાય સાથે યે છૂટછેડા થયા છે ને અખંડ ભારતનો ઉભરો યે બેત્રણેક માસથી સૂસવાતો નથી. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી એટલે પરાજયમૂર્તિ. કો પરાજયમૂર્તિ કનેથી જયવન્તી નવલકથાઓની ગુજરાતને આશા શી હોય?

અન્ધેરી સાહિત્ય પરિષદ પછી ગુજરાતી પત્રમાં કો મુનશીસાહિત્યકૃતિ વિશે એક લેખકે લખ્યું છે કે શ્રી કનૈયાલાલની કલાભાવના હવે સુધરી છે. પાકે ઘડે કાંઠા ચ્હડયા જાણ્યા નથી; છતાં આયુષ્યની અર્ધશતાબ્દી શ્રી કનૈયાલાલ તરી ઉતર્યા છે અને અહિંસાનાં કીધાં એવાં અન્ય મૂલ્યાંકનનાં પરિવર્તન એમનાં થયાં હોય તો બનવાજોગ છે. વિકાસ માસિક પૂછે છે કે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તો શ્રી કનૈયાલાલ પાટણ ગયા નહિ હોય? શ્રી મુનશીયોજની સાહિત્યભાવના ને કલાઆદર્શમાં પુણ્યપલટો આવ્યો હોય તો ગુજરાતનાં એટલાં સદ્ભાગ્ય. ગુજરાત એટલું જ વાંછે છે કે મુનશી કલાકૃતિઓ પુણ્ય શબ્દોથી બ્હીએ છે એટલી પાપ શબ્દથી બ્હીતી થાય.

નવલકથા સાહિત્યના આવા જમાનામાં શ્રી રમણલાલ દેસાઇનાં નવલોની પરંપરા પ્રગટી. આપણા નવલકથાજગતમાં એ રમણનવલોનું સ્થાન કિયું?

૭. રમણલાલ દેસાઇ

અને ત્હારે હવે ચોકના ચોથા સ્તંભ શ્રી રમણલાલ દેસાઈ.

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શ્રી રમણલાલની કે શ્રી કનૈયાલાલની કો નવલકથા સરસ્વતીચંદ્ર નથી; તેમ એ પણ સ્પષ્ટ જ છે કે શ્રી રમણલાલે કો મીનલદેવીને વ્યભિચારિણી ચીતરીને કે કો મુંજને પૃથ્વીવલ્લભ–પૃથ્વીનો વ્હાલો કહીને નવલકથાનો વ્યભિચાર સર્જ્યો નથી. એટલે આપણા નવલકથાસાહિત્યે શ્રી રમણલાલ દેસાઇનું સ્થાન ગોવર્ધનરામભાઈની પછી અને કનૈયાલાલની પહેલાં ક્યાંક છે. થાય એટલો એ સ્થાનનો નિર્ધાર નિર્ધારિયે.

ગોવર્ધનરામના મણિલાલ અને શ્રી મેઘાણીની પેઠે શ્રી રમણલાલ દેસાઈમાં કવિતા છે, અને એ કવિતાઓથી એમના સૌ નવલ રસરંગે રંગાયેલા છે એ કવિતાનો શ્રી નૈયાનાનમાં છાંટો ય નથી કે એમની નવલકથાઓ કવિતારંગે સ્પર્શી ઇતિહાસઆલેખનની સત્યવાણી ને સમાજપર્યેષણાની ગંભીરવાણી, ગોવર્ધનરામ અને મણિલાલ જેટલાં નહિ હોય એ, શ્રી રમણલાલમાં છે, જે શ્રી નૈયાનાનમાં કદી એ કેવા છે એ ગુણગાનઅગત્યનું નથી. શ્રી રમણલાલના સ્વાંગો નાજનમાળા નથી, દૃધઉજળાં છે. શ્રી રમણલાલે પણ, ગોવર્ધનરામભાઈની પેઠે, પાત્રચિત્રો ચીતર્યાં છે પણ ન ગોવર્ધનરામભાઈની સ્વાર્પીએ—એ ચિત્રબીભત્સતાથી નિરખવાને અર્થે, પૃથ્વીવલ્લભમાની નાજનમાએ ચિત્ર ચારતાથી પૃથ્વીનો વલ્લભ કહેવાને નહિ શ્રી રમણલાલનું ચિત્રદર્શન નિર્મળ છે, સાહિત્યને ભાની મયૂરપીંછ સમાં રંગરેખાવતિ તરફ ત્યાં છતાં વિધવિધવર્ણાં છે, પીંછીની પાંખ, પારપુત નકુલના આપ સમાં, પરણાગિયાની છે જીવન સ્રષ્ટિમાં વૈદિક પાત્રાના અને બ્રહ્મચર્ય સમાં જગતન્દ્ય આર્ય ભાવનાના શ્રી નૈયાનાનથી ઉપરમેથી શ્રી રમણલાલ પર છે. શ્રી ધૂમકેતુની રુચિ અને શ્રી મેઘાણીની શાસ્ત્રસુજનતા શ્રી રમણલાલની ય પાત્રસૃષ્ટિના સદ્ગુણો છે. શ્રી રમણલાલના ગાનીનું જેમ શ્રી મેઘાણી જેટલું નથી રત્નમણિઓનું તેમ શ્રી ધૂમકેતુ જેટલું એમાંય કે નિર્ગુણસુન્દરનું નહિ હોય છતાં પાત્રોની ભાવશુદ્ધિ આચરણપવિત્રતા, ઇતિહાસસત્યતા, સંસાર કલ્યાણતા શ્રી નૈયાનાનથી પચ્ચીસગણાં નિર્મળાં છે શ્રી રમણલાલના નવનોને કવિતાના ઓપ છે ને જગમાં આ રમણલાલનાં સર્વોત્તમ નાયિકાઓ છે જેને ગોવાસપ્રતાપાઓના ન્યાય જવિયાનવાળા સર્વોત્તમ લાગતું હશે શક્તિહૃદય ને પૃથ્વીરાજ ચાદાણના નાટકો શ્રી રમણલાલની આદિ સાહિત્યકૃતિઓ ગોઈ નાખી છે એ સાહિત્યબાગાની એ પાકેલી સાખો નથી. પાછળના મળવાની દિ સ્મૃતિની એમની નવલ થાળો આજથી એંશી વર્ષો ઉપર બહિસાવાળી તો નેતા સને ૧૮૫૭ અને ૧૯૩૦ના નિરનિરાળા જમાનાઓની યુગતુલનાનો ઐતિહાસિક મહાપ્રયોગ શ્રી રમણલાલે આદર્યો છે, અને ભવિષ્યદૃષ્ટામાની બે જમાનાઓની ઇતિહાસસરખામણી એને પછે તોપ આગળ તમચા જેવી ભાસે છે એ ખરું હશે પણ

શ્રી રમણભાઈનો એ નાગરિક ભાવ ને ભાવનિષ્ઠા. પેના નગાળી અશ્રુભર્યા નાગરિકોની નિર્મિત પ્રતાપ, નર્મીના ગાજ્ઞા ! સનીમ પ્રત્યેના પ્રેમભાવ સમા ગાથીન્તાધિગી ન હોય એનાઓને આપમાના ઘણા જેવા ખૂચ છે એ નિરનિરાળા જમાનાઓને તોળવાનો શ્રી રમણભાઈનો એ મહાન નાપ્રયોગ છે પણ ત્રા તાની તુના ડીની પક્ષાપક્ષીથી એ પગ ર પામેલો છે શ્રી રમણભાઈનું એ ઇતિહાસમન્થન સાથેસાથ મ્હાન છે, શ્રી રમણભાઈના ચિત્રકનની નિશાળતાની મ્હાય એ ક્ષિતિ વિશાળી પગિંમા. શે પગુએના જ મહાન તેજગ અ ે મન્થન ડની મન્થનસામગ્રીને અનાવે એ મહાઇતિહાસ મન્થનમાથી નવનીત ઉતર્યુ [illegible]

નેતાઓની તમ સાહિત્યકારોની પ્રશ્નભક્તિના આ જમાનામાં નિરાળા રંગો ઉર ચા છે શ્રી મનમાનાન મનશી જેવા વાતનવાની પાર્થિવ પગુ નિર નર્મદગ્રન્થની પ્રથમ આકિનામા જ તેને નપતરામની દિ ષ દષ્ટિ મ્હે છે એ જન્માનની ઉચ ાઈ ૧૮૫૭મા નપતરામે ર્મદ ાગીમા ગાયા પછી દેશભક્તિ ા મા યે યા મ્યાનો ગ્રન્થો આપણા સાહિત્યે આપાતાપિ મ્હોર્યો ઉભનાયા સરમી દેશભક્તિ સ ાસરદ ત્યાણ રી છે અસયમી દેશભક્તિ-યુરોપમા આ અધમે ામા નીવડી છે તેની પ્રગપ્રગનન અથ ! વણઝારી ો માનવમનની અગ પાણ્યારિ ા ઇ દેશભક્તિના માટે ા નપત ા ય ાો દનપતરામેજેતા દનપતગમ ે સ્વદેશવાત્સલ્ય ાિમેદ્દગર ર સ્વદેશાભિમાન ને મનનીાન્દ ઇ ગાનની અભિનાર્ યુ ર ાન ા અભિનાના માગીએ નિ ર વન ામા રૂમીને ગાન મ્હાન જેમ છે ે મુ રસિગમાં Arm chair મા ાની એ ગુનમા . ે ને તથી ગ્ર ાન એ ઞાનતાની ના પાની ઈ પ્રિયત્મન્ય ા ન આત્મિ નગે ર શાભિમાન મર છે નાજમનગ્રો અભિના ાર ર નામમર ાં વિગુ ાાભિમખ દેશભક્તિના એ ઇ આપન દહાના નિધવિધ રંગો શ્રી રમણભાઈની મેધા જેટલી ને જેવી સાહિત્યરંગી તેવી ને એવી એમની દેશભક્તિ પ ા સાહિત્યરંગી છે

શ્રી રમણભાઈની રમ ાભિત દૂધડ ાી એ ા િગ્ગુ પ ા અર મમા ર દા ગ છે ગેયિયે એમ ા નાર્કીએ પેમ ા દેશભક્તિનારતા ન મ

ચોક્કસ સ્વીકારેલ છે, એને લાગણી કે ઉદ્દંડ થવા દીધી નથી. નિઃસંશય શ્રી રમણલાલની દેશભક્તિ વખાણવાયોગ્ય છે.

શ્રી રમણલાલની કલાભાવના પણ એરિસ્ટોટલ અને કાન્ટના જેવા સૌન્દર્યસૂત્ર The moral and the true are the beautifulના ફિલસૂફીમય સૂત્રથી, પવિત્ર ને નિર્મળી કલ્પનાને ખાતર ત્યાગેલ એ એમના નથી સત્યગાનને સ્પર્શ કરેલું છે માટે એ નાયિકાઓ ગીતરે છે. એમને મન કલા ભોગવિલાસ નથી. ગરિમાની દેહઘેલી કેન્દ્રમુક્તથી અળગાઈ એવા શ્રી રમણલાલનો સાત્ત્વિકબોધ સાંભળ્યો છે? પૂર્ણિમાને પાને પાને શ્રી રમણલાલનો સાત્ત્વિકબોધ નોંધનારે જોતે છે. પૂર્ણિમાથી અળગાઈ ને અમૃતા સ્નેહને પાપની યે આનંદ જેનાથી મનસ્વીનતો અળગાતા નથી. દેસાઈ નરના પાપની આનંદ રહેથી અળગાર છે.

આ રીતે ગુરુ ગીતા વાચક કલ્પનામાં અને ગુરુથી ચના આગળ એમ નેતાઓ જનતામાં ચૂમેના ગોટનાના ન જનતામાની સાખીના કાર્યો બધી વાસ્તવતાની સ્પર્ધા માંડે છે એ જ આ રીતે અતિવાસ્તવવાદ શ્રી રમણલાલની નાગરી નમિકેના અરા વાસ્તવવાદમાં સરી પડી નથી. વાસ્તવવાદને નામે એમની જનતાની ગરચિતી એવો વિનિપાત થતો નથી.

શ્રી રમણલાલ સાહેબની ને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ભાષાની બાબતમાં જ મોહનદાસ ગાંધીની સાદી સરળ અસ્ખલિત ભાષાની ગણાઈ તેની પ્રશંસા પામે છે. માટે જ વાકોર મોહનને માટે નામના હોય સારું છે, દલપત નર્મદની ભાષાભાવનાનું એ પુનરુત્થાન છે. પણ વળી પૂછું? દલપતનર્મદને મહેર સંસ્કૃત આવડતું ત્યાં સરળ ભાષા લખતા. ગાંધી–મુનશી–દેસાઈની નવી સંસ્કૃત આવડે છે છતાં સરળ લખે છે? કે સંસ્કૃત આવડતું નથી તેથી સરળ લખે છે? અને ત્યાં એ લખનારાઓના ગૌરવ ને દોષાર ના સંસ્કૃતદ્રોહ જ દોષના છે. એ ૧૯૨૦ની ને ૧૯૪૦ની એમની લખમાળાઓ સરખાવી જોનારને દીવા જેવું દેખાશે. ઉપહાસ કરેલું છે. એ પોતભાષા ઉપહાસમાંથી પોતે જ ઉગરવું અઘરું છે.

અસ્ખલિતમતી ગુજરાતીને ઉપહાસનાઓ ત્યાગી હિન્દી મરાઠી–ગુજરાતીની એ ભગિનીભાષાઓના નિઃસંદિગ્ધ ઉપહાસના અનાનીઓ રંગે ખરા?

અને માતા નેથી પુની નવનવ્યાસૂકો ન માગી લે નો પાડાશણ નેથી ઉગીના ન એ સા. ? ગિર્વાણની શબ્દશક્તિ પણ જગતભાષાઓમા મહાગૌરવશાળી છે મન સુખગનની મસ રી કરનાર સર રમણભાઈની નિતા ને સાહિત્યમાની લેખમાળાને ક એમના એ ત્રય ભદ્રભદ્રને નગરાજ ચાવડાની ભાષાશૈલીમા મૂળી પારખનારને સત્તાસત્ત તરત પરખાશે અને એ તા સર્વમાન્ય સત્ય જ છે કે યોગ્ય પ્રમાણમા મીઠ યે મીઠ લાગે, પછી ખારૂ લાગે

(શ્રી રમણભાનની ભાષાશૈલી નથી વનરાજ ચાવડાની કે નથી સરસ્વતી ચન્દ્રની પણ નવનવગમશાળી છે)

અને એ પણ ખરૂ છ કે ગોવર્ધનભાઈની પેઠે શ્રી રમણભાન નિજ નવનોમા મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર કે નક્ષ્યાનક્ષ્યમીમાસા સમા મહા વિચારણાઓના ભાષ્યપ્રસગો ભરતા નથી ગીતા અને શાન્તિપર્વ મહા ભારતમા હોય, મેઘદૂતમા ન હોય પુષ્પકુમાર રસિકો આજ આભૂષણોમા નન શિનાઓ જડેજડાવે છે એમ શ્રી રમણભાનની સુકુમાર રસિ ના ઠામ ઠામ સદ્વિચારની હીરા ળીઓ નવનોમા વેરે છ આ કનાવિધાનમા શ્રી રમણભાનના સત્નેડીવા સાહિત્યરત્નુ છે શ્રી ધૂમકેતુ ને શ્રી ધુમકેતુમા ને શ્રી મણ ભાનમા મ સારસત્યોની વીજળીઓના અણઝમકારાઓ ઝબકે છે

તેખતેખન ને અમુક સોનુ હોય છ અને પ્રજાને એ અર્પે છે આ ભા નવન થાઆરોની સોનાખાણોમા ગોવર્ધનરામભાઈ જેટનો સોનાભડાર છ ાહિ અને પાનાઓ ભરવા છે સરસ્વતીચન્દ્રથી નમણા ને નાગણા એગ્તે છ ને નુવણ સચયને જતરડામા તાણીતાણીને તાર બળાવવા પડે છ પરિણામે શ્રી ઠોવાનાનથી માંડી સ નવનસ્થાગરોની નવન થાઓના પોન પાતળા પડ્યા છ સરસ્વતીચન્દ જેટના ઘડ ન્યા નથી શ્રી નમાનાવ પગ આ વિધાનમાથી નથી ઉગર્યા અને આગ જગતી નનના તા મનવ છ પછેવ પોન જો પછી નાન કંગત આજ અર્ધી સદીના રસિપરિવર્તન પછી યે સ સ્વતીચન્ નવન થાઓના વ્યસિ ાસો વિનાડ ગ્હેત છ સરસ્વતીચન્દના પાન ન ભાન ચિ જર છે એવા ચિ દન પોન ને ભાન ો ાવનકથાકા

ગુજરાતને આપશે ત્હેમની નવલકથા મગ્ગ્વનીચન્દ્રની સગાથે અમરની સિંહાસને બેસી વિરાજશે

શ્રી રમણલાલમા અસાધારણપણું છ, પણ જરા પરખ પડેલી છ પચ્ચાશેક વર્ષો ઉપર કોઈએમના ઉત્તમાત્ર દેવીભગવતી અમરનારી ઠા હરિ હરિ દ દ્રુવને નડી હતી આજે નહિ એ શ્રી રમણલાલની ઉડુ ઉડ લગતી પાંખો જાણે કાની ગમે ક પણ મીઠી રીતે શ્રી રમણલાલના વિપુત ઉદ્દયનાને સયમમા રાખીને એમની ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓને ગોથા ખાતી ઢળી પડવા દેતી નથી એવી રાજનોની એમની મના છે કે શ્રી કનૈયાલાલના જેવો શ્રી રમણલાલનો સાહિત્યપતગ સ્પાયેલો પતગ નથી

ત્યારે શ્રી રમણલાલનો સાહિત્યસન્દેશ કેવો છે ? ટાડે ગ રસ્થાનમા ને ક્રમમે રાસમાળામા રાજસ્થાનને ને ગુજરાતને મઢ્યાની ધારી એવી સાહિત્યસૃષ્ટિની મોટે ભાગે હતી નિજ મેવાડને એ નાગ ય હતા સૌરાષ્ટ્રના સપૂતો એમને સૌને નિજનિજના સન્દેશ ઉચ્ચારવાના હતા, મુનશીનવલોમા પારિસની પરીની ગન્ધાની નાગરાણીઓ ન હોત તો મુનશીનવલો અધિન પ્રજાઆદર્શ પામત ન ીર્ષાયુ ર મોગરન ઝરમણ નવલોમા આડીપાતળી યે ગાંધી ગર્જન હોત ને નિજ સન્દેશ જ ઉચ્ચારાયો હોત તો સ્વતન્ત્ર વિચારક લેખે શ્રી રમણલાલ હજી મેડોરા નવલસ્થાનાર નીવડત ગમે તેટલો તેજસ્વી પણ પરાઈ ના તેજે તેજસ્વી ચન્દ્ર તે સૂર્ય નથી

ગાળની ગંગટમા સહુને ભાન છે તમ નવલકથાકારને પણ પ્રશ્ન પૂછાય છ કે ત્હારે આગમને દેશ યતકિંચિત ચઢ્યો છે કે પડ્યો છે ? ત્હારા સંસારને ત્હે તર્યો યે કે પધાર્યો ? ગાળના એ ચિરજીવી પ્રશ્નરાગનો શ્રી કનૈયાલાલ જે ઉત્તર આપે તે ખરો શ્રી રમણલાલ છાતી ઠોકીને મેરુજ ગાળને યે ઉત્તર આપશે કે પગથિયુ–અધપગથિયુ–પાપગથિયુ યે જનતાને ઉપર ચઢાવવાને નિર્ સમસ્ત સાહિત્યપ્રવૃત્તિ હતી

સંસાર એક મહાન તાન્યજ્ઞ છે અને સહુસહુએ સંસારના એ તાન્યજ્ઞમા નિજ શક્તિઅનુસાર હવિ અર્પવાના છે હવે લીધેલામાથી દેરભાગ ઉાડ્યા વિના ય ચાન્યામસ્ત્રગણાર એના એમ્નપેગાને ગીતાકાર સ્તન એવ હિ કહે છે

સ઼ુ યજ્ઞોનો તેમ સાહિત્યયજ્ઞનો યે મ ાશર ભૈર ના સગ્રહ જગત્લક્ષ્મી જગતજનનાને નાદે ૭

૮ ઉપસંહાર

લ્હાર્ ત્રે સગ્નાગો હગ્યિ

આપણા સાહિત્યઇતિહાસની એ તો સર્વમાન્ય બીના છે કે આજની ગ્રેમાનન્નગરીના નવયુગના આચાર્ય ૭ શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ અને એ પણ એવુ જ સત્ય છે કે એમની દૃષ્ટિભંગી રસિકતા એમના પોષક માતપિતાઓનો જન્મજૂનો નાગ્મો છે

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના શિષ્ટ સુર૦ ૧૪૦ સુકુમાર નવન થા ાર તર્ગી નવકુનવકૃઓના અમી નવનસ્થાનાના સજ્જનનાગ નમે, આપણા નવનસ્થાસાહિત્યના તરિ ાસમા શ્રી રમણલાલન ચિરસ્થાયી સ્થાન ૭ એમના નવલોમા એમની ઉત્કટ ગ્રા નાગરી રસિકતા અને સુઘ તા તરવરે છ ધ્યાને નામે બીભત્સતા ૭ સ્વ ાભિનાને નામે પાપચિરા રાગ્ગાનને એ પોન્સના નથી રમણલાલ શુગ્ગાનને વાસૌ ય ને સગ્નાગ્લક્ષ્મી પોગ્મે ૦

નિરનિરાળા વમતોત્મવ અવસરોવેળાના ધ્યાન વસનપ્રવચનોમા ર? નો અનેકવાર ઉચ્ચારેલ છે કે નમતરસ ઠર્શનો યે છ ને મ ડાનાયે છ સાહિત્યના આ લ્ના આપણા વમ તા સરમા આનાના અધિનારીઓ આમ રમ માણે છે, મ ડીના અધિનારીઓ મ ડીરસ માણે છે

બ્યને ન્નાન્નામા યે ે છ ગણિનાની યે સૌંદય ના ડ઼ોન્નરકુની યે સૌન્દર્યના ૭ ક્રાન્તિ અન્નાસાહિત્યકૃતિઓ ન્યાયાન્ત ગણિમાઓ છ, એમણે પોત નિરાળેલી શર ાતિયે પોતના કરૂપતી વિ રાત્રાઓ છે દેસાઈનવલમાંના પ્રધાનત્ત્વ સ્વમનીત સુઘ , ગિ ગાચારી, કુતસ્થૂઓના સૌંદર્ય માત્તની નવયુતિઓ છે

નવનવ્યાસાહિત્ય નાયુર ગણિ ાઓ નહિ નવનવ્યાસારો ત્નથી ગત્ગાન ન્નાનુ ર કુનવકૃઓ અમ ચોનાત્મસામાજ્મા નવમજનો ના છે

શ્રી ધૂમકેતુ

શ્રી રમણલાલ દેસાઈની નવલઉપાસના

કેટલાક માણસો વિશે અતિપરિચયથી રસ ... જ થોડું જાણવાનું મળે છે. ત્યારે કેટલાક એવા પણ હોય છે કે એમના થોડા પરિચયથી તમે એમના વિશે ઘણું જાણી શકો. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ આ બન્ને વર્ગમાંથી એકે વર્ગમાં નથી. એમના વિશે જાણવા માટે એમનો સહેજ સમાગમ જ જોઈએ. પરિચય સાધવાની પણ જરૂર નહિ. આ એને તરત ખ્યાલ થઈ જાય કે સામે બેઠેલા શ્રી રમણલાલ જેટલા અકૃત્રિમ છે તેટલા જ સીધા સાદા સરળ ને સજ્જન છે. એમના વિશે એથી વધુ જાણવાની માણસને ઇચ્છા જ ન થાય એવી નદન નરી સરળ એમની શૈલી છે. અલબત્ત એક પ્રશ્ન થઈને અંતરમાં અણખો ... ખરો. આટલા મધુર આ સજ્જન—એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ નાગરોની ગ..દારી કુશળતાના માન ઉપરો ... ધારણ નહિ કરતા હોય? પણ શ્રી દેસાઈનું મનોહર સાદું એક જ સ્મિત આ શંકા નિર્મૂળ કરે છે ને આપણે એક રસિક સજ્જન સાથે વાત કરી, એવી છાપ જ અંતે દૃઢ રહે છે.

શ્રી રમણલાલ દેસાઈના જીવનની આ જ કલા એમની નવલકથાઓમાં ઊતરી છે. એમની નવલકથાઓએ મેળવેલી લોકપ્રિયતા ઘણી તાજી જ છે. ઘણાને એમની શૈલી પસંદ છે. કેટલાને એમના પાત્રો ગમ્યા છે. બીજાને એમણે ઉપાડેલા પ્રશ્નો સુંદર લાગ્યા છે. પણ હરકોઈ રીતે એમણે એમની નવલકથાઓમાં મીઠી સાદી, સજ્જન જનોની વચ્ચે થતી વાતચીતો લાવી

રાખ્યા છે. અને એમની નવલકથાનું મોટામાં મોટું આકર્ષણ એમની આ વાતચીતની શૈલીમાં રહેલું છે.

ગોવર્ધનરામ, આપણા નવલકથાકારોમાં, એમની વિશાળ દૃષ્ટિ માટે હમેશાં યાદ રહેશે. મુનશી એમની તેજસ્વિતા માટે. શ્રી મેઘાણી એમની અનોખી વિશિષ્ટતા માટે. શ્રી રમણલાલ એમની નિર્દંશી સજ્જનતા માટે. શ્રી રમણલાલે આ યુગના પ્રશ્નો મુખ્યત્વે ઉપાડ્યા છે એ એમની લોકપ્રિયતાનું એક વધુ કારણ છે. પણ આ યુગના પ્રશ્નો લીધા છતાં એમણે આપેલાં પાત્રો માત્ર આ યુગમાં જ રહે એવાં ક્ષુલ્લક નથી. 'દિવ્યચક્ષુ' નો ધનો ભગત–માત્ર આ યુગનો નથી કે આવતા યુગનો નથી. એ દરેક યુગનો છે.

શ્રી રમણલાલ દેસાઈની વધતી જતી લોકપ્રિયતાએ ઘણાને અકળાવ્યા પણ હશે. ઘણાએ 'અમને હવે આ પ્રેમલાપ્રેમલીનું ટાયડું' ગમતું નથી એમ કહ્યું હશે. ઘણાને એમાં એકસુરીલાપણું લાગ્યું હશે. એવી ફરિયાદ પણ થઈ છે કે અસંભવદોષ એમની કૃતિઓમાં દેખાય છે. પણ એડમંડ ગોસે એક જગ્યાએ લખ્યું છે તેમ " It is a part of his charm, and it is at the same time his most whimsical habit.' વાર્તાકલા માટે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે અસંભવ કે અશક્ય વસ્તુઓ વાર્તામાં આવે તેથી એ દોષરૂપ નથી. જ્યારે એ અશક્ય કે અસંભવ વસ્તુ વાંચનારને પણ એવી લાગવા માંડે, ત્યારે એ દોષ બને છે. ખરી રીતે તો એ વાર્તાકલાની પરાકાષ્ઠા ગણાવી જોઈએ કે અસંભવિત વસ્તુ અસંભવિત ન લાગે એવા વાતાવરણમાં વાર્તાકાર એને મૂકી શકે છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈના ઘણા અસંભવ દોષ વાર્તાની રસિકતાના પ્રવાહમાં ખેંચાતા વાંચનારને ખૂંચે, એટલા બધા ઉપસી આવેલા નથી.

આપણી શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ હજી આંગળીને વેઢે ગણાય એટલી જ થઈ છે. શ્રી રમણલાલે પોતાના આ પ્રિય વ્યવસાયને જે શાંતિથી, અને જે સાતત્યથી સેવ્યો છે એ વસ્તુ ધન્યવાદ માગી લે છે.

શ્રી રમણલાલ ગગનવિહારી નથી પણ ભાવનાવિહારી છે. એમની નવલકથાઓમાં એમણે મૂકેલી ભાવનાઓ એ આ યુગની ભાવનાઓ છે.

'કોકિલા'નો જગદીશ આ જમાનાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે એ દૃષ્ટિએ ગણો તો ઠીક. શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગમાંથી શ્રી રમણલાલે પાત્રો પસંદ કર્યાં છે અને એ પસંદગી કેટલી વાસ્તવવાદી છે એ જોવા માટે આટલું જ કહેવું બસ છે કે કોઈ પણ ઈન્ટર નામના કસ્બામાં વર્ણન સુખલાલ, જગદીશ, વિહારીલાલ, વિજયા, કોકિલા, રમેશ તમને મળી આવે. તમને લાગે કે લેખકે ચુપચુપ બેસીને એમને ગંજીફા રમતા કે ચા પીતા પકડી પાડ્યા છે—અને પછી એમણે જે જે જોયું ને જે જે બોલ્યા તે સઘળું એમણે કાગળમાં ઉતારી લીધું છે. અત્યારના ભાવનાશીલ જુવાનો, અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ, સાધુઓ, ગરવી ગુજરાતણો, ચાલાક વણિકો, બ્રિફલેસ બેરિસ્ટરો, ડૉક્ટરો, મજૂરનેતાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ—અનેક પ્રકારના સમૂહોમાંથી શ્રી રમણલાલે પોતાના પાત્રો લીધેલા છે. આ યુગનું પ્રતિનિધિત્વ જેટલું એમણે રજૂ કર્યું છે—અને જે રીતે રજૂ કર્યું છે—તેવી મનોહર શૈલીમાં ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ રજૂ કર્યું હશે. શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ એમને આ યુગના સાચા પ્રતિનિધિ ગણતા છે. સંભવ છે કે શ્રી રમણલાલ દેસાઈ પોતાની નવલકથાઓમાં હજી એવા અગત્યના પ્રશ્નો ગૂંથે કે દુનિયાના સાહિત્ય-ઇતિહાસમાં જેમ અત્યારે નવલકથાએ એક વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવ્યું ને પ્રાપ્ત કર્યું છે ને જીવનના દૃષ્ટિકોણ ઘડવામાં મુખ્ય ફાળો આપ્યો છે તેમ ગુજરાતી નવલકથાઓ પણ કરે. અને શ્રી રમણલાલની મનોહર શૈલી અનેક ગુજરાતીઓના જીવનઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવી, સાહિત્યકાર પણ રાષ્ટ્રવિધાનનું એક પ્રધાન અંગ છે એ સિદ્ધ કરે.

એમનો આ સુવર્ણમહોત્સવ એક ગુજરાતી નવલકથાકાર તરીકે ઉજવાય છે. મણિમહોત્સવ વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એક મહાન ગુજરાતી નવલકથાકાર તરીકેના વધુ યશસ્વી જીવન માટે હો.

પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળ

શ્રી રમણલાલની સેવા

સત્તર વરસ પહેલાંની વાત છે. ઉનાળાની રજા બાદ નિશાળ ઊઘડતાં શિક્ષકે અમે રજામાં બહારનાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં તે વિશે પૂછ્યું. મારી પાસેના વિદ્યાર્થીએ તરત જ કહ્યું, 'સાહેબ, 'કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર', અને શિક્ષકે સંમતિસૂચક ડોકું હલાવી કહ્યું 'હા, એ સરસ ચોપડી છે'. આ વાત સંભારવાનું અત્ર પ્રયોજન એ બતાવવાનું છે કે બે દાયકા પહેલાં લોકો મોટે ભાગે રંજન અને વાર્તારસ ચૂસતા 'કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર', 'વિશ્વમોહિની', 'પ્રેમઘેલી પન્ના' ને 'મુંબઈની શેઠાણી' જેવી અને સ્વ. નારાયણ ઠક્કુર જેવાની ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાંથી. પછી રા. મુનશીની નવલોએ એ આકર્ષણ ઓછું કર્યું, અને કલાત્મક નવલકથાઓના સારા નમૂના પૂરા પાડ્યા. પણ મુનશીની નવલો સાહિત્યસમાજની અમુક કક્ષાથી નીચેના વાંચકો સુધી બહોળા પ્રમાણમાં પહોંચી શકી નહિ; એમને માટે એ જરાક ભારે હતી. શાળા ને કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ, ચારપાંચ ચોપડી ભણેલી ગુજરાતણો, વેપારીઓ ને કારકુનો, સાક્ષરો ને પેન્શનર વૃદ્ધો એમ લગભગ આબાલવૃદ્ધ આખા ગુજરાતી સમુદાય સુધી પહોંચવાનું અને તે સૌને સારું જલદી પચી જાય એવું ભાવતું ભોજન પીરસવાનું કામ તો કર્યું છે ર. રમણલાલની નવલકથાઓએ. પુસ્તકાલયોની રજિસ્ટરો-ને પૂછ્યું હોય તો તેઓ અવશ્ય બોલી ઊઠશે કે રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ જ અત્યારે બહોળા વર્ગના હાથમાં જાય છે ને વધુ પ્રમાણમાં એમ વંચાય છે. એમાં ય ખાસ કરીને આપણા અગ્રગણ્ય નવલકથાકાર ર.

મુનશીએ નવલકથા પરથી નાટક પર નજર દોડાવી તે તરફ કલમને વાળી તેવે વખતે એવી જ શિષ્ટ અને કલાત્મક નવલકથાઓ, અને તેમાં ય ખાસ કરીને સામાજિક–મુનશીએ પણ સામાજિકને મુકાબલે ઐતિહાસિક નવલકથાની ઉપાસના વિશેષ કરી હતી. એટલે સામાજિક નવલકથાનું સાહિત્યદૃષ્ટિએ ગણનાપાત્ર લેખવા જેવું સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઓછું હતું તેવે વખતે સામાજિક–નવલકથાઓ સારી એવી સંખ્યામાં લખી આપી ર. રમણલાલે એની ખોટ ઘણે અંશે પૂરી પાડી છે. અને ગુજરાતના બહોળા આમ સમુદાયની વાર્તાભૂખ તે ઉત્તેજાય ને સંસ્કારાય એવી રીતે શમાવી ગુજરાતને રંજન પૂરું પાડ્યું છે. આ તેમની સેવા નાનીસૂની ગણાય તેવી નથી.

એમણે રંજન પૂરું પાડ્યું છે પણ તે શિષ્ટ રંજન છે. એમની નવલોમાં પ્રણયકથા ને શૃંગાર આવી તેમને રસિક બનાવી જાય છે. પણ એ શૃંગાર અપરસ ગણાય એવો કે હલકી કોટિનો ક્યારે ય બનતો નથી. ભેદ, અકસ્માત, આગ, લૂંટ, મારામારી જેવા બનાવો એમાં હોય છે, પણ તે નાટકી કે અસ્વાભાવિક લાગે તેટલા પ્રમાણમાં ને તેવા નથી હોતા. એમની કથાઓમાં કલા હોય છે, પણ, એમણે પોતે કહ્યું છે તેમ છતાંય, ક્યાંય નિર્હેતુક કલાની પૂજા નથી; એની સાથે કોઈ શુભાશયી ઉદ્દેશ વણાયેલો હોય છે જ. એવો ઉદ્દેશ હોવા છતાં ક્યાંય પાદરીશાઈ સીધો બોધ નથી હોતો. ટૂંકામાં, રમણલાલની નવલકથાઓને શિષ્ટ સાહિત્ય ગણતાં સૂગાળવો (high-brow) સાક્ષર સાહિત્યકાર પણ જેને લીધે અચકાય નહિ તેવાં ગુણલક્ષણોથી એ અંકિત છે. એમાં વસ્તુનું પાંખાપણું ઘણીવાર આવી જતું હશે, વ્યવસાયી નોકરીમાંથી અવકાશ મળે તેમ તેમ લખાતી હોવાથી તેમાં પ્રથમાર્ધ ધીરી ગતિવાળો ને દ્વિતીયાર્ધ ઉતાવળે આટોપેલો લાગે એવું કેટલીકવાર બનતું હશે, અને અન્તમાં કોઈ પાત્ર લટકતું રહી જતું હશે. શોધવા માગનાર તેમની નવલોમાંથી આવી નાનીમોટી ખામીઓ ભલે શોધી શકે, પણ સાદ્યન્ત આખા રસભેર વાંચી જવાય એવી તો રમણલાલની નવલો રસીલી બની છે જ એ ન ભૂલવું જોઈએ. અને એ હકીકતને ય એના જમાપાસામાં નોંધવી પડે એવી છે.

વળી નવલકથાઓ દ્વારા આમ એકલું શિષ્ટ રંજન જ ર. રમણલાલે પૂરું પાડ્યું છે એમ નથી. છેલ્લા દોઢબે દાયકાના, વિકસતા જતા ગુજરાતની

આ ચીતરવાનો પણ એમણે એમાં સફળ ગણી શકાય એવો પ્રયાસ કર્યો છે. એમની કેટલીક નવલકથાઓની પ્રસ્તાવનામાં શબ્દોમાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થએલા એમના ગુર્જરપ્રેમે એમને ઘડાતા ગુજરાતની સામાજિક, રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓ, પ્રવૃત્તિઓ ને પરાક્રમગાથા પ્રત્યે પૂરેપૂરા સમભાવી બનાવ્યા છે. સત્યાગ્રહપ્રવૃત્તિ, સમાજસુધારો, અહિંસક સત્યાગ્રહ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ગ્રામસેવા, સમાજવાદી વિચારસરણિ અને કાર્યરીતિ જેવા વર્તમાન ગુજરાતમાં ક્ષોભ ને ચેતન જગાવી જતા આંદોલનો ને પ્રવૃત્તિઓને પોતાની નવલોમાં વણી તેમાં શ્રી રમણલાલે પોતાનો એવો સમભાવ જ દર્શાવ્યો છે. નવલકથાવાચનને માથે એક આક્ષેપ એ હોય છે કે એ કેટલીક વાર શરાબી વાચન બની જઈ કર્તવ્યવિમુખ, માંદો, અવાસ્તવિકતાનો ને કલ્પનાનો જ રસ જગાવે છે. શ્રી રમણલાલની નવલોએ તેના વાચકોને આવા વર્તમાન પ્રશ્નોને વિચારવા–સમજવા–ઉકેલવા તરફ વાળવાનું સુકૃત્ય કરી, તેમજ જગદીશ, કિરીટ, અરુણ, અશ્વિન જેવા ગુજરાતની આશારૂપ તેજસ્વી ભાવનાશાળી યુવકો અને યુવતીઓને એવા પ્રશ્નોનો સક્રિય પ્રવૃત્તિથી ઉકેલ લાવવા મથતા ચીતરી, આ આક્ષેપને પોતા પૂરતો તો નિર્મૂળ બનાવ્યો છે. લોકસમૂહનું માનસ તો એવું હોય છે કે એવા પ્રશ્નોની સમાજસુધારકો, ચિન્તકો કે રાજદ્વારી નેતાઓ વડે થતી સીધી ચર્ચા વિચારણા કે પ્રવૃત્તિ કરતાં આવી રસાભિષિક્ત વાર્તાઓ દ્વારા થતું તેનું નિરૂપણ તેમના પર વધુ અસર કરે છે. કાન્તાસંમિત ઉપદેશ કરવાનું કામ જૂના વખતમાં કવિતાનું ગણાતું; આજના યુગમાં તો વાર્તા ને નવલકથાનું કલ્પન (fiction) સાહિત્ય જ એ કાર્ય કરે છે. આ રીતે વર્તમાન ગુજરાતને ને ગુજરાતની જુવાનીને જે જોઈએ તે તેને આપી રમણલાલ ગાંધીજીના ને પ્રગતિશીલ યુગબળોના એક સારા પ્રચારક પણ બન્યા છે, જેને એમની એક ઉલ્લેખયોગ્ય સેવા અવશ્ય ગણવી જોઈશે.

આવી નવલકથાઓ લોકપ્રિય બન્યા વિના રહે નહિ એ વસ્તુ નવી નથી. એણે તો નવલકથાનું વાચન વધાર્યું અને પ્રતિષ્ઠા આપી તેની ખપત વધારી અને પ્રકાશકોને નવલકથાના પ્રકાશન તરફ વાળ્યા. મેઘાણી, ધૂમકેતુ, ગુણવંતરાય જેવા સાહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રમાં રમતા લેખકોમાં 'ત્યારે તો

આપણે ય નવલકથા લખીએ એવા મનોરથ પ્રગટ્યા તે અને ગ્ના ય ડાગના જુવાનોના નવલ-થાતખનના મૈમાગ્પ્રયામોમા રમણલાલ-થાની જ રૈની ભાત છે ત, એ ને પ્રતીત પણ ન રમણલાલ નવલ-થા માટે કેવી હવા તૈયાર રી છે અને કેવી અસર રી છે ન ગતાવે છે

ને આ બધુ રમણલાલે ર્યુ છે નોકરીની નામગીરી ન જ લા વચ્ચે, એ એમનો જન્મજાત સાહિત્યપ્રેમ બતાવે છે આમ તો નવલ થા ઉપરાંત એમણે નાટકો, વાર્તાઓ નિબંધો ને અભ્યાસલેખો ઉપરાંત તેમજ સાહિત્ય વિવેચનના ક્ષેત્રમા ગણનાપાત્ર કાર્ય ર્યું છે જે એમની સાહિત્યમરાની નિપુણતા બતાવે છે પણ એ બધામા એમનો મુખ્ય ફાળો તો નવલ-થાનો જ ગણાશે, અને નવલકથાકાર તરીકે જ સૌપકૈના તે સભાગવાના એ ચોક્કસ છે નવલકથાએ પણ કમાઉ દીકરા જેવી તેમની સેવા ઓછી નથી રી સેવાનો બદલો મળ્યા વગર આખરે તો રહેતો નથી ગુજરાત સેન્દ્ર નથી રા રમણલાલને પચાસ વર્ષ પૂરા થતા તેમના પ્રશસકો તેમની સેવાને સભારીને તેની કદર રે છે એમના વનપ્રવેશને પ્રસગે એમની વનની યાત્રામા

યાત્રા હજો શુભમુખી તમ ઊર્ધ્વગામી

એ તેમના પ્રિય કવિની એક પંક્તિ ટાકીને આ ગ્રથના લેખકોને અને ત્યાના વક્તાઓને શતકંઠે નીકળતા સૂરમા મારો અદનો સૂર પુરાવતા મને આનદ થાય છે

પ્રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી

ગ્રામલક્ષ્મી

શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટ કરી નાખું છું કે આ લખાણ મારા એક સમ વ્યવસાયી અને સમવયસ્ક ભાઈ વિજયરાય વૈદ્ય જેને વાતચીતી અને બેફિકરી સ્વરૂપ કહે છે તે પ્રકારનું છે

ઠીક, ત્યારે, આ નવલકથાના નામ વિષે જાણવા જેવું છે કે શ્રી મુનશીજીએ તેમના પુસ્તક 'ગુજરાત ઍન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર'માં તેને 'ગ્રામ્યમાતા' કહ્યું છે. શાથી વારુ? કલાપીના કાવ્ય 'ગ્રામ્યમાતા' ઉપરથી હશે? આથી આ લખનારે તો આનંદવું જોઈએ કે તેના પુસ્તક (અવયવ સંપાદિત) 'ગ્રામમાતા અને બીજાં કાવ્યો'ની આમ આગાહી કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી લાંબી નવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' છે. તેના ચાર ભાગની સાથે 'નીલમ અને માણેક'ના આઠ ભાગ કે 'કુંદન અને કુસુમ'ના સાત ભાગ માત્ર લંબાઈમાં પણ ઊભા રહી શકે તેમ નથી. પણ 'ગ્રામલક્ષ્મી' તેની સાથે ઊભી રહી શકે છે. 'ગ્રામલક્ષ્મી'ના ચાર ભાગને સરસ્વતીચંદ્રની જોડે ઊભા રાખતાં બે બાબતો તરફ ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેતું નથી. સરસ્વતીચંદ્રની મંડળી (મહારાષ્ટ્રીય મિત્રોનો શબ્દ વાપરી નાખ્યો છે) ઊંચી છે અને જાડી પણ છે આ બને—સરસ્વતીચંદ્ર અને ગ્રામલક્ષ્મી—પાસે પાસે ઊભેલાં પતિપત્ની જેવાં લાગે છે—નામમાં અને રૂપમાં

'ગ્રામલક્ષ્મી'ના ચાર ભાગના મળી ૧૩૨૩ પૃષ્ઠ છે, અને તે પાંચ વર્ષમાં લખાઈ રહી હતી (૧૯૩૨-૩૭) ત્યારે સરસ્વતીચંદ્રના 'આશરે અઢારસો'[1] પાના ૫૮૨ નંબરના પરિશ્રમના પરિણામ છે અઢારસો પાનાના ઉપરથી પણ અઢાર પુરાણના નર્મમાં આ ગૃહસ્થનને મૂલવાનું મળે તેવું છે, એ અહીં સાભરી આવે છે તેથી નોંધુ છું

'ગ્રામલક્ષ્મી' અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' બંનેમાં એક બીજું પણ સામ્ય છે સરસ્વતીચંદ્ર કલ્યાણગ્રામની યોજના કરે છે પણ તે મનમાં જ રહી આ યોજના પંડિત મહાયુગના કાળ ગાળની હોવાથી તેના જે ગ્રામ કલ્પવામાં આવ્યું છે તે પણ પંડિતોનું છે, અને તેના કલ્યાણ પણ તેમનું જ કલ્પેલું છે તે યુગના સ્મૃતિગ્રંથ ભદ્રભદ્રના આધાર નહીં ગાળ ક યોજના શબ્દ યોજન ઉપરથી નીકળ્યો છે, યોજન જેટલું દૂર રહે ત્યારે જેનો વિચાર કરવામાં આવે તે યોજના આ પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રની અને કલ્યાણગ્રામની વચ્ચે યોજનન છેટુ સ્ય ગોવર્ધનરામે મૂક્યું હતું પણ તે થી રમણલાલે સાધી નાખ્યું છે 'ગ્રામલક્ષ્મી' નો નાયક અશ્વિન ગ્રામ નાણુની નગોનગ નહિ પણ વચ્ચે જ ઊભેલો દેખાય છે

'ગ્રામલક્ષ્મી'માં વીસ પુરુષપાત્રો અને તેર સ્ત્રીપાત્રો છે 'રંગીન' આખલાને પુરુષ પાત્રમાં ગણ્યો છે તેમાં પ્રાણિવિભાગ નથી કારણ ગીતામાં પણ પશુને વૃષભ તો કહેવામાં આવ્યો છે, તો અહીં વૃષભને પુરુષ ગણવા સામે વાંધો લઈ શકાય નહિ સ્ત્રીપાત્રો તેર જ હોવાથી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૩૯ ટકા આવે છે ગ્રામોદ્ધાર માટે આ પ્રમાણના સ્વીકાર થશે કે નહિ અને તેનો આંકડા અપશુકનિયાળ ગણાય નહિ એ પ્રશ્નોનો માત્ર નિર્દેશ કરી આગળ ચાલીશ

શ્રી રમણલાલે પોતાની આ નવલકથાના ભાવિ વિશે 'શાંતિ હૃદય' ઘરાકના નામે છે જુઓ તેમના પ્રસ્તાવનાના શબ્દો 'આ કથાની વાર્તાને કોઈ વિવેચક નવલ થા ન કહે એ સમજી શકાય તેવું છે' (ભાગ-૧) હજુ સુધી કોઈ વિવેચકે આ પ્રમાણે કહ્યું નથી, પણ તેથી ભવિષ્યમાં પણ

---

૧ સરસ્વતીચંદ્રના વસ્તુની ... [illegible]

એમ નહિ જ બને તેમ કહી શકાય નહિ. કોઈ પુરાણપ્રિય વિવેચક તેને ગ્રામોદ્ધાર સર્વસંગ્રહ ઉર્ફે ગ્રામપુરાણ કહે, તો વળી કોઈ અન્ય તેને 'ગ્રામજીવનનું અથવા ગાંધીયુગનું મહાકાવ્ય' કહેવાનું દુ:સાહસ પણ ખેડે. આપણે તો માત્ર હજુ સુધી એવું બન્યું નથી તે માટેનો સંતોષ પ્રકટ કરીને જ શ્રી રમણલાલની સાથે આગળ ચાલીશું: "કલાવિધાનની કસોટીએ 'ગ્રામલક્ષ્મી'નું સ્થાન ઊંચું લાગે જ હોય" (ભાગ–૨). વિશુદ્ધ માનસિક આનંદને કલાની કસોટી તરીકે સ્વીકારવામાં આવતો હોય તો જાતઅનુભવથી હું કહી શકું છું કે 'ગ્રામલક્ષ્મી'માં ઊંચી કલા છે.

'અત્યંત લંબાણવાળી વાર્તા વાંચવી ગમે નહિ, એવો મારો જાત અનુભવ છતાં, હું નિરુપાયે 'ગ્રામલક્ષ્મી'ને મધ્ય વિસ્તારી રહ્યો છું." (ભાગ–૩) "'ગ્રામલક્ષ્મી' જેવી લંબાણભરી કથામાં નવલકથાનાં તત્ત્વો ચૂંથાઈ ગયાં હોય એ શક્ય છે. અતિશય લંબાણ એ જ એક કલાવિરોધી તત્ત્વ બની જાય. પાત્રોની સંખ્યા વાચકોને મૂંઝવણમાં નાખતી હોય તો એમાં નવાઈ નથી. અને એ પાત્રોની ગ્રામજીવનમાં રમાયલી રમત આશ્ચર્ય કે ચમત્કાર ઉત્પન્ન ન કરે એવી ન હોવાથી વાર્તા રસહીન બનવાનો પણ સંભવ હું સ્વીકારું છું." (ભાગ–૪)

માત્ર લંબાણ હોવાનું વિરોધી તત્ત્વ નથી. કવાયમાં સપ્રમાણતા જોઈએ. કોઈ માણસની લંબાઈ ૬–૬॥ થી વધારે થઈ ૭–૮ સુધી પહોંચે તો તેને કોઈ સુંદર કહે નહિ, બને તે એ લંબાઈનો નમૂનો ગણાય. પરંતુ માણસની લંબાઈ કરોડો દૃષ્ટાંતોથી નિશ્ચિત થયેલી છે. પણ નવલકથામાં એવું નથી. ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યના કુતુબમિનાર સરસ્વતીચંદ્રની લંબાઈ તેની મહત્તાનું એક મુખ્ય કારણ છે. તેમાં યે તો ચોથો ભાગ! નાની નાની નવલોની વચ્ચે તેને કોઈ પુસ્તકાલયના કબાટમાં હું ગોઠવાયેલો જોઉં છું ત્યારે પાડા, ઘોડા, ગાડી અને ઊંટની સવારીમાં ચાલતા રાજહાથી જેવો તે મને લાગે છે.

એટલે લઘુવૃત્તિનું દંડ નિશ્ચિત નથી. અસામાન્ય કદ સુંદરતાને બાધ બનાવે છે. પરંતુ શ્રી રમણલાલ વિવેચકોને આ પ્રમાણે તૈયાર સામગ્રી પૂરી

પાડે છે તે મને ગમતું નથી. લેખકની આ નમ્રતાથી વિવેચકોને તડાકો પડે છે. એક પણ પાનું ઉથલાવ્યા વિના જ 'નવલકથા અત્યંત લાંબી હોઈ સામાન્ય વાચકોને સ્વાભાવિક રીતે જ કંટાળો આપશે', 'કલાતત્ત્વ સચવાયું નથી', વગેરે વગેરે વજનદાર અભિપ્રાયો વિવેચકો આપી શકે છે. શ્રી રમણલાલ અન્ય કેટલાક લેખકોની માફક હવે સમજી ગયા છે અને સામા પક્ષને દારૂગોળો પૂરો પાડવાનું હવે તેમણે બંધ પાડ્યું છે તે નોંધતાં સંતોષ થાય છે. અમારી લેખકને સલાહ છે કે તેમણે હવે પછી જો પ્રસ્તાવનાઓ લખવી જ હોય તો આમ લખવું: 'નવલકથા અત્યંત લાંબી થઈ જવા છતાં તેમાં કલાતત્ત્વ ચૂકાય નહિ તેની કાળજી રાખવામાં આવી છે, એ દરેક બુદ્ધિશાળી વાચક જોઈ શકશે' વગેરે. અસ્તુ.

શ્રી મણિલાલ ગોકળભાઈ નાણાવટીની સૂચનાથી લેખક આ નવલકથા લખવા પ્રેરાયા હતા. તેમનું વતન ગુજરાતનું એક ગામડું છે અને તેમણે વર્ષો સુધી મહેસૂલી ખાતામાં નોકરી કરી છે એટલે ગામડાંનો તેમનો પ્રત્યક્ષ અને ગાઢ પરિચય છે. એને જ કદાચ, ગામડામાં મનુષ્યના જેટલું જ પશુનું મહત્ત્વ છે એમ માની, તેમણે રંગીન આખલાનું પાત્ર અહીં દાખલ કર્યું છે.

'ગ્રામલક્ષ્મી'માં ગામડાંનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ત્રણ રીતો રજૂ કરવામાં આવી છે: ગાંધીજીની, સરકારની અને સામ્યવાદની. એમાં કઈ સારી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું વાચકોના ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું છે. ગામડાંના દોષો, અજ્ઞાન, ગંદકી, ગરીબાઈ અને કુસંપ દૂર કરવા માટે ઉપર કહેલા ત્રણે માર્ગો લેખકે નવલકથામાં મૂક્યા છે, અને એકેની તરફેણમાં પ્રગટ રીતે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. છતાં ખરી રીતે તેમણે એક જ માર્ગ બતાવ્યો છે એમ કહી શકાય; કારણ ગાંધીજીની રીત સિવાયના બીજા બે પક્ષોની લેખક જાણે મશ્કરી કરતા હોય એમ લાગે છે. સામ્યવાદ દર્શાવવા માટે તેમણે એક જ પાત્ર મૂક્યું છે; પરંતુ આ એક પાત્ર ચંદ્રાનન, વાતો કરવા સિવાય, અને સરકારના માણસો ખરાબ કામો અને વાતો કરવા સિવાય બીજું કંઈ કરતા નથી. પરંતુ ગાંધીજીની સલાહ પ્રમાણે ચાલનાર અશ્વિન અને તેનું મંડળ ઉપયોગી કામોમાં લાગી રહેલું દેખાય છે.

તે પરથી લેખક આડકતરી રીતે સૂચવવા માગતા લાગે છે કે સાચો માર્ગ ગાંધીજીનો છે. તેને આચરનાર અશ્વિન આ વાર્તાનો નાયક છે. તેણે યુનિવર્સિટીની એન્જિનિયરિંગની પદવી લીધી છે, પણ તેને સરકારી નોકરી મળતી નથી. છેવટે ખાનગી નોકરી મળે છે ત્યારે તે સ્વીકારતો નથી, અને ગ્રામોદ્ધારનો પ્રશ્ન હાથ ધરે છે. આમાં તેની પત્ની કુસુમ, તેનાં માબાપ, તેનો મિત્ર મહેરૂ તથા રામા પટેલ વગેરે તેને મદદ કરે છે. ગ્રામોદ્ધાર માટે બૌદ્ધિક કેળવણીની જરૂર લેખક સ્વીકારતા લાગે છે. નહિ તો, આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવા તેમણે શા માટે અશ્વિન જેવા ગ્રૅજ્યુએટને જ પસંદ કર્યો ? પણ તે ગામડિયો જ બની ગ્રામોદ્ધારની શરૂઆત કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અશ્વિન અને તેના મંડળના પરિશ્રમને પરિણામે ગામડામાં સંપ, સ્વાશ્રય, સ્વચ્છતા અને જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. એવામાં તેને, પરાધીન દેશમાં પ્રજાસેવકોને લલાટે લખાયેલ, કેદ મળે છે; પણ તેની પત્ની અને તેના મિત્રો તેનું કામ આગળ ચલાવે છે, અને એ રીતે લેખક નવલકથાનો સુખી અંત આણે છે.

ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' માં એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, કે બુદ્ધિશાળી યુવકો દેશસેવા પ્રત્યે, વિશાળ જનહિત પ્રત્યે ખેંચાય એ જ જરૂરનું છે. અને, આને સારુ તે સેવક અસગ્ન જીવન ગુજારનો હોવો જોઈએ, એવું કંઈ જરૂરનું નથી.

આમ ગૃહસ્થ હોઈ ગ્રામ કે દેશસેવા કરવાનો જે આદર્શ ગોવર્ધનરામે રજૂ કર્યો હતો, અને ગાંધીજીએ જેને આગળ ધપાવ્યો, તે જ આ નવલકથામાં પણ નજરે પડે છે. ગામડું સ્વાવલંબી બને, અને એમાંથી જ એનો ઉદ્ધારક પેદા થાય, એ મુખ્ય ધ્વનિ આમાં છે. અને ગ્રામઉદ્યોગો, સમદ-ભેની, તથા સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને શિક્ષણ ઉપર ભાર મૂકવો છે. અને તે માટે ગાંધીજીએ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર ઊતરવા માટે ત્યાગ, અહિંસા, સત્ય અને અભયનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે લેખકે અહીં ઉતાર્યો છે.

પરંતુ આ નવલકથામાં શ્રી રમણલાલની બીજી નવલકથાઓની જેમ એક વસ્તુ દેખાય છે, અને તે 'ધર્મભ' નો અભાવ. બીજાં ઘણાં પાત્રો મુખ્ય પાત્રો

અનુકૂળ જ મળે છે. ક્યાંય ખાસ વર્ણન નહિ, ઉચાટ નહિ! કોઈ ગણનાપાત્ર વિરોધ ન કરે, કોઈ નડે તેવી આડખીલી ઊભી ન કરે. ઉપરાંત કોઈને કશાયે આર્થિક મુશ્કેલી પણ ઊભી થતી નથી.

આ ઉપરાંત પ્રેમનો ત્રિકોણ પણ આમાં છે, અને તે બેવડો ત્રિકોણ છે. તેનો ઉકેલ પોતાની બીજી નવલકથાઓની જેમ જ અહીં પણ લેખકે સ્થૂળ પ્રેમ અને સૂક્ષ્મ પ્રેમ દ્વારા બતાવ્યો છે. એટલે પરણે એકને, અને પ્રેમ કરે બીજાને. આની મૂળ જવાબદારી ગોવર્ધનરામની છે. કદાચ પુરુષ બહુપત્નીત્વવાળા માનસનો લોભ છે એ માન્યતા અહીં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે કામ કરી રહી હોય.

ગોવર્ધનરામ, શ્રી ન્હાનાલાલ અને શ્રી રમણલાલના સૂક્ષ્મ પ્રેમમાં એ રીતે ભેદ છે કે એના ઉદ્ભવનાં કારણો જુદાં છે, પણ દરેકની કક્ષા લગભગ એકસરખી છે. શ્રી રમણલાલની નવલકથામાં સામાન્ય રીતે એક રહસ્યમય પાત્ર આવે છે અને મોટે ભાગે તે સાધુ હોય છે. તેવો 'બાવો' અહીં પણ દેખાય છે. પણ અન્ય નવલકથાઓમાં છેવટે સાધુનું જીવન ખુલ્લું પાડી ચમત્કાર સમજાવવામાં આવે છે તેમ અહીં થતું નથી. અહીં તો છેવટ સુધી તેનું જીવન રહસ્યમય જ રહે છે.

શ્રી રમણલાલની નવલકથાઓમાં આપણને તેમની ગુના તરફની દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. તેઓ એમ કહેવા માગતા લાગે છે કે વ્યક્તિના ગુનાઓ અને દોષો માટે તે વ્યક્તિ જવાબદાર નથી, પણ સમાજ વિશેષ જવાબદાર છે. એ રીતે તેઓ ગુનેગાર પ્રત્યે સમભાવ જગાડવા મથે છે.

વાસ્તવિક જીવનમાં જે ઘર્ષણો અને અથડામણો આવે છે તેનું આ નવલકથામાં ન હોવાથી તે પૂરી પ્રતીતિકર નથી લાગતી. જ્યાં ત્યાં સ્નેહનું સિંચન વધારે પડતું દેખાય છે. વાર્તામાં પ્રશ્નો જે સરળતાથી ઉકલી જાય છે તેમ જીવનમાં શક્ય લાગતું નથી. પરંતુ એકંદરે વિચાર કરતાં લેખકનું દૃષ્ટિબિંદુ સાચું છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. જીવનમાં ભલે અત્યારે નથી, પણ છેવટે તો જોઈએ પ્રેમનું જ રાજ્ય. ન્યાય, નીતિ, સમાજ, રૂઢિ એ મગરૂર હાકેમો ભલે નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્થાપી અત્યારે સ્વચ્છંદે મહાલતા દેખાય, પણ છેવટે તો પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મના ચક્રવર્તીપણા નીચે આવી તેમણે પોતાનાં નાનાં રાજ્યો અને જુલમી સત્તાનો ત્યાગ કરવો જ પડશે.

એટના સધા અણુધ નથી હોના જેથી નવલન્થા આસ્વાદતા એમને કઈ વિઘ્ન નડે વળી નવજીવનનો આવેગ, રસતૃષ્ણા, કુતૂહલ, ચિત્તમા ઊઠતા અનેક ભાવોનુ સ્વરૂપ સમજવાની લગની વગેરેને તૃપ્ત કરે એવી સામગ્રી શ્રી દેસાઈની નવલકથાઓમા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ એમને એ ગમી જાય છે વળી આ વર્ગને કોઈક એવો અનુભવી ખપે છે જે મુરબ્બી બન્યા વિના, ગોર બન્યા વિના, હસતા હસતા ખધા રીથી ને ખૂબીથી—ટૂકમા એમના જેવો બનીને—ખૂબ મધુર રીતે એમના મનમા ધાની વાતો કહી દે શ્રી દેસાઈમા માધુર્ય અને ચાતુર્યનો એવો સુયોગ હોવાથી આ વર્ગ પાણી પાણી થઈ જાય છે કોણ વધારે સારો નવલકથાકાર રમણલાલ કે મુનશી, આ પ્રશ્ન ગૂજરાતમા ઘણીવાર પુછાયો છે ભાગ્યવૃત્તિ દાખવતા આ પ્રશ્નનો પણ મધુર રમણલાલે ઘણીવાર જવાબ વાળ્યો છે ને મધુરે શ્રી મુનશીને શ્રેષ્ઠ ઠરાવ્યા છે છતા ઘણા વાચકો તો શ્રી રમણલાલને જ શ્રેષ્ઠ માને છે એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની જરૂર પણ ન હોવા છતાં એનો ગમે તે જવાબ આવે છતા નવલકથાકાર તરીકે આજે કોણ વધુ લોકપ્રિય છે એનો જવાબ તો નિ સશય "રમણલાલ" જ છે

નવલ થાના વાર્તાવિધાન, પાત્રો, સવાદો, ભાષા, વગેરે અગોમા શ્રી રમણલાલે જે નૈપુણ્ય દાખવ્યુ છે તો એમને લોકપ્રિય બનાવવામા જે હિસ્સા છે તે સ્વીકારતા છતા, ઉપર કહી ગયો તેમ, જીવનવિવેચનના તત્ત્વે જ એમને સવિશેષ લોકપ્રિય બનાવ્યા છે એમ મારુ માનવુ છે આ તત્ત્વને એમની કૃતિઓમાથી વીણીવીણીને "સુવર્ણરજ" નામે જે સગ્રહ પ્રગટ થયો છે તે જેને એક દૃષ્ટિએ ગૂજરાતની અભિરુચિનુ એક આવિષ્કરણ છતા શ્રી રમણલાલની વાણીઓને જે લોકાદર મળ્યો છે તેનુ એ પારખુ પણ છે

રુચિ ઊંચી હોવી જોઈએ એ પ્રશ્ન નથી. રુચિ કેવી છે એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે ઈશ્વરની માફક રુચિ અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે એમ છે અનેક રચનાઓમાથી એણે અમુક રૂપ પર પસદગી ઢાળી હોય એટલે એને એની તાત્ત્વિક રચનાને સ્વીકારવાનું જ પ્રાપ્ત થાય છે રુચિ ઘડનારો વ્યવસાય [illegible] એ [illegible] એ રુચિનુ તાત્ત્વિક [illegible] [illegible] એ [illegible] નવાનદ [illegible] સુખ આપે તે જ પ્રતિ [illegible]

સર્જનની પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે. રૂઢ જ્ઞાનની રુચિને શ્રી રમણલાલ સંતોષી શક્યા છે એ એમની વિશિષ્ટ સિદ્ધિ છે.

આમ જોતાં જીવનના એમણે આપેલા મતામત સાર નિર્દોષ છે એમ એકે અવાજે સ્વીકારાયું નથી. જે વર્ગ રમણલાલપર વારી જાય છે તેને તે ઉચ્ચ મીનોને બાદ કરતા એક એવો વર્ગ અવશ્ય છે જે રમણલાલની લોકપ્રિયતાના કારણ જેવા એમના જીવનવિવેચનના તત્ત્વને જ એમની કલાનો મોટો દોષ માને છે. એ માન્યતા કંઈ અકારણ છે એમ પણ નહિ કહી શકાય. જે ધન્યતાનો અનુભવ રમણલાલને થયો છે તેમાં રૂઢ જ્ઞાનની અભિરુચિની સમજ એમણે દાખવી છે એ ખરું, પણ એ જ સમજને ઉત્તરોત્તર એ શુદ્ધ કરતા ગયા હોત તો પોતાની રુચિને એ ઉચ્ચતર ધન્યતાનો આસ્વાદ કરાવી શક્યા હોત. શુદ્ધ રસદૃષ્ટિએ વિચારતાં અસંગત આ દૃષ્ટિ આપેલ તો જોવાની જ પણ એમ નામ સરખું ન લેવાય એની સહી વ્યક્તિગત સાપેક્ષ એ નથી લાગતી. ઔચિત્ય ને રસાનુભવની દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમનું જીવનવિવેચન ઘણું નિરર્થક ભારરૂપ લાગતું, ને ઘણીવાર વાર્તાપ્રવાહમાં વિક્ષેપરૂપ બનાય છે.

જે નવલકથાકાર જીવનના રહસ્ય કે ભાવનાના પ્રશ્નો કે ... જીવનવિવેકના પોતાના તારતમ્યો નવલકથાના ઘાટમાં દાખલ કરતા રહે જ, પણ અન્ય વિચક્ષણ વાર્તાકાર આવા તારતમ્યોને પોતાના વક્તવ્ય રૂપે રજૂ કરવાને બદલે કાં તો પરિસ્થિતિદ્વારા એ સૂચવી બતાવવાનું કે પછી પ્રતીતિજનક રીતે કોઈ પાત્રના મુખમાં તે મૂકવાનું વિશેષ પસંદ કરે છે. ક્વચિત્ આખા ય કથાનકના ધ્વનિમાં એમ ઇંગિત હોય છે. પ્રતિભાસિદ્ધ લેખકની તો આમાં અપેક્ષા રહે છે જ. પણ આ પ્રવૃત્તિ જરાય સભાન નથી એમ તો નહિ જ કહી શકાય. નવલકથા એ વસ્તુતઃ ... હોવાથી એ માત્ર intuition કે inspirationનું પરિણામ હોવા કરતાં સભાન કલાશ્રમ વિશેષ હોઈને છે. હા, લેખકની સૂઝ કે એનો દૃષ્ટિકોણ પ્રજ્ઞાની કોઈ ઝબક કે પ્રેરણાની કોઈ દીપ્તિનું પરિણામ હોઈ શકે ખરું. શ્રી રમણલાલ પણ એવા [illegible] છે. વળી એ જીવનના દ્રષ્ટા, ભાવનાના પ્રશ્નોના ને વર્તમાન [illegible] ઘૂમતા પરિબળોના સાક્ષી પણ છે. પરંતુ એનાં તારતમ્યો એમના [illegible] વક્તવ્ય રૂપે રજૂ કરવાની, એમની પદ્ધતિ છે એ એમની [illegible]

એમ પણ [illegible] કેમ કે આ પદ્ધતિ એમની બધી નવલકથાઓમાં સતત ને વારંવાર દેખાય છે. આનો અર્થ એવો નથી કે એમનાં પાત્રોદ્વારા એ કશું જ કહેતા નથી. ઘણીવાર તો એમનાં પાત્રો અનેક મહાપ્રશ્નોની ચર્ચા સુદ્ધાં કરતાં હોય છે; પણ રંજનને પોતાની સર્જનપ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય માનતા હોય એવા શ્રી રમણલાલ કોઈ વિચિત્ર ગણતરીથી જીવન વિશે ઘણું ઘણું કહી દેતા, પોતાને જે લાગ્યું છે તે જણાવી દેતા, પોતાને જે વિશે શંકાઓ છે, પોતે જેનો નિર્ણય બાંધ્યો નથી તેની રજૂઆત કરવા હર વખતે પ્રવૃત્ત થાય છે. ઘણાને રચનાદૃષ્ટિએ એમની નવલકથાઓ શિથિલ લાગે છે તેનું કારણ આ અધીર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. જે ઉદ્દિષ્ટ છે તેની પરોક્ષ ઉપસ્થિતિ એમને વર્ણનોદ્વારા તો નહિ કહી જાય એવી કોઈ દહેશતથી એ કોઈ પાત્રની પ્રવૃત્તિ, કોઈ વાક્ય, બે કે વધુ પાત્રોનો સંવાદ, કે સામેની પરિસ્થિતિ એ સર્વ વિશે કંઈ મુદ્દા ઉઠાવે છે, પ્રશ્નો પૂછે છે, વ્યાપ્તિઓ બાંધે છે, તારતમ્યો તારવે છે, વિચારમાં ઊંડા ઊતરી જવા જેવું કરે છે. ચિંતનને ચગડોળે ચઢે છે કે ઘણીવાર તો પોતે જાણે અમુક પ્રશ્નનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો હોય એમ નિબંધસામગ્રી પણ આપી દે છે. આ રીતિમાં ઘણીવાર એમની હાસ્યવૃત્તિ, માર્મિકતા, [illegible] વૃત્તિ, રસિકતા, સ્વચ્છ સુંદર મનોદશા, યુગના ઉદાત્ત પ્રવાહોનું સ્વભાવસહજ અનુસરણ, [illegible] એમની [illegible] ભાવનાનો નિર્મળ પ્રકાશ વ્યક્ત થતો હોય છે. એમના ગદ્યની મધુર સૌરભ જેમાં ઉક્તિનું લાઘવ ને ચાતુર્ય બન્ને ભળે છે તે પણ એના વાચનને રસપ્રદ બનાવે છે. પણ સંદર્ભને કે વાર્તારસના પ્રવાહને આ રીતિ ભાગ્યે જ ઉપકારક નિવડે એવી છે. એથી એક પ્રકારની અનિબિડતા ને ક્યારેક અરુચિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ વરઘોડો ધીમેધીમે ચાલીને કોઈ ચોગાનમાં આવ્યા પછી વાજાં વગાડવાને [illegible] ખાસ ઊભો રહી જાય તેમ શ્રી દેસાઈની નવલકથાઓમાં આ ચિન્તન પરામર્શ કથાનો આગળ વધતો પ્રવાહ થંભી જતો હોય.

આ પદ્ધતિ કોઈએ અજમાવ્યાની પરંપરા નથી કે એ ફરી અજમાવવા જેવી નથી એવો તો આનો અર્થ નથી જ. પ્રત્યાપતિત લાગે છતાં ખરેખર હોય નહિ એવા સામાન્ય વિચારો ટૉલ્સ્ટૉય ઘણે સ્થળે કરે છે. War and Peaceમાંનું નીચેનું અવતરણ એની સાક્ષી પૂરશે

In all the relations of life, however intimate friendly and simple flattery and praise are as indispensable as the oil which greases a machine and makes it work

આપણે ત્યાં પણ શ્રી રમણલાલથી બીજે નંબરે આવા ઊંડા અનુભવના ઉચ્ચારણો રજૂ કરવાની હોંસ શ્રી ધૂમકેતુને છે કવિ શ્રી નાનાલાલ તો આવા વિધાનોને જ પોતાની કૃતિનું લક્ષ્ય બનાવે છે એટલે એમને તો અહીં માત્ર સંભારવાના જ હોય "પારકા જણ્યા" માં શ્રી ઉમાશંકર જોષી પણ અસાધારણ ઢબે ચાબુક મારી નાખવાનો લોભ, ગમે તે એ હાનિકારક નિવડવાનો હોય છતાં ક્યારેક દાબી શક્યા નથી અને શ્રી રામનારાયણ પાઠક, જેમનો સાવધતામાં જોટો જડવો મુશ્કેલ છે તેમની તાજી જ લખાયેલી એક વાર્તામાં મેં આ વૃત્તિને જોર કરતી જોઈ છે

આ વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે ને લેખક પણ માણસ જ છે એ વાતની યાદ વારંવાર તાજી કરે છે સુરુચિ કે રસપોષણને માટે એને દાબી નાખવાનું વિવેકવિચક્ષણ ને પોતાના અહમના સાક્ષીરૂપ એવા લેખકને સૂઝે તો ખરું, પણ ઘણીવાર લેખક નામનો માણસ ગમે તેવો વિવેકભાનવાળો ને વિચક્ષણ હોય તો યે અહમનો જ વિજય થવા દે છે ને પછી એ વિજય તે વિજય નથી એમ દર્શાવવાની ખટપટમાં ચતુરાઈ ખરચે છે છતાં માનું કે કેટલાક સ્થાનોમાં અહમને વશ વર્તવા માટે નહિ પણ સર્જનાર તરીકેનું પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરવા માટે પોતા તરફથી કંઈક સીધેસીધું કહેવાની લેખકને ફરજ પડતી હોય શ્રી પાઠકની પેલી વાર્તામાં ને ટૉલ્સ્ટૉયના કેટલાક કથનોમાં લેખકની આવી કર્તવ્યપરાયણતાનું દર્શન મને થયું છે ખરી વાત તો એ છે કે આવા ઉચ્ચારણો વાચકના ચિત્તમાં સ્ફુરી રહે એ જ કલાસર્જનની સાર્થકતા છે કલામાં સતત અંતર્દર્શન અભિપ્રેત છે જ માત્ર એ દર્શન સ્થાને હોવું જોઈએ. કલાકારની સભાનતાને માટે અવકાશ રાખી સ્વયંભૂ રહેવું જોઈએ ને કલામાં એ અંતર્હિત રહી શકે ત્યાં સુધી કલા પર એનો અધ્યારોપ ન થવો જોઈએ

આ લેખના ટૂંકા અવકાશમાં માત્ર વિધાનને પુરવાર કરતાં અવતરણો માટે સ્થાન નથી પણ શ્રી રમણલાલની કૃતિઓ મથી જ કાઢી નાખવા સરખી નથી હોતી જ્યાં એ સ્થાને હોય છે એટલે કે જ્યાં એની અપેક્ષા રહે છે ત્યાં એ મોજે ઊઠે પાણી ઉડે છે ગંભીર જીવનબોધ કરતા હાસ્ય કે વ્યંગમાં રમણલાલ વધુ સફળ દીસે છે તેમની યે ભાવનાઓ એમને લીધે સ્પષ્ટ થઈ છે કેટલાયે પ્રશ્નોપર એમણે વિચાર અને ભાવનાનો પ્રકાશ ફેંક્યો છે અને ગુજરાતી જીવનના સમગ્ર કે નિર્બળ સ્થાનોને નિર્દેશી બતાવ્યાં છે આ જ પ્રવૃત્તિદ્વારા ગુજરાતને રસિક પ્રણય ના શીખવનારા પણ શ્રી રમણલાલે પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે આ પ્રવૃત્તિ સાચે જ એક વિશિષ્ટ શક્તિનું પરિણામ છે એ શક્તિદ્વારા જીવનનો કોઈ વિશિષ્ટ અને સમ્યક્ દૃષ્ટિકોણ પ્રગટે એ અર્થે એમની કલા આથીયે વધુ બળવાન સમૃદ્ધિવાન અને તેજસ્વી બનો.

આ લેખના ટૂંકા અવકાશમાં મારા વિધાનને પુષ્ટ કરતાં અવતરણો માટે સ્થાન નથી પણ શ્રી રમણલાલની વ્યાપ્તિઓ અવી જ કાઢી નાખવા સરખી નથી હોતી. જ્યાં એ સ્થાને હોય છે, એટલે કે જ્યાં એની અપેક્ષા રહે છે ત્યાં એ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠે છે. ગંભીર જીવનબોધ કરતાં હાસ્ય કે કટાક્ષમાં રમણલાલ વધુ સફળ દિસે છે. કેટલી યે ભાવનાઓ એમને લીધે સ્પષ્ટ થઈ છે. કેટલા યે પ્રશ્નોપર એમણે વ્યવહાર અને ભાવનાનો પ્રકાશ ફેંક્યો છે અને ગુજરાતી જીવનનાં સબળ કે નિર્બળ સ્થાનોને નિર્દેશી બતાવ્યાં છે. આ જ પ્રવૃત્તિદ્વારા ગુજરાતને રસિક પ્રણયકલા શીખવવામાં પણ શ્રી રમણલાલે પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ સાચે જ, એક વિશિષ્ટ શક્તિનું પરિણામ છે. એ શક્તિદ્વારા જીવનનો કોઈ વિશિષ્ટ અને સમ્યક્ દૃષ્ટિકોણ પ્રગટે એ અર્થે એમની કલા આથી ય વધુ બળવાન, સમૃદ્ધિવાન અને તેજસ્વી બનો.

આ તેમના દૃષ્ટાન્તસંગ્રહમાં માત્ર વિચારોને પુષ્ટ કરતા અવતરણો માટે સ્થાન નથી પણ શ્રી રમણભાઈની વ્યાપ્તિઓ ત્યાં જ નહીં નાખવા સરખી નથી હોતી જ્યાં એ સ્થાને હોય છે, એટલે કે જ્યાં એની અપેક્ષા રહે છે ત્યાં એ મોજે આવીએ ખીલી ઊઠે છે ગંભીર જનબોધ કરતા હાસ્ય કે કટાક્ષમાં રમણભાઈ વધુ સહજ દિસે છે કેટલીયે ભાવનાઓ એમને લીધે સ્પષ્ટ થઈ છે કેટલાયે પ્રશ્નોપર એમણે વ્યવહાર અને ભાવનાનો પ્રકાશ રેડ્યો છે અને ગુજરાતી જીવનના માર્મિક નિર્મળ સ્થાનોને નિર્દેશી બતાવ્યા છે આ જ પ્રવૃત્તિદ્વારા ગુજરાતને નવીન પ્રણયના શિખરમાં પણ શ્રી રમણભાઈએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે આ પ્રવૃત્તિ સાથે જ, એક વિશિષ્ટ શક્તિનું પરિણામ છે એ શક્તિદ્વારા જીવનનો ગર્ભ વિશિષ્ટ અને સમ્યક્ દૃષ્ટિકોણ પ્રગટે એ અર્થે એમની કલા આથીય વધુ બળવાન, સમૃદ્ધિવાન અને તેજસ્વી બનો

ગુજરાતના યશોગાનની ગાથાઓ ગાનારા ભૂતકાળના કવિઓ કરતા, તેના હાલના કવિઓ માતૃભૂમિની કીર્તિના ઓછા ઉપાસક નથી. ગુર્જરભૂમિના ઇતિહાસના શૌર્ય અને વીરતાના પ્રસંગોને ચિરંજીવ રાખવા ભૂતકાળમાં જે સરસ્વતીઉપાસકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે તેના કરતા હાલના માતૃવીરોની તમન્ના અને ભક્તિએ એક પણ પ્રસંગને યશની થતા રોકયો નથી. ગુર્જરીના સંતાનોએ, જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેનું સાચું સ્મારક, ગુજરાતના લેખકોએ સમાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડે તેવી રીતિથી કરી સાહિત્યની ઓછી ઉપાસના કરી નથી. મુનશીએ, ગુજરાતની અસ્મિતા સાધના જીવનના મહા યત્નથી એકત્ર કરેલા દ્રવ્યસંચયને વેડફી માર્યો, અને બુદ્ધિના ભંડારને, સર્વસિદ્ધિ મેળવવા ગુજરાતની સર્વદેશીય પ્રગતિને ચરણે ધર્યો. શ્રી રમણલાલે ગુજરાતના ઘરેઘરમાં ફરી, તેના નરનારીઓ જોયા, તેમના સ્વભાવનો અંતર્દૃષ્ટિએ સચોટ અભ્યાસ કર્યો, તેમની વાસનાઓ જોઈ, તેમની શિથિલતાઓને નિહાળી, દિલગીરી દર્શાવી, તેમના ગૃહજીવનને શોભાવે તેવા ગૃહ જીવનના પાઠ તેમના આગળ રજૂ કર્યા. તેમણે યુવતીઓના કુમળા, શિક્ષિત, પરિવર્તન માગતા, નખરા કરતા, આધુનિક છૂટછાટથી રંગાગી ગયેલા છતા સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા બતાવતા માનસો રચ્યા. તેમણે ગુજરાતની વાસ્તવિક લગ્નપદ્ધતિને આઘાત પહોંચાડી, લગ્નમાં ઐક્યજીવનને સ્થાન છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે સમાજને દયાની દૃષ્ટિએ તેના કાળિકને પોષવા માટે સજ્જનતા બતાવવાની જરૂર નથી એમ તેમના પાત્રો મારફત જાહેર કર્યું. તેમણે પૈસા કમાવાના અધમ માર્ગો ગુજરાતીઓ માટે નથી એમ વાંચનાર કડક રીતે પદાર્થપાઠ તરીકે રજૂ કર્યું. તેમણે ગુજરાતને સર્વદેશીય જ્ઞાન, શિખામણ, સુધારણા અને સહકાર મળે તે માટે જિંદગીના મહામોલા વર્ષો ગુર્જરીની સેવામાં તેના ચરણે ધર્યાં. ગુજરાતના સામજીવન માટે તેમણે ઓછો ફાળો આપ્યો નથી. નવી સુવાસણા, તેના તરફના શિષ્ટ સમાજના વલણમાં ફેરફાર થવાની જરૂરિયાત, તેના આર્થિક જીવનના પોષણ માટે રાજ્ય અને શ્રીમંતોની ફરજો, આ સર્વ મગજી પોતાના જીવનમાં ગર્ભપાતા સંબંધિત નથી એવી વર્ણવેલા જેવી સામાજિક નીતિના પાલન માટેની પોતાની આત્મપ્રતીતિ

શ્રી મણિલાલ હીરાલાલ શાહ

ગ્રામોદ્ધારપ્રવૃત્તિમાં શ્રી રમણલાલનું સ્થાન

ગ્રામહિંદની થતી ક્રમશઃ અવનતિ તરફ હિંદની શહેરી જનતાનું અને હિંદના સત્તાધીશોનું ધ્યાન આખરે ખેંચાયું એ સમયને હજી ભાગ્યે જ બે દાયકા પૂરા થયા છે. પરંતુ એ ટૂંકા સમયના ગાળા દરમિયાન હિંદુ ગ્રામપુનર્ઘટનાના પ્રશ્નોની વિચારણા ઘણી વ્યાપક, ઊંડી અને રસભરી બની છે; અને ગુજરાતની ગ્રામપુનર્ઘટનાના વર્તમાન સ્વરૂપના ઘડતરમાં શ્રી રમણલાલનો ફાળો સંગીન છે.

શ્રી રમણલાલનું વતન શિનોર છે. શિનોરને કે ગામડું તો ન જ કહી શકાય એટલું જ નહિ પણ રમણલાલે પોતાના જીવનના ઘણા થોડા વર્ષો ત્યાં ગાળ્યા છે. એટલે ગ્રામોદ્ધારપ્રવૃત્તિ અંગેની પ્રેરણા તેમના જન્મસ્થાને તેમનામાં ઉપજાવી હોય એમ લાગતું નથી. તેમના 'ગ્રામોન્નતિ' નામના પુસ્તકમાં તેમણે પોતે જ કબૂલ કર્યું છે કે 'સરકારી મુલ્કી નોકરીમાં અને એ બધું મારે અંગત જ્ઞાન થયું છે એમ હું માનું છું. હું ગામડાને ઓળખતો થઈ શક્યો એ પણ નોકરીની મર્યાદા સહ; ગ્રામવાસી તરીકે તો નહિ જ.' એટલે રમણલાલની ગ્રામોદ્ધારપ્રવૃત્તિ વિષેની પ્રેરણાનું ઉદ્ભવસ્થાન આપણે એમની મુલ્કી ખાતાની નોકરીને જ સ્વીકારીએ તે જ યોગ્ય છે. પરંતુ એમણે વડોદરા રાજ્યના પ્રગતિવિભાગના ખાતા—ઉદ્યોગ સહકાર, વગેરેમાં ગાળેલા સમયે પણ એમની આ પ્રેરણાને બળવત્તર બનાવવામાં ખૂબ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. મુલ્કી ખાતાની

નોકરીએ એમને ગામડાની ગરીબાઈ અને ખેડૂતની વધતી જતી ખરાબીનો જ ખ્યાલ આપ્યો હોય પરંતુ એ ગરીબાઈ અને ખરાબીને ધીમે ધીમે દૂર કરી, ગામડાની સામાજિક અને આર્થિક પુનર્રચનાના માર્ગની દિશા તો તેમને આ પ્રગતિવિભાગના ખાતાઓએ જ આપી એમ જરૂર કહી શકાય

ગ્રામોદ્ધારની પ્રેરણા અને ગામડા સાથેના તેમના અમલદાર તરીકેના સબંધને તેમના ગ્રામોદ્ધારના કાર્યની ભૂમિકા ગણી શકાય અનેક નાના નાના પ્રયોગો દ્વારા તેમણે ગ્રામજનતાની ગરીબાઈ દૂર કરવામા તેમ જ કૃષિઉત્કર્ષના એક અમલદાર તેમ જ એક ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે પોતાથી બનતુ બધુ કર્યું. ગ્રામોદ્ધારના કાર્યના રસને લીધે જનતાની અનેક નાની નાની મુશ્કેલીઓ તેઓ અમલદાર તરીકે દૂર કરી શક્યા અને પોતાના દાખલાથી બીજા અનેકને એ કાર્યમા આકર્ષી શક્યા

પરંતુ વધારે યાદગાર પ્રયોગ તો ગુજરાતની શહેરી જનતાને—ખાસ કરીને યુવાનવર્ગને—ગ્રામોદ્ધાર તરફ આકર્ષવામા તેમણે પોતાના સાહિત્ય શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો તે છે એક સફળ, હૃદયસ્પર્શી અને યુવાનવર્ગના આદર્શ નવલકથાકાર તરીકે તેમણે ગુજરાતની સ્ત્રી અને પુરુષ જનતાના હૃદયમા પોતાનુ સ્થાન તો ક્યારનુ યે સિદ્ધ કર્યુ જ પરંતુ ત ઉપરાત તેમણે ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નોને પણ પોતાની નવલકથામા સ્થાન આપીને ગ્રામોદ્ધા પ્રવૃત્તિના સ્મારક સમા 'ગ્રામલક્ષ્મી' ના ચાર દળદાર ગ્રંથો અસ્તિત્વમા આણી શહેરી જનતાના હૃદયનુ ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નો તરફ આકર્ષણ કર્યું છે પૂજ્ય ગાધીજીના ખાદીપ્રચાર દરમિયાન ગુજરાતના માનસમા જે સ્થાન અપાયુ છે તેવુ સ્થાન ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નોને ગુજરાતના હૃદયમા અપાવવામા શ્રી રમણલાલની 'ગ્રામલક્ષ્મી'એ સગીન ફાળો આપ્યો છે એમ કહેવામા જરા જ અતિશયોક્તિ નથી

વ્યક્તિગત અનુભવથી કહુ તો કોલેજમા ભણતા અર્થશાસ્ત્રના એક વિદ્યાર્થી તરીકે ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નો વિષે ઘણુ વાચેલુ, પરંતુ એ વાચન પ્રેરણાદાયી ન બન્યુ એ વાચનથી પ્રત્યક્ષ પગદડી-માર્ગ સ્પષ્ટ ન થયો એ વાચનથી જીવન અને ગ્રામોદ્ધારના પ્રશ્નો વચ્ચેની સાકળની કડીઓનો મેળ ન સમજાયો પરંતુ 'ગ્રામલક્ષ્મી'ના ફક્ત પહેલા ભાગના જ વાચનથી

આ બધા પરનો પડદો ખરી જતો લાગ્યો. મારા જેવો અનુભવ બીજા ઘણાનો હશે જ.

હું તો એક જ વસ્તુ જોઈ શકુ છુ. રમણલાલનુ ગ્રામોદ્ધારવિષે બીજુ બધુ કામ ભુલાઈ જાય, જાણે લખ્યુ જ ન હતુ હોય એમ અલોપ થઈ જાય, તોપણ જ્યા સુધી 'ગ્રામલક્ષ્મી'નુ અસ્તિત્વ છે ત્યા સુધી ગુજરાતની ગ્રામોદ્ધારપ્રવૃત્તિના વિધાતાઓમા રમણલાલનુ સ્થાન જરૂર આગલી હરોળમા આવે. ગુજરાતની જનતાને ગ્રામોદ્ધાર તરફ વાળનાર અને એ પ્રશ્નોમા તેમને ઊંડો રસ ઉપજાવનાર તરીકે શ્રી રમણલાલનુ સ્થાન 'ગ્રામલક્ષ્મી'એ જરૂર અચળ અને અમર બનાવ્યુ છે.

ગ્રામલક્ષ્મીને બાજુ પર રાખીએ તોપણ તેમણે આપેલા ગ્રામોદ્ધાર પરત્વેના સંખ્યાબંધ ભાષણો અને તેમણે લખેલા અનેક લેખો પણ ગ્રામોદ્ધારના સાહિત્યનો એક પ્રમાણિત અને ઉપયોગી વિભાગ થઈ પડ્યો છે. ગ્રામોદ્ધારની જુદી જુદી બાજુઓને સ્પર્શતા લેખોની હારમાળાનો સંગ્રહ તે 'ગ્રામોન્નતિ' જે સને ૧૯૪૦મા પ્રગટ થયો. એમા ગ્રામોદ્ધારની મર્યાદાઓ, ગ્રામોદ્ધારનો માર્ગ અને ગ્રામોદ્ધારની શક્યતાઓ સ્પષ્ટપણે વર્ણવેલી છે.

ગામડાનો આર્થિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ એ પણ ગ્રામોદ્ધારના કાર્ય માટે અતિ અગત્યનો ગણાય છે. કારણ કે એક ગામની આર્થિક સ્થિતિના વિગતવાર અભ્યાસ પરથી તે ગામની પુનર્રચનાનો માર્ગ સ્પષ્ટ બને છે— જેમ રોગની સમજણ પડતા રોગનિદાન સ્પષ્ટ અને સહેલુ બને છે તેમ. આ દિશામા પણ શ્રી રમણલાલે માર્ગદર્શન કરાવ્યુ છે અને પેટના તવડીઆ વગેરે વડોદરા રાજ્યના કેટલાક ગામોની વિગતવાર આર્થિક તપાસ પણ તેમણે કરી છે અને તે ગામોની ઉન્નતિ અર્થે ઉપાયો પણ તેમણે સૂચવ્યા છે. આ અહેવાલનો વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રગટ પણ કરવામા આવ્યા છે.

'સહકાર સિવાય ગ્રામોદ્ધાર શક્ય નથી' એ સૂત્ર કોઈથી અજાણ્યુ હોઈ શકે જ નહિ. રમણલાલના જ શબ્દોમા કહીએ તો 'સહકાર એ તો ખુ'તો જન્મમંત્ર છે. સમાજના પાયામા જ તે રહેલો છે. એ જગત-ધર્મ છે, માનવતાનો એ શાશ્વત સિદ્ધાન્ત છે. એ સહકાર વગર ઉદ્ધાર નથી જ.'

સહકારની આ કટલી વ્યાપક વ્યાખ્યા ! પરંતુ આટલેથી જ તે અટકતા નથી 'રાજકીય વિષયમા તે (સહકાર) આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂમિકા ઉપર જગતને લાવવા મથે છે, સામાજિક વ્યવહારમા તે મોટાનાનાના ભેદ ટાળી સમતાની કક્ષા ઉપર મૂકવા મહેનત કરે છે, નૈતિકવૃત્તિ દ્વારા તે વિશ્વબંધુત્વ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સહકારનુ પરિણામ સર્વોદ્ધાર '

પરંતુ સહકાર માટે આટઆટલી આશા સેવનાર રમણલાલને પણ કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે 'સરકાર અને પ્રજા બંને જેને આવકારે છે એ હિલચાલ ફળીભૂત ન થાય એ સહજ ચોંકાવનાર તો છે જ.' આમ છતાં યે રમણલાલ સહકારના બે સુંદર પ્રયોગો સફળ રીતે સિદ્ધ કરી ગયા છે કોસંબાની ખેડૂત સહકારી કપાસ પીલનારી મંડળી અને મહેસાણાની સહકારી વિમા મંડળી. આજે આ સંસ્થાઓ જે સુંદર કાર્ય કરી રહી છે, ગ્રામજનોને જે સ્વાશ્રયના, આત્મનિર્ભરતાના ઉત્તમ પાઠ પઢાવી જીવનમા ઉતરાવી રહી છે, તે માટે એ ખેડૂતોને પોતાને જેટલો યશ અપાય તેટલો ઓછો જ છે. પરંતુ એ સંસ્થાઓના સંચાલકોને પૂછશો તો તેઓ પોતે જ ઉમંગ અને આભારના ભાવથી જરૂર કહેશે કે એ સર્વની પાછળ પ્રેરણા અને પ્રારંભનો યશ તો શ્રી રમણલાલને ભાગે જ જાય છે

ગુજરાતમા ગ્રામસ્વચ્છતાની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ પણ શ્રી રમણલાલથી જ થયો છે તેમણે નવસારી વહીવટદાર તરીકે 'સ્વચ્છતાસપ્તાહ'ની યોજના અમલમા મૂકી એ સપ્તાહ દરમિયાન ગ્રામસ્વચ્છતાના જુદા જુદા અંગોની ચર્ચા, પ્રદર્શન, વ્યવહારુ યોજનાઓ વગેરે રજૂ થતા અને ગ્રામ સ્વચ્છતાના કાર્યને પ્રેરણા તેમ જ વેગ મળતા ત્યાર પછી તો આજે આપણે ગુજરાતમા ઠેરઠેર 'સ્વચ્છતાસપ્તાહ' ઉજવાતા જોઈએ છીએ પરંતુ નવસારીનુ 'સ્વચ્છતાસપ્તાહ' હજી ય એક આદર્શ 'સ્વચ્છતાસપ્તાહ' તરીકે ગણાય છે

એક પ્રશ્ન અહીં અસ્થાને નહિ જ ગણાય આ પ્રશ્ન ઘણાએ મને પૂછ્યો છે અને વારંવાર ઠેકઠેકાણે પુછાતો પણ મે સાંભળ્યો છે. તે પ્રશ્ન એ કે 'શ્રી રમણલાલની ગ્રામોદ્ધારની ધગશ બીજા પૂરતી જ છે? તેમણે જાતે એમાનુ કશુ જ કરવાનુ નથી?'

મને લાગે છે કે શ્રી રમણલાલે ગ્રામોદ્ધાર માટે જે કર્યું છે તે બીજાથી થવાનુ નથી અને એટલા જ માટે બીજાઓએ જે કર્યું છે તે શ્રી રમણલાલે

કહેવાનું રહેતું નથી. ધારો કે રમણલાલ 'ગ્રામલક્ષ્મી'ના કોઈ એકાદ પાત્ર માફક જીવન જીવવાનું પસંદ કર્યું હોત તો, શું તેઓ આજે તેમ ન કરવાથી તેમણે ગ્રામોદ્ધાર માટે જે કર્યું છે તેનાથી વધુ કંઈ કરી શક્ત ખરા? મારો જવાબ નકારમાં છે. ઉપન્યાસના જુદા જુદા પાત્રોએ પોતપોતાને સોંપવામાં આવેલું જુદું જુદું કાર્ય કરી બતાવ્યું માનવાનો છે એટલું જ નહિ પણ તેમાં જ તેમનું ગૌરવ છે. ગ્રામોદ્ધારની પ્રવૃત્તિ આ પાત્રોએ પણ દરેક પોતપોતાનું કાર્ય કરી બતાવ્યું માનવાનો છે, તેમાં જ તેમની સાચી મહત્તા સમાયેલી છે. એમ તો કોઈ ભાગ્યે જ કહી શકશે કે રમણલાલે પોતાનું કાર્ય સુંદર રીતે નથી બજાવ્યું અને કોઈ એમ કહે તો તેની સામે એમના કાર્યની લોકપ્રિયતા અને પ્રત્યક્ષ ખડી થતી સચોટ અસર ધરી દેવામાં જરાયે વાર લાગે તેમ નથી.

સાચી વાત તો એ છે કે એક અમલદાર તરીકે ગ્રામોદ્ધારની જે મુશ્કેલીઓ તે દૂર કરી શક્યા અને એ પ્રવૃત્તિને જે વેગ તે આપી શક્યા તે બધું, સંજોગો જોતાં તેઓ એ ગ્રામોદ્ધારસેવક તરીકે ભાગ્યે જ કરી શક્ત. અને ગ્રામોદ્ધાર માટે ફક્ત સેવા જ નહિ પણ આવી મુશ્કેલીઓ નિવારવાના અને ધગશ પ્રેરવાની શક્તિની જરૂર પણ છે જ. વળી તો રીતે રહી કાર્ય કરવામાં રહેલી મર્યાદાઓનો સ્વીકાર તો રમણલાલે પોતે જ કરેલો છે.

પોતાના આખાયે જીવન દરમિયાન ગ્રામહિતની સેવા કરવાની ધગશ ધરાવનાર શ્રી રમણલાલ ગ્રામજીવનના નમ્ર ભક્ત છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ[illegible] ગૂંચવાળા પ્રશ્નોના તો એ નિષ્ણાત પણ છે. ગ્રામોન્નતિના પ્રશ્નની મહત્તા, વિપુલતા, વિકટતા અને સંગીનતા સમજવા તેમણે અનેક પ્રવાસો અને પ્રયાસો કર્યા છે અને તે સમજીને જ ફક્ત બેસી ન રહેતા ગ્રામોદ્ધારના જુદા જુદા પ્રશ્નોમાં પોતાનો સક્રિય ફાળો એક યા બીજા સ્વરૂપમાં તેમણે આપ્યો છે જ. પરિણામે તે ગુજરાતના ગ્રામજનોના માનીતા થઈ પડ્યા છે. તેમના નામ માત્રથી ગ્રામપ્રજાને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમના સંપર્ક માટે તે ઉત્સુક છે અને તેમનું સાંનિધ્ય તેમનામાં આશા અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે.

ગ્રામોદ્ધારપ્રવૃત્તિના આ સદાય ઉત્સાહી ભક્ત અને અભ્યાસીને ગ્રામસેવાની વધારે તકો સાંપડે અને તેઓ દીર્ઘાયુ બની તે તકોને સંપૂર્ણ ન્યાય આપે એ જ શુભેચ્છા.

શ્રી શ્યામલાલ મેઠ

ગુજરાતી કહાની સાહિત્ય મેં રમણલાલ

ગુજરાત કે કહાની સાહિત્ય કા ઇતિહાસ બડા રોચક હૈ । રસિક ગુજરાતી મ ુત પુગને સમયમે કહાની કહને ઔર સુનનેમે રસ લેતે આયે હૈં । ઉનકે દેશ કી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને ભી ઉનકી ઇસ રસવૃત્તિ કો પોષણ કિયા હૈ । ગુજરાત મે આર્યસભ્યતા કી સૃષ્ટિ કરનેવાલે શર્યાતિ ઔર ચ્યવન ભાર્ગવ કી દન્ત કથાએ દેશ મે ફૈલી હુઈ થીં । ઇનકે બાદ આનર્તપુર, ગિરિનગર, કુશસ્થલી ઔર પ્રભાસ મે અપની સત્તા સ્થાપિત કરનેવાલે આર્યો કે પ્રેમ શૌર્ય ઔર ધર્મ કી અનેક કાનિયોં લોગ બડે ચાવ સે સુનતે થે । સહસ્રાર્જુન, નાતવીર્ય ઔર પરશુરામ કી કથાએ અમીતક વિસ્મરિત નહીં હુઈ હૈં । ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઔર બલરામ કી કથાઓ ને સાહિત્ય મેં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ । દેશીય કહાનિયોં કે સાથસાથ થા । વિદેશીય કહાનિયાં ભી આઈ । ઋગ્વેદ મેં ઉલ્લિખિત 'પણિ' વ્યાપારી કુશસ્થલી કે બન્દરગાહ સે જહાજ પર બૈઠકર વિદેશ જાતે ઔર અપને દેશ લૌટને પર અન્ય વસ્તુઓં કે સાથ મનોરંજક કહાનિયાં ભી લે આતે થે । સહસ્રાર્જુન કી માહિષ્મતી મેં, પ્રાચીન ખ્રિસ્તી દેશોં મ પ્રખ્યાત શૂર્પારક મે, ઔર વિદેશી વ્યાપારિયોં કી નૌકાઓં મે ભરે હુએ ભૃગુકચ્છ કે બન્દરગાહ મે તરહ તરહ કી કહાનિયાં સુનને મેં આતી થીં । ઇસી ... કી ... ગુજરાતી નાવિક સિલોન ... મનાયા ... સુમાત્રા તથા ચીન તક જાતે ઔર વહાં કી અનેક રસમયી કથાયે સાથ લાતે । ઇસ પ્રકાર ગુજરાત કા ... ભંડાર દિન-પ્રતિદિન સમૃદ્ધ બનતા ગયા

ગુજરાત કા પ્રારંભિક કહાની સાહિત્ય પ્રાય: ધર્મકથા કે રૂપમેં દેખ પડતા હૈ. ઉસ સમય કથા સાહિત્ય કા સમ્માનિત અંગ માના જાતા થા, ઔર પ્રત્યેક લેખક અપની કૃતિકો લોકપ્રિય બનાને કે લિયે પ્રાય: કથા કા હી આશ્રય લેતા થા. ઇસ સમય કહાનિયોં ભી દો સ્વરૂપ મેં થીં—એક તો વે જો ગાયી જાતી થીં ઔર દૂસરી વે જો પઢી જાતી થીં. ગુજરાત મેં ગેય કવિતાઓ દ્વારા હી કહાનિયોં કા પ્રચાર અધિક હોતા થા. ઇન કહાનિયોં કા ઘર ઘર બડે-બૂઢે યા સ્ત્રીયાં ઔર સમય-અસમય પર લોગોં કો ગા કર સુનાતે થે. જ્યોં જ્યોં ધીરે ધીરે લેખનકલા કા વિકાસ હોતા ગયા, ત્યોં ત્યોં યે ગેય કાવ્ય લિખે જાને લગે. ઇસ પ્રકાર કુછ સમય બાદ કહાનિયોં કે સંગ્રહ પ્રકાશિત હોને લગે.

ઇસ જગહ ઇતના લિખના આવશ્યક હૈ કિ ગુજરાત કે કહાનીસાહિત્ય મેં જૈન સાધુઓં કા સ્થાન મહત્ત્વ કા હૈ. ભગવાન મહાવીર કી જન્મ ભૂમિને ઉનકે અનુયાયિયોં કો આશ્રય નહીં દિયા. વિચારસ્વાતંત્ર્ય કા સર્વદા ઉત્તેજન દેનેવાલા ગંગા ઔર યમુના કા દોઆબા ભી જૈન સાધુઓં કો પસંદ ન આયા. ઉન્હોંને પશ્ચિમ કી ઓર પ્રસ્થાન કિયા ઔર ગુજરાત કાઠિયાવાડ મેં પહુંચકર મહાવીર કા સન્દેશ સુનાયા. વ્યવહારકુશલ ગુજરાતિયોં કો જૈન સિદ્ધાન્તોં ને આકર્ષિત કિયા. જનતા કે હૃદય કો સ્પર્શ કરને કે લિયે જૈન સાધુઓંને અપને ધર્મ કી મહત્તા સૂચિત કરનેવાલી અનેક કહાનિયાં લિખીં. યે કહાનિયાં ધર્મકથા કે નામસે પ્રખ્યાત હૈં. 'તરંગવતિ' નામ કી ધર્મકથા કા ઉલ્લેખ 'અનુયોગદ્વાર' (સન ૫૦૦ ઈ) મેં મિલતા હૈ. ઇસ કથા કો પાદલિપ્ત નામ કે જૈન ને લિખા થા. પ્રખ્યાત જૈન લેખક હરિભદ્ર ને 'સમરાદિત્ય કથા' નામ કી ધર્મકથા લિખી. કુછ સમય બાદ ઉદ્યોતન નામ કે જૈન સાધુ ને 'કુવલયમાલા' નામકી પુસ્તક લિખી. તત્પશ્ચાત્ મહાન જૈન-ધર્માચાર્ય હેમચન્દ્ર સૂરિને અનેક પ્રાચીન જૈન કથાઓં કા સંગ્રહ પ્રકાશિત કરાયા.

પ્રારંભ મેં જો કહાનિયાં યા કથાએં લિખી ગઈ ઉનકે ઉદ્ગમ સ્થાન પ્રાય: જાતક, પંચતંત્ર, કથાસરિત્સાગર, બૃહત્કથા આદિ પ્રાચીન ગ્રન્થોં મેં પાયે જાતે હૈં. ઇનકે અતિરિક્ત 'વૈતાલપંચવિંશતિકા' ઔર "સિંહાસ

દ્વાત્રિંશિકા" ને ભી સ્થાનીય કહાની લિખનેવાલોં કા ધ્યાન આકૃષ્ટ કિયા થા; પરન્તુ ઇન કહાનિયોં કો દેખને સે યહ સ્પષ્ટ માલૂમ હોતા હૈ કિ ઇન મેં સાહિત્યસર્જન કા કોઈ નિશ્ચિત પ્રયાસ નહીં થા. કેવલ જનતા કે મનોરંજન કે લિયે યા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોં કે પ્રચાર કે હેતુ યે કહાનિયાં લિખી ગયીં. ઇનમેં ન તો ભાષા હી શુદ્ધ થી ઔર ન પાત્રોં કા યોગ્ય આલેખન હી. લેકિન જ્યોં જ્યોં સમય બીતતા ગયા, ત્યોં ત્યોં કહાની લિખને કી કલા સુધરતી ગયી. કાવ્ય કા સ્થાન ગદ્યને લિયા ઔર ગુજરાતી ભાષા કી રૂપરેખાએં કુછકુછ સ્પષ્ટ દેખ પડને લગીં. ફિર અંગ્રેજોં કા યુગ આયા. ધીરે ધીરે દેશમેં રાષ્ટ્રીયતા કી ભાવના જાગૃત હુઈ ઔર ઇસ જાગૃતિ ને લોગોં કા ધ્યાન અપની માતૃભાષા કી ઓર ખીંચા. વીર નર્મદ કા બ્યૂગલ બજા ઔર ગુજરાતી ભાષામેં સર્વત્ર નવજીવન કા સંચાર દેખ પડને લગા. ગુજરાતી ભાષામેં ઉલ્લેખનીય સર્વ પ્રથમ ઉપન્યાસ "કરણઘેલો" થા. યહ પુસ્તક બહુત લોકપ્રિય બની. ઇસકે બાદ ફ્રામજી બોમનજીને "ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની વાતો" નામ કી પુસ્તક લિખી. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલાને "અંધેરી નગરીનો ગર્દભસેન" લિખકર દેશી રાજ્યોં કી તત્કાલિન સ્થિતિ કા પરિચય કરાયા. તાલિયારખાન ને "રત્નલક્ષ્મી" તથા "કુલીન અને મુદ્રા" નામ કી પુસ્તકેં લિખીં. ઇસકે બાદ શ્રી ગોવર્ધનરામ ને "સરસ્વતીચંદ્ર" નામકા એક ઉચ્ચકોટિ કા ઉપન્યાસ લિખા. "સરસ્વતીચંદ્ર" ગુજરાતી ભાષા કા સર્વપ્રથમ શ્રેષ્ઠ ઉપન્યાસ હૈ. ઇસ ઉપન્યાસ ને ગુજરાતમેં એક નયા આદર્શ ખડા કિયા. ગોવર્ધનરામ કે બાદ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ, ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, નારાયણ વિસનજી ઠક્કર, તથા ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા આદિ ને ભી અનેક ઉપન્યાસ લિખે; લેકિન શ્રીયુત કન્હૈયાલાલ માણિકલાલ મુંશી કે ઉદયકાલ તક "સરસ્વતીચંદ્ર" કા સ્થાન કિસી ભી ઉપન્યાસ ને પ્રાપ્ત નહીં કિયા. શ્રીયુત મુંશી કે ઉપન્યાસ પ્રકાશિત હોતે હી બહુત જલ્દ લોકપ્રિય હો ગયે. ઉનકી આકર્ષક શૈલી કી, ઉનકી ભાષા કે ઓજસ કી તથા ઉન કે પાત્રાલેખન કે ચાતુર્ય કી સર્વત્ર પ્રશંસા હોને લગી. "વેરની વસૂલાત" ઔર "કોનો વાંક?" લિખકર ઉન્હોં ને સમાજ કી બુરાઇયાં દિખાયીં. "પૃથિવીવલ્લભ", "પાટણની પ્રભુતા", "ગુજરાતનો નાથ" ઔર "રાજાધિરાજ" નામકે ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ

લિખકર ઉન્હોંને મનુન હી ઉચ્ચકોટિ કી કલા કા પરિચય દિયા. યદ્યપિ અનેક આલોચક શ્રીયુત મુનશી કી રચનામેં યુરોપીય ઉપન્યાસોં કે અનુકરણ કા દોષ દેખતે હૈં,—જિનમેં કદાચિત્ યહ ભી કહે કિ ઉનકી પ્રતિભા સર્વવ્યાપી નહીં, વહ તો કેવલ ભૂતકાલ કે સહજ ભેદી વાતાવરણ મેં સાધારણ જન સમાજ સે ઊપર રહનેવાલે રાજા, રાની યા સામન્ત કે ચરિત્રચિત્રણ મેં સફલતા પ્રાપ્ત કરતી હૈ, તથાપિ ઇતના તો કહના હી પડેગા કિ ઉનકી લેખિની મેં તેજસ્વિતા હૈ, હૃદય પર અસર કરને કી તાકત હૈ, ઔર પાત્રોં કા જીવન્ત બનાને કી પટુતા હૈ. શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઈ કે ઉપન્યાસ પ્રકાશિત હોને પર લોકપ્રિયતા ઇન દોનોં કલાકારોં મેં બંટ ગયી હૈ. ઇસ સમય શ્રીયુત મુનશી ઔર રમણલાલ દેસાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય કે દો સમર્થ કલાકાર હૈં. મેઘાણી, રાયચૂરા, ધૂમકેતુ, ગુણવંત આચાર્ય ઔર સોપાન આદિ કી કૃતિયાં ભી અપની અપની વિશેષતાએં રખતી હૈં ઔર ઉનકો હમ ભૂલ નહીં સકતે.

શ્રીયુત રમણલાલ દેસાઈ કો સાહિત્ય કા શૌક લડકપન મેં હી હૈ. જિન લોગોં ને ઉનકે વિદ્યાર્થીજીવન મેં તૈયાર કિયે હુએ નોટ, લેખ, કવિતાયેં ઔર નાટક દેખે હૈં, ઉન્હેં જ્ઞાત હૈ કિ સાહિત્ય કે પ્રતિ ઉનકી કિતની લગન થી. ઉન્હોંને જિતના પઢા—ઉતના સમઝા થા. સાહિત્યિક તૈયારી કે સાથસાથ ઉન્હેં અનુભવ ભી કાફી હુએ. જીવન કા સુખ ભી દેખા ઔર દુઃખ ભી. અનેક પુરુષોં કા ભી પરિચય મિલા. અંગે હી એક અચ્છે પરિચયને ગુજરાત કો ઉસકા એક સમર્થ નવલકથાકાર દિયા. શ્રીયુત માણિકલાલ અમાનાન ડૉક્ટર દેસાઈજી કે કુટુમ્બ કે મિત્ર થે. કિસી સાધારણ દુનિયા દારી કી ભાવના સે ઊંચે આદર્શ કા ધ્યાન દેસાઈજી મેં ઔર આકૃષ્ટ હુઆ ઔર ઉન કે પ્રોત્સાહન સે હી શુરૂ કે ઉપન્યાસ લિખે ગયે. ગુજરાત ઇન ઉપન્યાસોં પર મુગ્ધ હુઆ. દેખતે હી દેખતે દેસાઈજી કે કઈ ઉપન્યાસ પ્રકાશિત હુએ. 'જયન્ત' 'શિરીષ,' 'કોકિલા,' 'હૃદયનાથ,' 'સ્નેહયજ્ઞ,' 'ભ્રમરી,' 'દિવ્યચક્ષુ' 'ગ્રામલક્ષ્મી,' 'ભારેલો અગ્નિ' 'પૂર્ણિમા' 'ક્ષિતિજ,' 'છાયાનટ' આદિ ઉપન્યાસોંને ગુજરાતી ભાષા મેં ક્રાન્તિ પૈદા કરદી હૈ. નૂતન ગુજરાત ને અપને આદર્શ કા પ્રતિબિંબ ઇન ઉપ-

ન્યાસોં મેં દેખા ઔર ઉન કો અપનાયા. શ્રીયુત દેસાઈ કેવલ ઉપન્યાસ હી નહીં લિખતે, વે છોટીછોટી કહાનિયાં ભી લિખતે હૈં. ઉન કી કહાનિયોં કે ભી દો સંગ્રહ પ્રકાશિત હો ચુકે હૈં.

શ્રીયુત રમણલાલ કી મુખ્ય કૃતિયાં ઉનકે ઉપન્યાસ હૈં. વે ઉપન્યાસ પ્રધાનતઃ સામાજિક હૈં. ગુજરાત કા જીવન ઉન્હેં બહુત પસન્દ હૈ; અતઃ ઉપન્યાસોં કે સ્થાનક ગુજરાત મેં હી લિયે ગયે હૈં. ઉપન્યાસોં કે પાત્ર પ્રાયઃ મધ્યમવર્ગ કે હૈં. યે સબ ઉપન્યાસ મૌલિક હૈં. ઔર યદ્યપિ ઉન મેં વિસ્તૃત વાચનપ્રદેશ કી કોઈ વિશેષ ભાવલહરી કહીંકહીં બહતી દેખ પડતી હૈ, તથાપિ યહ નિર્વિવાદ હૈ કિ ઉન કી કૃતિયોં મેં અનુકરણ, અનુવાદ આદિ દોષોં કો સ્થાન નહીં. કદાચિત્ વાચકોં કો કહીંકહીં પાત્રોં કી સમાનતા, વસ્તુગુંફન કી પુનરાવૃત્તિ ઔર વાર્તા કો જલ્દી સે સમેટ લેને કા પ્રયત્ન દેખ પડેગા. પરંતુ જિન લોગોં કો યહ માલૂમ હૈ કિ શ્રીયુત દેસાઈ અપને ઉપન્યાસ કિસ પ્રકાર—કૈસી પરિસ્થિતિયોં મેં લિખતે હૈ, વે ઇન છોટી છોટી ત્રુટિયોં કે લિયે ઉન કો દોષ દે નહીં સકતે. અચ્છે ઉપન્યાસ કી પ્રાયઃ સભી વિશેષતાયેં ઇન કી પુસ્તકોં મેં દેખ પડતી હૈં. ભાવનાઓં કી કોમલતા, લેખનશૈલી કા માધુર્ય, પક્ષપાત રહિત વિવેચન, વિવેક ઔર નૈતિક વિશુદ્ધિ કા આગ્રહ તથા કથારમ્ભ સે અન્ત તક નિભાહને કી શક્તિ—યે સબ ગુણ શ્રી દેસાઈ કે ઉપન્યાસોં મેં વિદ્યમાન હૈં. ઉનકે વિષય મેં ગુજરાતી ભાષા કે પ્રકાણ્ડ વિદ્વાન ઔર વિવેચક શ્રીયુત બી. કે. ઠાકોર લિખતે હૈં કિ "રા. ભાઈ શ્રી રમણલાલ સરલ સે ગંભીર ઔર ગંભીર સે સરલ ભૂમિકા મેં યથેચ્છ વિહાર કરતે હૈં. ઉનકા સરલ ગંભીર શ્વેત-શ્યામ ગંગા-જમુની પંખવાલા કલ્પના પક્ષી ગંભીર ભૂમિ ઔર ગહરે પાની મેં આનન્દ કે સાથ ઘૂમતા હૈ ઔર નાચતા હૈ, ખેલતા હૈ ઔર મસ્તક કરતા હૈ........સંગીતમય ઝરનો મેં લોગોં કો સ્નાન કરાતા હૈ; કહીં ભી વહ થકતા નહીં, ઠોકર નહીં ખાતા, ઔર કહીં ભી ઉસે સંભાલને કી જરૂરત નહીં હોતી."

શ્રી દેસાઈ કી વિશેષતા ઉનકે psychological ઝુકાવ મેં હૈ। આદમી કે—સાધારણ આદમી કે જીવન કી છોટી છોટી બાતોં મેં સે ઉસકે

માનસ કા સમઝના ઔર સમઝાના યહ આસાન કામ નહીં દેસાઈજી ને ઇસ કામ કો સફલતાપૂર્વક કિયા હૈ, ઇસ કે લિયે વે બધાઈ કે પાત્ર હૈં ✓

દેસાઈજી કી દૂસરી વિશેષતા યહ હૈ કિ ઉન્હોંને અપની કલા કો દસ પાંચ કે જીવન મેં સીમિત નહિં રખા. વે જનસાધારણ કે અધિક નિકટ આ ગયે હૈં સામાન્ય આદમી રાજાઓં ઔર કરોડપતિયોં કે જીવન મેં વિશેષ રસ નહીં લેતા ઉસે તો અપની આસપાસ કી દુનિયા મેં મન મિલતા હૈ ઉસે ઐસા કલાકાર ચાહિયે જો ઉસકે હૃદય કો સ્પર્શ કરે શ્રીયુત દેસાઈ અન્ય ઉપન્યાસ લિખનેવાલોં કી અપેક્ષા સાધારણ જનતા કે અધિક નિકટ મેં આ ગયે હૈં યહી ઉનકી લોકપ્રિયતા કા મુખ્ય કારણ હૈ દેસાઈજી કી પ્રતિભા ઇસ સે ભી આગે બઢના ચાહતી હૈ અમીર ઔર ગરીબ સારી પ્રજા કો વહ અપનાના ચાહતી હૈ પૈસા ઔર મેહનત કે સુન્દર સમન્વય પર સંસાર કા સુખ નિર્ભર હૈ મહાત્માઓં કે સારે પ્રયત્ન ઇસી ઓર હો રહે હૈં દેસાઈજી કી કલા ઇસ મહાપ્રયત્નમેં અપના હાથ બઁટા રહી હૈ જિસ ભવ્ય ભાવના કી સતેજ ઝાંખી ‘ ગ્રામલક્ષ્મી ’ મેં મિલતી હૈ, ઉસી ભાવના કી કુછ અધિક સ્પષ્ટ રૂપરેખા “ [illegible] ’ મેં દેખ પડતી હૈ ગુજરાત આપ [illegible] હૈ ઉસ અમર કૃતિ કે લિયે જિસમેં કલાકાર ઉસે વિશ્વકલ્યાણ કે મહાન આદર્શ કા દર્શન કરાવે

પ્રકીર્ણ

શ્રી સુન્દરમ્

મધુ રાત્રિ

[પૃથ્વી]

ન'તી શરદપૂર્ણિમા, ન હતી કુંજની મોહિની,
છતાં શરદપૂર્ણિમાથી અદકી તહીં પૂર્ણિમા
ઝગી ઝળહળી ગઈ ભભકભેર કો ભાસ્વરા
અજાણ ઘરના ઊંચા ભુખર એક મેડા પરે.

હતી રજની શાંત, તારકતણા સ્મિતોથી ભરી,
અને ઘરની મેડીએ લઘુક દીપ ખૂણે છુપ્યો,
હતો મસૃણ અંધકાર નયનો છુપી ઠારતો,
કુણો મરુત-મર્મરાટ તરુઝુણ્ડ ચોપાસમાં
ઉઠી તરુવરોતણા હૃદય સ્પર્શી કંપાવતો,
અને મરુતની ય મર્મરથી મીઠડી ગોઠડી
સુમંદ શબ્દે હતી લસરતી શું કો નાવડી
નદીજલ વિષે વહી અલસ વેગથી ત્યાં રહી.

હતી સરતી નાવ બે જણની ગોઠડીની, ન'તું
સુકાન, સઢ ના હતા, પવન યે ન'તો, વારિનું

વહેણુ સ્વયમેવ હોડી લઈ જાતુ ખેંચી કહીં
ઉપાડી ઘડી ત્યા હલેસુ વળી મૂકી દેતા જ એ
ડુમેલ નઉકા તણા ઉગ્ની સાથ ધીમે ધીમે
રમન્ત જલની મીઠી લપલપાટ આછોતરી
બની રહી અનેક ગુંજનની સૌમ્ય કા ભૂમિકા

વળાંક તટના અનેક અણધાર્યું સૌન્દર્ય કે
અચાનક છતુ કરે સુપન રંગ રેલાવતુ
અડોઅડ ઉભી ઝુકી જલ પરે તરો બે દિશે
ત્યે હરણ ફાળ દોડ્તી મહી વૃક્ષ હસ્તો રહે
પ્રસારી તટ તે ક્રમે પર થતા વિખાળો ઉલે
નગે અલગ અન્યથી-તનુજ એક માબાપના
યથા વય વધ્યે સગ સ્વપુરુષાર્થ આરભવા,
નકે અલગ એટલા અલગ કે ન અન્યોન્યની
કદીક જ જડતી ભાળ વળી ભેટતા જ્યાહેર
કમાઈ નિજની સમૃદ્ધિ મલકી તહીં પાથરે
અનેક નગરની ખેતર નહેર ગામોતણી

તહીં ગગનમા ઘુમતી બદરી ય કે છેવ શી
પસારી નિજ કેશ આછુ ઉર ખોલી આકર્ષતી
ઉડે વિહગ પાખ ખોલી નર રા સીધા વાદળો
વિપે ભળી જતા ટહુક મુકી જાય પાણી પરે
હવા પર કિયા પરે અગમ ગાઢ ઉચ્ચાર શી
રહે ચમક તે નની પ્રતિતરંગ ગોચે સ્ફુરી
અનત સ્મિતથી ખન્યા વદન અપ્સરાના શુ ક!

અનેક નગરો વહ્યા તટ અનેક રંગી વહ્યો
ઉડાણ ખડકો, ગુહા જલની, કોતરો, ખાઈઓ,
અને કંઈક ખાડીઓ, સરિત નાનકડીઓ મળી
અનંત રમરૂપનો ભિખરી ભંડાર લેતી જતી —

—હતું સ્મિત મુખો પરે સ્ફુરત અધરાગે ય તે
અને સ્વર્ગની કાકુ ઉક્તિ વદને ય કેવી રીતે
હસે લસતી કલ્પી એ પણ શકાતું સ્હેજે હતી
તહીં જવનિકા સુરમ્ય તમની છતાં અંતરો
સ્ફુરંત દલ પદ્મની સમ પરાગ પોતાતણો
રહ્યા વિખરી થૈ ઉદાર—

તહીં ગર્જના ઘોર કો
સુણાઈ ક્ષણ ફાડી નેત્ર નિરખી રહ્યા બે ય ત્યાં
અવાક મુખ ખોલી “ગરગડાટ શેનો જ એ?—
હવા સરિત આ વિચારતણી શાંત નિદ્રાબ્ધિમાં
જવાની ભળી જાણ્યું તું તહીં જ વ્હેણ આ વારિનાં
અરે સ્થગિત કાં થતાં?—સમય ચિંતવાનો ય ત્યાં
ન'તો ગડગડાટ ઘોર વધિયો મથોડાં ઉંચી
સળંગ જલભીંત બે તટભરી પ્રલંબાયલી
અદમ્ય ધસતી ટટાર રિપુસૈન્ય દુર્દાન્ત શી!
અરે જવું ક્યહીં? ક્યહીં? સ્યહીં કિનાર? આરો જ ક્યાં?
થતી સ્થગિત નાવડી ધસતું ઘોર ઘોડાપુર
ચડ્યું વિપદ હા ઝઝૂમ્યું ગરજ્યું અને ત્રાટક્યું!
અહા કડડભમ હોડી થઈ ઊંધી ને હોડીનાં
સવાર ઉભયે ફગાઈ જલમાં ગયા ત્યાં ક્ષણ

અહો જલ ! જલો જલો ! જલદ પૂરના ઘોડલા !
બિચારી લઘુ નાવડી તણી ન ભાળ લાગી કદી,
અને સફરીઓ તણાં શિર થયાં ઉચાં પાણીની
પરે કમળ બે સમાં, જલલહેર આંદોલને
ઝુલંત, દગ જોય હા જહીં પ્રતપ્ત વેણુભર્યો
હતો પટ તહીં અનંત જલ શાં રહ્યાં રે લસી!

સર્યાં નજીક એ મુખો, જલ તરંગ નીચે જ એ
કરો મિલન પામિયા, હૃદય બેય ને સ્પર્શતું
અનંત જલધિતણી ભરતીકેરું પાણી હતું
અગાધ સલુણું, હવે ન તરવાની હોડી હતી.
અશબ્દ રસગ્હેણુમાં શિથિલ દેહને બેઉએ
સમર્પી દિધ અબ્ધિનાં પૂરની લ્હેરને ખોળલેઃ
'બચાવ તું! ડુબાવ તું!'

અહ મિઠાશ એ સાથમાં
પ્રવાહમહીં ઝૂલવાની, પણ એથી મીઠું વધુ
ઉરે ઉર જડી પ્રવાહ મહીં ડૂબી સાથે જવું,
સુસંકુલ મહાન જીવનનું વાક્ય અંતાવીને
વિરામવું વિરામમાં વિપુલ પૂર્ણતાના પટે.

બચ્યાં પણ, નહિ ડુબ્યાં, ગયું વહી જ ઘોડાપુર
અને ઉભય ત્યાં તટે જઈ ખડાં મૂંગાં, સૂર્યના
સુમંદ કર ને મરુત્તણી લહેરના સંગમે
ભીંજ્યાં તન સુકાં થયાં, જમન યે ભીંજેલાં સુકયાંઃ
મિલાઈ ગઈ જીભના મુખ પરે સ્ફુર્યું ત્યાં સ્મિત

સુચારુ પડઘાતું એક મુખથી બીજે તે ક્રમે
બની ગજબ અટ્ટહાસ્ય જગમાં વિખેરાયું ત્યાં!
ઉંડા પથતણા ચીલા અલગ ઝાલીને, ચાલતાં
સ્વયં કર ઝુલાવતાં, ઘરભણી પ્રવાસી પળ્યાં
સલામત સુખી લઈ જ અકબંધ આખું હિયું.
ખલાસ બસ એકલી થઈ જ નાવડી ગોઠની!'
—સુમંદ વદ નોમનો વિધુ ઉગ્યો તહીં પાછલા
પહોરમહીં રાત્રિનું વદન આછું પાણ્ડુ સ્મિત્યું,
ઝીણું મલકી મૌ વનસ્પતિ રહી શું મુગ્ધા બની,
અને સુરભિ રેલતી ગજબની નિશારંભથી
સુકોમળ હસી રહી જ નિશિગન્ધિકા સુસ્મિતે.
ચલ્યો પવન, ઓસની ઉતરતી ધીરે પામરી
હરેક ફૂલપાંદડે તૃણતૃણે બિછાઈ રહી,
સુશીતલ સુવાસ લે મરુત પાછલી રાતનો
જગે ફરી વધ્યો, ચડ્યો ઘરની મેડીએ ને તહીં
સુમૂક શયને પડ્યાં શરીરને જરા કંપ દૈ
રજાઈમહીં નીંદની મૃદુ કરે ઢબૂરી ગયો.
સ્ફુરી રજનીમા રહ્યાં અણગણ્યાં જ તારામુખો.
ન'તી શરપૂર્ણિમા, ન હતી કુંજની મોહિની,
છતાં ય શશીના જરાક કટકા થકી એઉની
બધી શરદપૂર્ણિમાની મધુ રાત્રિઓથી ય આ
સુહાગભર થૈ રહી સુરભિવંત રાત્રિ રૂડી
અજાણ ઘરના ઉંચા લુખર એક મેડા પરે!

તા. ૧૯–૧૦–'૩૮

પ્રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય

સ્વ. નરસિંહરાવનાં ગીતો

[૧]

સુન્દર શિવ મંગલગુણ ગાઉં ઈશ્વરા
વિભુવર ભવભયહારક નમું મહેશ્વરા   સુ૦
મધુર કુસુમ વિશે રમે ગન્ધ સુન્દરા,
કૌમુદી મુદપ્રદા ઉષા મનોહરા,
મૃદુલ કંઠ કોકિલરવ શ્રવણસુખકરા,
સહુમાં વસતી હસતી પ્રતિફલિતા–શી લલિતા–સુન્દરતા
તુજ જગદ્ગુરુ સુન્દર૦

સ્વ. નરસિંહરાવના[1] ગેયસમા ગીતોમાંનો એ એક પ્રકાર. આ રમણીય લલનાવલી પંક્તિઓમાં આપણે તેમને કુદરતની પીંછી એટલે 'બ્રૉડ માઉન્ટ' ઉપર ઈશ્વરમહિમાનું સાદું ચિત્ર આલેખતા જોઈએ છીએ. એમના ગીતોનો એક બીજો પ્રકાર પણ છે. એ મનોવિહંગે જેમ બાહ્ય પ્રકૃતિના દર્શને ઉલ્લાસ માણ્યો હતો તથા એ દ્વારા પ્રભુમહિમા પિછાન્યો હતો તેમ એના ગૂઢ સંદેશ વળી ઝીલનાર, એ સંદેશાના ભારે મનગ્ધ કરનાર, અસંખ્ય બેરોનગી ઊંડી રજનીના ઘોર અંધાર પણ અનુભવ્યા હતા. જુઓ:

જાગી ઝાંખી એ અંધારથી રે,
અનુભવું દિવ્ય આધાર

---

૧ તા. ૨૨-૮-૧૯૪૦ને રોજ આપેલ રેડિયો વ્યાખ્યાન. ઑ. ઈ. રેડિયોના સૌજન્યથી

ભરાયુ ભેદ અસંખ્યથી રે
મ્હારુ હૈયુ ફાટે શતધાર
આ શી ઊંડી રજની!

બીજી ક્ષણે તો એ હૃદય એ જ શતધારથી ગૂંથાય છે અને

શાન્ત, અદ્ભુત, ઊંડા કંઈ,
સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે
આ શી ઊંડી રજની!

વિશ્વોને સરજતુ, ઘુમાવતુ ફુલાવતુ અને સંકેલી લેતુ જે પરમાત્મતત્ત્વ સામાન્ય રીતે અગમ્ય રહે છે, અગોચર એટલે આપણી ઇન્દ્રિયવશ જીવોથી અણઓળખ્યુ રહે છે, તે તત્ત્વના સ્વાનુભવનુ કવિને થયેલુ સંવેદન આ ગીતમા કુદરતનો ઉપયોગ જુદી રીતે કરે છે કુદરત અહીં તેમને માટે ચિત્રની પીંછીકા કરતા વિશેષ છે એ તેમને દિવ્યતત્ત્વનો અનુભવ કરાવનાર, દિવ્ય ગાન સંભળાવનાર એક અદ્વિતીય વાહન છે, એક ભવ્ય સેતુરૂપ શક્તિ છે

નરસિંહરાવની મનોહર ગીતસમૃદ્ધિનો ત્રીજો પ્રકાર આત્મભાવી અથવા આધ્યાત્મિક છે હવે જાણે 'પ્રકૃતિ ડૂબી પુરે માંહિ' એવુ બને છે અને આત્માએ જ આત્માને ઓળખીને, તેણે દયામય પ્રભુને સીધુ સંબોધન કરવુ એ સંસ્થિતિ કવિને સહજ બને છે આ ગીતપ્રકારનો સૌથી લાક્ષણિક નમૂનો આપણને સારી રીતે પરિચિત છે. જીવનવન વેગે વટાવીને પ્રભુદ્વારે ઊભેલો જ્યોતિર્મય, જ્યોતિસ્વરૂપ ભોળો શિશુ દીનભાવે પ્રાર્થે છે

નામ મધુર તમ રટ્યા નિરન્તર
શિશુ સહ પ્રેમે બોલો
દિવ્ય તૃષાતુર આવ્યો બાલક
પ્રેમ અમીરસ ઢોળો
દયામય
મંગલ મંદિર ખોલો

[૭]

ગીત એ ઊર્મિકાવ્ય એટલે 'લિરિક'ની એક પેટાજાતિ છે ઊર્મિ મધ્યમા અને તેથી ગીતમા કવિ પોતાના હૃદયની કોઈક ઊંડામા ઊંડી

ઊર્મિઓ વ્યક્ત કરે છે. બીજું એ કે એવાં સ્વાનુભવનાં ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોમાં એકલી રસાળ ઊર્મિ હોય છે ને વિચાર નથી હોતો એમ નથી: જે બને છે તે એટલું કે હૃદયની ઊર્મિ તથા કલ્પનાપ્રભાવની સાથે વિચારતત્ત્વ એકરસ બની જાય છે. એમ પ્રતિભાના રસાયણે સુરમ્ય અપૂર્વતા ધારણ કરતાં ગીતો આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમાં નર્મદે 'જય જય ગરવી ગુજરાત' જેવી પ્રેરણાવાળી રચનાઓ રચી પહેલી વાર શરૂ કરેલાં તેને નરસિંહરાવે વધારે સૂક્ષ્મભાવી અને સુઘટ બનાવ્યાં. આ વાતને બીજી રીતે રજૂ કરતાં એમ કહી શકાય કે જે સોનાને પહેલા કવિએ શુદ્ધ ભાવથી પણ ઉતાવળે ખાણમાંથી એના કુદરતી રૂપમાં ઢગલાબંધ ખોદી આપ્યું હતું, તેને બીજા કવિએ ઉચ્ચતર શક્તિઓ તથા વિશેષ અનુકૂળતાની સહાયતાથી શ્રમપૂર્વક અને ધૈર્યથી વિશુદ્ધ કરવા માંડ્યું.

ગુજરાતી કવિતાની તેમ એમાંનાં અર્વાચીન ગીતોની એવી વિશુદ્ધિ થાય એ ઇષ્ટ હતું, એ માટેનો સમય પાક્યો હતો તથા એ યોગ્ય રૂપે શક્ય હતી, તે પણ નરસિંહરાવ જેવા કવિને હાથે જ. એમની આ વિષયની વિશુદ્ધિકાર તરીકેની પાત્રતા બહુવિધ હતી એ પણ અહીં જ સ્પષ્ટ કરી લઈએ. પહેલું તો એ કે તેમને અને તેમના સમકાલીનો ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ ઇત્યાદિને ઊંચા યુનિવર્સિટી-શિક્ષણનો જે લાભ મળ્યો, તે આગલા યુગને એ રૂપે તથા એ જ પ્રમાણમાં નહોતો મળ્યો. એ શિક્ષણે યુવાન નરસિંહરાવનાં હૃદયમન પર ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત તેમ જ અંગ્રેજી સાહિત્યના જે સંસ્કાર પોષ્યા હતા તેણે એમને ગુજરાતી ઊર્મિગીતો સંસ્કારવામાં કીમતી મદદ કરી. બીજું એ કે એ યુવાવસ્થા દરમ્યાન સમર્થ સુપ્રસિદ્ધ ભક્તકવિ ભોળાનાથ સારાભાઈના પુત્ર તરીકે એમનામાં તેજસ્વી ધર્મનિષ્ઠાનાં તથા સંગીતપ્રેમનાં જે બીજ રોપાયાં હતાં તેનો પણ ગાઢ પ્રભાવ એમના જીવન અને કવિતા પર, તેથી એમનાં ગીતો પર પણ, પડ્યો છે. આ વિધાનના સમર્થનમાં, આપણે આ સંભાષણની શરૂઆતમાં જે ગીતપ્રસાદી ચાખી, તેનું સ્મરણ આપવું જ બસ થશે.

કવિ તેમ જ ગીતકવિ તરીકેની નરસિંહરાવની ઉપર સૂચવી તે પાત્રતાને અંગે એક ત્રીજી બાબત પર પણ આપણે લક્ષ આપવું જોઈએ. 'કુસુમમાળા'માં

'નદીકિનારે' નામની ગરબી છે અને 'હૃદયવીણા'માં ગીતમિશ્રિત નાટ્યો 'દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો' તથા 'દિવ્યગાયકગણ' છે. આ ત્રણે રચનાઓમાંનું કવિનું પ્રકૃતિદર્શન એટલે મહારાષ્ટ્ર ને કર્ણાટકમાંની કેટલી-સુન્દરતમ પ્રકૃતિનું દર્શન. આ દાખલા પરથી આપણે એવું વાજબી અનુમાન દોરીએ કે એ ફરજોએ ફરજને અંગે ફરતા એસિસ્ટંટ કલેક્ટર નરસિંહરાવે કવિ નરસિંહરાવને સૂની નાખ્યા નહોતા, બલ્કે અર્વાચીન ગુજરાતના પહેલા સમગ્રસંપન્ન પ્રકૃતિકવિ તરીકેની તેમની સુપાત્રતા સિદ્ધ કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભર્યો હતો.

[૩]

આટલું એ ગીતોના મુખ્ય પ્રકાર તથા એના મુખ્ય પ્રેરકબળો વિશે. હવે જરા વિગતે જોઈએ કે એ ગીતોનું વસ્તુ કેવું હોય છે, એ ગાતાં આપણે કેવા ભાવ અનુભવીએ છીએ.

આ અહીં સરિતયુગલ વહે છે. તેમાંની એકના ભર્ગજળમાંથી [illegible] નીર પીઉં છું અને બીજીના ગોરજળમાંથી ધૈર્યપૂર્ણ કર્મનું મીઠું નીર પીઉં છું.

આવો મધુરા કવનો! આપણે રંગે રમિયે. તમારામાં નથી સ્પર્શ ને નથી કઠિનતા, પણ તમે સરખું એક કોમળ કુસુમ છો, તો આવો ને આપણે એક ચિત્ત સુખમાં સાથે નિર્ગમિયે. ફૂલી સુમનોહર કે લાગટ હેલી ઊભરતી ગગનની આકાશ ને અવનીની આ રચના. મેઘાડંબર વચ્ચેથી ય એને ભેદી ત્યાર સૂરજનું તેજ નીસરે છે અને વૃષ્ટિ શરૂ થતાં તડકે તડકે મેહ વરસે એવું તને જે એ દર્શન લાગે છે કોના જેવું?—

જાણે એ મદ સુન્દરી મદન રતી જાય
અહીં તેનું સ્મિત ચારુ તારુણ્યહેરી રચના ॥
રમ્ય જણાય

નરદન્તમાં નિર્દોષ સ્વચ્છંદે ગાતી કોકિલા, શાન્ત રજનીની રમતી ચાંદનીમાં પવનની લહરી પર એનો મીઠો ટહુકાર વહ્યો આવે છે. પણ નથી એ કે શાનો ટ[illegible]ર, જાણું?—

વહાલી એ તુજને બોલાવે
ગાઈ ગાઈને મન બાને

દેની પાછો ટહુકો મોમળ કંઠમા રે
ગાતી છંદમા રે.
વ્હાલી સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુદમા રે

દશે દિશ ચમકતી ચન્દ્રિકામા નદીતીરે નિરાધાર વિધવા, તે બેઠી છે; ખોળામા નાની બાળકી, એને જોઈજોઈ માતા વિલાપ કરે છે

ઓ ઊંચા, ઊંચા આકાશ! તું કાં મ્હને
ઉંચકી લઈને નવ રાખે નિજ અંગમા?
દુઃખુ કૂર જગતના જનથી હું, અને
વસુ સુખે આ તારલિયાની સંગમા

અને પછી પુત્રી પ્રત્યે—

આપણુ બે એકલડાં અહીં વાસો વશી
રહીશું સુખમા સ્મરણ કરી તુજ તાતનું,
રમજે નદી લહરી સંગે મીઠું હસી,
થાજે મ્હોટી એમ રડી દિનરાત્ય તું

નૂતન વર્ષનો દિવસ; અનુપમ આનંદનો દિવસ, કવિનુ હૃદય દૂર-દૂરનાં દિવ્ય વાદ્ય સાંભળે છે, જગજ્જનોને એ સુણવા, એ માણવા, એવુ ગાના પ્રબોધે છે

(સાખી) કાળી રજની જો ટળી, ઉષા હસે શા હાસ!
ફુલડાં વેરી આંગણે ઊભી રમવા અલૌકિક રાસ,
ભગિની બંધુઓ રે લોલ
દિવ્ય રાસ સંતાન સાચવો રે લોલ!

નીક આપણા કવિ ગીતમા જીવન વિશેના એમના લાક્ષણિક ચિન્તનો ગાય છે

રજનિ કૃપાના પ્રદેશ મધ્ય ક્ષિતિજ તટે લટકત
તારક મા, ત્યમ માનવજીવન હૃદયનો કંપક
બનતુ જો કંઈ ભાને

× × ×

અને કિનારે પડિયા મ્હોટા ગાજયતણા ખંડેર
સહજ સરતા તરંગ પેર લોઢે ને લાખું લ્હેર
સિન્ધુ ને અસીમ સાધિ

જીવનને તથા જીવન સાથે મરણને પણ તેઓ કયી નજરે જુએ છે એ તેમના વિખ્યાત ગીત 'મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ' પરથી આપણે જાણીએ છીએ. મૃત્યુ એ તો અનંત જીવનસિંધુમાંનો માત્ર એક પરપોટો છે. આ હૃદયસંવેદન થતાં કવિનું મન નિર્મળ થતાં, તેમનો શોકભાર હળવો બનતાં તેમને જ્યોતિઃઝરતા પરમ સત્યનું આવું ભવ્ય દર્શન થાય છે:

> દીઠું જીવનતત્ત્વ સનાતન,
> સત્ય પ્રકાશિયું રે લોલ;
> અમરપણું પ્રગટયું પછી તત્ક્ષણ
> મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.
>
> × × ×
>
> જીવન-જ્યોતિપૂર વિરાજ્યું
> ઝગમગ રેલિયું રે લોલ;
> જોતા દિવ્ય નયનથી નિશ્ચય
> મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ

જે આજન્મ ભક્તકવિનું સમગ્ર જીવનદર્શન આવું ઉદાત્ત અને સુધીર છે તેણે એક લાલિત્યપૂર્ણ ગીતમાં ભક્તસંઘને કરેલું સંબોધન પણ રસાર્દ્ર છે, મનમોહક છે:

> આજ ભક્તસાથ નાથચરણ પ્રતે ધાઇયે.
> વીસરી વિષયવાસના જ ભક્તિગાન ગાઇયે. આજ૦
> ધારીને ગભીર ધ્યાન
> હૃદય પ્રેમભક્તિતાન,
> ઈશકૃપા સુધાપાન
> કરી કૃતાર્થ થાઇય
>
> × ×
>
> જોઈ લ્યો પ્રભુકેરી છાય,
> મધુર પ્રકૃતિવદન માહ્ય;
> અમૃતસદન ભણી જાય,
> ભક્તતણા વૃન્દ જો.

ભગવાનના અનુરાગી જે કવિએ એ પ્રેમસિન્ધુ પ્રભુના પદારવિન્દે વન્દવા ભક્તસંઘને સ્નેહે ભર્યું નિમંત્રણ દીધું તેણે જ આપણને જગતના એક અમર યશસ્વી ભજન Lead kindly light નું અતીવ ભાવવાહી ભાષાન્તર આપ્યું એની જ થોડી પંક્તિઓથી સમાપ્તિ કરવી ઉચિત લેખાશે

પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી મુજ જીવનપંથ ઉજાળ,
દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અંધાર
માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનીમાં નિજ શિશુને સંભાળ
મારો જીવનપંથ ઉજાળ

× × ×

તારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મને પ્રભુ આજ લગી પ્રેમભેર,
નિશ્ચે મને તે સ્થિર પગલેથી ચલવી પહોંચાડશે ઘેર,
દાખવી પ્રેમળ જ્યોતિની સેર

× × +

રજની જશે ને પ્રભાત ઊજળશે ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ
દિવ્યગણોનાં વદન મનોહર મારે હૃદય વસ્યાં ચિરકાળ,
જે મેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર
પ્રેમળ જ્યોતિ

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ પ્રશ્ન જગતની અત્યારની વિષમ પરિસ્થિતિમાં અત્યંત મહત્ત્વનો છે એમ તો ન કહી શકાય. આપણા સાહિત્યની પ્રગતિ એ પ્રશ્નના ઉત્તર ઉપર અવલંબી રહી છે એમ, હું કદાચ કોઈક વખત માનું, પણ બીજું કોઈ માનવા તૈયાર નહિ થાય. છતાં એ પ્રશ્ન છેક ફેંકી દેવા જેવો નથી એમ મને હમણાં હમણાં લાગવા માંડ્યું છે.

હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ, ખરું જોતાં, મારો અંગત પ્રશ્ન છે. એક વૃદ્ધ સન્નારી વિક્ટોરિયા બાગમાં જુદાં જુદાં પ્રાણીઓનું અવલોકન કરતાં ઊભાં હતાં તેમને પ્રાણીઓના એક જાણકાર ગૃહસ્થે કહ્યું, 'આ પેલું લાંબી ડોકવાળું પ્રાણી છે તેનું નામ જિરાફ.' એની ડોક સામું થોડી વાર તાકી રહી સન્નારીએ સવાલ કર્યો, 'હા. પણ એ નર છે કે માદા?' સદ્‌ગૃહસ્થે જરા ગૂંચવાઈને જવાબ દીધો, 'બાનુ, એની સાથે આપણને શી નિસ્બત? આપણે આ સવાલમાં શા માટે રસ લેવો જોઈએ?—કદાચ બીજા કોઈ જિરાફને એમાં રસ પડે.' એ રીતે હું નવલકથા કેમ નથી લખતો એ પ્રશ્નમાં સામાન્ય પુરુષને શા માટે કંઈ પણ રસ હોઈ શકે તે હું સમજી શકતો નથી. બહુ બહુ તો મારા પુસ્તકના પ્રકાશકને એ સવાલ પૂછવા જેવો લાગે. છતાં મને સીધી ને આડકતરી રીતે એ પ્રશ્ન વારંવાર પુછાવા લાગ્યો છે. 'હવે તમે વાર્તા લખો તો સારું.' 'તમે કોઈ હાસ્યરસનું પાત્ર સરજો.' 'નવલકથા વાંચવાનો આટલો શોખ છે તો નવલકથા લખતા કેમ નથી?' 'નિબંધ કરતાં વાર્તામાં લોકોને વધારે રસ પડે છે એમ તમે નથી માનતા?'

આ રીતે એ પ્રશ્ન માત્ર વ્યક્તિગત ન રહેતાં સામાન્ય બનવા માંડ્યો છે એટલે એ વિષે મારે કંઈ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે. તેમ જ દરેક સાહિત્યકારે પોતે જે પ્રકારની સાહિત્યરચના કરે છે તે કેમ કરે છે અને જે પ્રકારનું સાહિત્ય એ નથી સરજતો તે શા માટે નથી સરજતો એનો ગંભીર ભાવે વિચાર કરવાની જરૂર છે. 'હું આ લખું છું તે શા માટે? અને આ નથી લખતો તે કેમ નથી લખતો?' એવો પ્રશ્ન સાહિત્યકાર પોતાની જાતને પૂછે તો એમાંથી એને તેમ જ દુનિયાને ઘણું જાણવા જેવું મળી આવવાનો સંભવ છે.

નવલકથા ન લખીને હું આપણા સાહિત્ય પર ઉપકાર કરી રહ્યો છું એમ હું માનું છુ. સંતતિનિયમન આદરનાર, ગુલામી પ્રજાની વૃદ્ધિ અટકાવી સમાજ પર ઉપકાર કરે છે તેવી રીતનો મારો એ ઉપકાર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કદાચ વણનોંધ્યો રહેશે. પણ કામ કરનાર સમાજ પર ઉપકાર કરે છે તે કરતાં કામ ન કરનારાઓના ઉપકાર ઘણા મોટા હોય છે એ મહાસત્યની ઝાંખી વિચારકોને થશે ત્યારે આ પ્રકારના ઉપકારોની નોંધ લેવાશે. અત્યારે તો આ જાતના ઉપકારના કરવૈયાઓએ પોતે સારું કામ કર્યાનો—અથવા નઠારું કામ ન કર્યાનો—સંતોષ લેવો રહ્યો.

નવલકથાનું આલેખન એ કોઈ જાતની હીન પ્રવૃત્તિ છે એમ હું નથી કહેવા માગતો. લોકોને આનંદ આપવાનું એ સુંદર સાધન છે એમ પણ હું માનું છું. પરંતુ ઘણી વાર એને લીધે જાહેર સલામતી ને સુલેહનો ભંગ થવાના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. ઘણાની લાગણી એને લીધે દુભાઈ હોવાની મને ખબર છે, અને તે પણ જાતજાતની લાગણીઓ–ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, પ્રાંતીય, ભૌગોલિક ને વ્યક્તિગત. લોકોમાં આ જાતની લાગણીઓ પણ હોય છે તે જ્યારે એ લાગણી દુભાય છે ત્યારે જ ખબર પડે છે.

નવલકથાના આલેખનથી જ આવી જાતની લાગણીઓ દુભાય છે એમ નથી. કોઈ પણ જાતનું લખાણ એ લાગણીને સહેજમાં દૂભવી શકે છે. પણ મને લાગે છે કે કોઈ પણ મનુષ્યની કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી ન દુભાય

એવી નવલકથાની કે વાર્તાની રચના લગભગ અશક્ય છે—મારે માટે તો તદ્દન અશક્ય છે.

ઘણા વખત પર એક હસ્તલિખિત માસિકમા મે એક ટૂકી વાર્તા લખી હતી ચાર પાચ જણાને લાગ્યુ હતુ કે 'આ અમારા પર લખ્યું છે. અમારી આમા મજાક કરી છે' એમાના એક ગૃહસ્થે તો મને મારવાની ધમકી સુધ્ધા મોકલાવી હતી—જો કે એમણે એ વાર્તા જાતે વાચી નહોતી. પણ જેણે વાચેલી તેણે બીજાને કહેલુ ને બીજાએ ત્રીજાને વાત કરેલી, જે વાત એમને કાને આવી હતી તે પરથી એ વાર્તા લખવાનો મારો હેતુ એમનો ઉપહાસ કરવાનો હતો એ વિષે એમની ખાતરી થઈ ગઈ હતી બીજા એક ગૃહસ્થ એ વિષેનો ખુલાસો માગવા મારે ઘેર આવ્યા હતા એમને મે આખી વાર્તા વાચી સભળાવી પોતાના પર એમા કઈ નથી એમ એમને લાગ્યુ ને તે કબૂલ પણ કર્યું પણ એ નહિ તો બીજી કોઈ પણ વાર્તામા, કે વાર્તા નહિ તો કવિતા કે નાટક કે નિબધમા પણ એમની મે બનાવટ કરી જ હોવી જોઈએ એવો ખ્યાલ હજી સુધી એમના મનમાથી ગયો નથી ત્રીજા ગૃહસ્થે મારે વિષે 'ભવિષ્યમા એ જબરો બદમાશ થવાનો છે' એવી આગાહી માત્ર કરી સતોષ માની લીધો હતો

સાહિત્ય એ જીવનનુ પ્રતિબિમ્બ છે, અને ઘણી વાર બને છે તેમ બિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ વચ્ચે રૂપ, રગ, કદ વગેરેમા ઘણો ફેર પડી જાય છે છતા કયા બિમ્બનુ આ પ્રતિબિમ્બ છે એ પકડાઈ આવ્યા વિના રહેતુ નથી તેમ સાહિત્યસૃષ્ટિના પાત્રો બ્રહ્માની સૃષ્ટિના પાત્રોના પ્રતિબિમ્બ હોવાથી એ કયા બિમ્બના પ્રતિબિમ્બ છે, કયા મૂળ પરથી આ પ્રતિકૃતિ ચીતરી છે તે પકડાઈ આવે છે—અથવા અમે પકડી પાડ્યુ છે એમ થોડાક વાચક, ઘણા વિવેચક ને લગભગ બધા જ બબૂચક માને છે ગમે તેવા બહુમૂલ્ગત મનુષ્યને પણ પોતાની તસ્વીર હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ હોય છે, તેમ આ સૃષ્ટિમા ગમે તેવા શિથિલ ચારિત્ર્યની વ્યક્તિને સાહિત્યસૃષ્ટિમાનુ પોતાનુ માની લીધેલુ પ્રતિબિમ્બ સુન્દર ન હોય તો ખોટુ લાગી જાય છે ખૂબીની વાત તો એ છે કે સામાન્ય રીતે એક બિમ્બના અનેક પ્રતિબિમ્બો પડે છે, અનેક બિમ્બોનુ એક પ્રતિબિમ્બ હોતુ નથી પ્રતિકૃતિ ભલે અનેક હોય, મૂળ વ્યક્તિ

તો એ જ હોય છે પણ સાહિત્યમાં તો ઘણી વાર એથી ઊલટું બને છે એક જ પાત્ર માટે 'આ તો મારા પરથી લીધું છે' એમ ધારનારા અનેક મનુષ્યો મળી આવે છે

આધુનિક સમાજના 'સળગતા પ્રશ્નો'ને કેન્દ્રસ્થાને વણી લઈ વાસ્તવિક જીવનનું આલેખન કરતી મેં એક નવલકથા લખવા માંડી હતી શરૂઆતના ચારપાંચ પ્રકરણો લખ્યા પછી આરંભ કેવો થયો છે એ વિષે સારા અભિપ્રાય મેળવવાની ગણતરીથી પ્રેરાઈ મેં થોડાક મિત્રો ને ઘરના માણસોને ભેગા કરી તેમની આગળ એ પ્રકરણો વાંચવા માંડ્યાં

"પણ રાંધવા માટે મેં ક્યારે કંટાળો બતાવ્યો છે?" મારી જીવન કથાની નાયિકા મને વાંચતો અટકાવી વચ્ચે જ બોલી ઊઠી

"કે?' આ પ્રકારનું વિધાન કરવાની શી જરૂર પડી તે ન સમજાયાથી મેં પૂછ્યું

"મને રાંધવાનો કંટાળો છે એમ તમે શા પરથી માનો છો?

"પણ કોણ કહે છે કે, એમ માનું છું? એ વાત અહીં આવી ક્યાંથી?" મેં પૂછ્યું

"કેમ? એ વાત પર તો તમે બે પાનાં ભર્યાં છે" જવાબ મળ્યો

"ઓહ! સમજ્યો તું શું એમ ધારે છે કે આ વાર્તાની નાયિકા માટે લખ્યું છે તે તને લાગુ પડે છે?"

"નહિ ત્યારે? મારા પર જ બધું લખ્યું છે ને? અમે જાણે કંઈ સમજતા જ નહિ હોઈએ, કેમ?"

"અને મને ક્યાં નાતાનો શોખ નથી, ઘરેણાંલૂગડાંના પૈસા બચાવી હું સિનેમા જોઉં છું' એ વાત પણ તમે આમાં વાપર્યા વગર નહિ રહ્યા?" એના એક બહેનપણી મળવા આવ્યાં હતાં તે બોલી ઊઠ્યાં

'તમને એમ લાગે છે કે એ તમને પણ આમાં આલેખ્યાં છે?' મેં કંઈક વિસ્મયથી એમના તરફ જોઈ પૂછ્યું

"મને શુ, કોઈને પણ લાગે કોઈક વાર મજાકમા કઈ બોલીએ તે તમે તો ઝટ દઈને લખી મારો છો તમારા જેવા આગળ તો કઈ બોલવુ એમા પણ જોખમ" એમણે જવાબ દીધો

"એ તો ઠીક પણ તમે મને યે ન છોડ્યો દોસ્તદારી વચ્ચે ગમે તે બોલો તે ચાલે પણ આ તો તમે જાહેરમા મારી મજાક કરવા માડી" મારા એક સ્થૂળકાય મિત્રે પોતાનો વાધો રજૂ કર્યો

"તમે પણ ફરિયાદીના વર્ગમા છો એમ? બોલો તમારી શી ફરિયાદ છે?" મે પૂછ્યુ

"કેમ જાણે કઈ જાણતા જ ન હોય!"

"ખરેખર નથી જાણતો તમારે માટે શુ લખ્યુ છે?"

'મારી પાસે જ પાછુ કહેવડાવવુ છે' તો, લ્યો તમે વાર્તાના મિત્રનુ વર્ણન કરતા નથી લખ્યુ, કે 'એ મોમા ચિરૂટ ખોસી ધુમાડા કાઢતો ટ્રેન પકડવા હાફતો હાફતો દોડતો ત્યારે સ્ટીમ રોલર'નુ એન્જિન આવ્યુ સમજી રસ્તે ચાલનારાઓ એના માર્ગમાથી ખસી જતા? હુ ચિરૂટ પીઉં છુ, ને પગમા ર. ધુ તેથી ટ્રેન પકડવા માટે મારે ઘણી વાર દોડવુ પડે છે એટલા ઉપરથી તમે આ નથી લખ્યુ એમ કહી શકો છો?' એમણે જવાબ દીધો

હવે આગળ વાચવુ સલામતીભર્યુ નથી એમ લાગવાથી મે એટલેથી જ વાચવાનુ માડી વાળ્યુ અને નવલકથા લખીને લોકપ્રિય થવા કરતા ઘરમા ને મિત્રોમા અપ્રિય થવાનો સભવ વધારે દેખાવાથી નવલકથા લખવાનો વિચાર મે માડી વાળ્યો

વાર્તામા પાત્રો તો આવે જ અને પાત્રો આવે એટલે કોઈને પણ વાગ્યા વિના ન રહે કે 'આ મને લાગુ પડે છે', અને એમ લાગે એટલે એની લાગણી દુભાયા વગર ન રહે આમ પાત્રાલેખનનો પ્રશ્ન ઘણો ગૂચવણભર્યો બની જાય છે

એક અગ્રેજ લેખકે લેખકો કેવી રીતે પૈસા ભેગા કરે છે તે બતાવવાના હેતુથી આર્ટિમસ જોન્સ નામના એક કાલ્પનિક લેખક વિષે વાર્તા લખી

લેખકના દુર્ભાગ્યે આર્ટિમસ જોન્સ નામનો કોઈ ખરેખરો વકીલ નીકળી આવ્યો. એણે આબરૂની નુકસાનીની ફરિયાદ માંડી. લેખકે બચાવમાં જણાવ્યું, 'મને આવો કોઈ મનુષ્ય અસ્તિત્વમાં છે એની ખબર પણ નહોતી. મેં તો કાલ્પનિક પાત્ર સરજ્યું છે. બરાબર આવું જ નામ એક વકીલનું નીકળી આવશે એમ હું જાણતો નહોતો.' પણ એનો આ બચાવ ચાલ્યો નહિ ને એને આર્ટિમસ જોન્સ નામે કાલ્પનિક પાત્ર સરજીને આર્ટિમસ જોન્સ નામની સાચી વ્યક્તિની આબરૂને નુકસાન પહોંચાડવા બદલ સજા થઈ. નામ કે ધંધાનું આમ આકસ્મિક સામ્ય આવી જતાં પણ લેખકને નુકસાન વેઠવું પડે છે.

પરંતુ વાત આટલેથી જ અટકતી નથી. આપણે ત્યાં તો ન્યાત, કોમ, ધર્મ, પંથ વગેરેના અસ્તિત્વને લીધે સાહિત્યની પાત્રસૃષ્ટિમાં પણ એ ભેદો આવવા માંડ્યા છે. અમુક જ્ઞાતિ કે કોમના પાત્રને હલકું ચીતર્યું હોય તો વાર્તાકાર સામે આખી જ્ઞાતિ કે કોમનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રજ્વળી ઊઠે છે. દરેક કોમમાં સારા ને નરસા માણસો હોય છે. એટલું જ નહિ, એક જ મનુષ્ય એક વાર સારો તો અન્ય પ્રસંગે દુષ્ટ બની શકે છે. છતાં જીવંત સૃષ્ટિમાંથી સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતાંવાર દરેક પાત્રે સદ્‌ગુણી ને આદર્શ બની જવું, જેથી એની કોમને બટ્ટો ન લાગે એવો દૃઢ અભિપ્રાય દરેક કોમની વ્યક્તિનો હોય છે.

પાટણની પ્રભુતામાં શ્રી. મુનશીએ એક જૈન સાધુને ખટપટિયો ચીતર્યો ને જૈન કોમમાં ખળભળાટ મચી ગયો. નર્મદ વિષે લખતાં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે વૈષ્ણવ મહારાજ વિષે કંઈ લખ્યું ને વૈષ્ણવોની લાગણીને આઘાત પહોંચ્યો. શ્રી. પન્નાલાલ પટેલે 'મળેલા જીવ'માં ગાંયજાની સ્ત્રીને નાયિકા તરીકે આણી છે તે સામે ગાંયજાની ન્યાતે મળીને રીતસર ઠરાવ કર્યાના સમાચાર વર્તમાનપત્રમાં થોડા જ સમય પર પ્રસિદ્ધ થયા હતા. શ્રી રમણલાલ દેસાઈ આ બાબતમાં કંઈક નસીબદાર છે. પણ એમના વિષે પણ આવી કંઈક ફરિયાદ થયેલી વાંચી હતી. પોતાની જ્ઞાતિના માણસને મારે આમ તો લોકોને કંઈ લાગતું નથી. માત્ર સાહિત્યમાં પોતાનો જ્ઞાતિજન

અસમ તેખાય એ એમનાથી ખમાતુ નથી એ રીતે જોતા વાસ્તવિક જીવન ઉપર સાહિત્યનો એ વિજય ગણી શકાય

આ ઉપગત ભૂગોળના ભેદો પણ છે મનુષ્યકૃત ભેદો હોય તો શુ ઈશ્વરકૃત ભેદોને ઉવેખી શકાય ? પ્રાતીય અસ્મિતા ને ગૌરવની ભાવના, જે દરેક હૈયામા સદૈવ ભભૂક બળી રહેતી હોય છે, તેને, પોતાના પ્રાતની કોઈ પણ વ્યક્તિ કઈ પણ અસાધ્ય કાર્ય કરતી અથવા એવુ કાર્ય કરતી હોવાનો ભાસ પેદા કરતી સાહિત્યમા જણાય, તો, ઊંડો ઘા પહોચે છે ને આખા પ્રાતના મનુષ્યો કોલાહલ મચાવી મૂકે છે

આ વિષયમા આપણા પૂર્વજો કરતા આપણે બહુ આગળ ગયા છીએ એ નિસશય છે અસલ પણ નાતજાત, ધર્મ, પથ વગેરેના ભેદ હતા પણ અત્યારે વ્યક્તિ પોતાની જ્ઞાતિ, પોતાનો ધર્મ, પોતાની કોમ કે પોતાનુ શહેર જિલ્લો કે પ્રાત માટે જે અભિમાન દર્શાવે છે તેનો પ્રાચીન કાળમા બહુધા અભાવ હતો એમ લાગે છે કવેટામા ધરતીકપ થાય તેનો આચકો અહીના મનુષ્યોને—ખાસ કરીને તેમના ગજવાને—લાગે છે એ જ પ્રમાણે દરેક બાબતમા આપણે દેશની કે કોમની બીજી વ્યક્તિઓ સાથે ઐક્યાનુભવ કરતા થઈ ગયા છીએ

અમના સાહિત્યકારો ને વાચકો બન્નેની દૃષ્ટિ આ બાબતમા તદ્દન જુદી હતી સાહિત્યના પાત્રો એ જીવતા જાગતા મનુષ્યો હોવા જોઈએ એમ પૂર્વેનાના ઘણા સાહિત્યકારો માનતા નહિ બ્રહ્માની સૃષ્ટિમા હરતીફરતી વ્યક્તિને કોઈ પાત્ર કહેતુ નથી સાહિત્યસૃષ્ટિમા મનુષ્યો પાત્રને નામે ઓળખાય છે, તેનુ કારણ એમની સમજણ મુજબ એટનુ જ હતુ કે એ સાહિત્યસૃષ્ટિના જીવો એ સ્વતત્ર જીવન ગુજારતા પ્રાણીઓ નથી, પણ પાત્રો છે—અર્થાત લેખકના વિચારના વાહન યનના નિર્માયેલા માત્ર પાત્ર છે એ વાસણમા લેખક પોતાના વિચાર ઠાલવે છે ને એમાથી વાચક પોતાને જોઈતો ભાગ ઉપાડી લે જ પણ હવે તો વાસ્તવના દાખલ થયો છે એટલે સાહિત્યના પાત્રો બ્રહ્માની સૃષ્ટિમા હોય એવા જ હોવા જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવામા આવે છે 'પાત્રો સજીવ' રસ્તે જતા જાણે સામા મળે એવા

છૂત ચિતરાયા છે' એવો અભિપ્રાય મળે તો કથાનાર પોતાને કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલો માને છે

આમ છતાં પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ જાતિ ને ધર્મને છેક છોડ્યા નથી પરંતુ તે વખતના વાચકની લાગણી આપણા જેટલી તીવ્ર નહોતી તેથી તેણે કંઈ વિરોધ કર્યો નથી નરસિંહ મહેતાના આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદે નાગરજ્ઞાતિની મશ્કરી કરી છે પણ તે સામે નાગર જ્ઞાતિએ મળીને વિરોધ ઉઠાવ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી 'નળાખ્યાન'માં દમયંતીને વરવા આવેલા દેવોને એણે મૂર્ખ આલેખ્યા છે ને નળના પિતાને પોતાના પિતા તરીકે ગણાવવાનું પણ એમને વર્ણવ્યા છે દેવો માનુષી સુંદરી પરણવા માગે એ વાત જ ધર્મવિરોધી છે પછી તે સુંદરી પ્રેમાનંદની લાડકી નાયિકા હોય તો શું? અને દેવો વરવા માગે છતાં ન મળે એવી સુંદરી હોય જ ક્યાંથી? એ તો ઠીક, પણ દેવો જેવા દેવો, માણસ પણ જે કરતા શરમાય એવું કામ કરે—બીજાને જ પોતાનો પિતા બનાવી દે!—આમ છતાં સનાતન ધર્મપ્રેમી સજ્જનોએ સભા ભરી પ્રેમાનંદનો વિરોધ કર્યો હોય એવું કંઈ પણ લખાણ પ્રાચીન ગ્રંથાદિકના સંશોધનકારને હજી સુધી જડી આવ્યું નથી 'ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ' તથા 'આભડછેટ અત્યજની જાણી બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ કીધા ધણી' એવું લખનાર અખાને શ્રી વિશ્વનાથ ભટ સામે પોકાર ઉઠાવનાર વૈષ્ણવોના પૂર્વજોએ સાજનું મોહાજન મહાજન બહાર કાઢ્યો હોય એવો એક પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી

પરંતુ હવે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ છે ક્યું પાન કોને ક્યી રીતે કે ક્યા પ્રાન્તને ખોટું લગાડી બેસશે એ કોઈ કહી શકે એમ નથી. પણ તો વાર્તા, નાટક આદિ લખાય જ શી રીતે? આનો કંઈ ઉપાય ખરો?

મને એક ઉપાય સૂઝે છે માનવસૃષ્ટિના પાત્રો લઈએ, તો તે પછી ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક કે કેવળ કાલ્પનિક પાત્રો હોય તોપણ, કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિ, વર્ગ કે કોમની ધાર્મિક, વર્ગીય, પ્રાંતીય, સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય લાગણી દુભવવાનો પ્રસંગ આવ્યા વિના નહિ જ રહે એટલે માનવેતર સૃષ્ટિના પાત્રોની યોજના કરી નિભાવ ચલાવવો. એ સર્વનાશે સમુત્પન્ને અર્ધં ત્યજતિ પણ્ડિત એ જાણીના સૂત્ર પ્રમાણે પાંડિત્યનું લક્ષણ સાહિત્યકારોમાં ન

હોય તો બીજા કોનામાં હોઈ શકે? ઇસપની કથાઓ ન પંચતંત્ર તથા હિતોપદેશની વાર્તાઓમાં પ્રાણીઓ આવે જ છે ને?

જનાવર ને માણસમાં એટલું બધું સામ્ય છે કે એ બે વચ્ચે ભૂલ થઈ જવાના દાખલાઓ પણ નોંધાયા છે આપણે જનાવરમાંથી ઊતરી આવ્યા છીએ એ વાતમાં તથ્યાંશ હોય કે નહિ, પણ એ બીજાની સંગતિથી અથવા બીજા કોઈ ગૂઢ કારણસર માણસ અને જનાવર વચ્ચે ઘણા સમાન ગુણો રહેલા છે એ નિર્વિવાદ છે નહિ તો ઘણા માણસ જનાવર જેવા ને ઘણાં જનાવર માણસ જેવાં કાર્યો કરે છે તે શી રીતે સંભવિત થાત?

સર્જનાત્મક સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રસનિષ્પત્તિનો હોય છે અને રસ નિષ્પત્તિ માટે આવશ્યક ગણેલા સ્થાયી તેમ જ સંચારી ભાવો મનુષ્યોની પેઠે પ્રાણીઓમાં પણ રહેલા હોય છે માણસની પેઠે પશુઓ પણ પ્રણય, ક્રોધ જુગુપ્સા નિર્વેદ ખેદ, શોક, વિહ્વળતા વાત્સલ્ય ભક્તિ, શાન્તિ આદિ ભાવો અનુભવી શકે ને તેને સમગ્ર રીતે વ્યક્ત પણ કરી શકે છે માનવજીવન પેઠે પશુજીવનમાં પણ બે પ્રેરક બળ મુખ્ય છે આત્મસંરક્ષણ ને વંશસંવર્ધન ને એથી બેરાઈ બંને ઘણાખરા ભાવો સમાન ભાવે કરે છે

શાસ્ત્રીય અથવા લલિતેતર વાઙ્મય માટે જે વિચારશક્તિ તથા નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિની જરૂર પડે છે તે જનાવરમાં નથી એટલે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં ભલે માનવપાત્રોનો ઉલ્લેખ થાય દાખલા તરીકે અંકગણિતમાં એક વેપારી ૧૨ આને શેરનાગી ચહા સાથે ૨ પૈસાનો ચાર શેર ચરો ભેળીને એ રમણીય તે સ્વાદુ મિશ્રણ ૨૦ આને શેર નાખે વેચે તો એને કેટલો નફો થાય એવી મનગમતા દાખલા આવે છે તો બદલે એક કૂતરો કે ગધેડો આવી રીતે ચહામાં મિશ્રણ કરીને વેચે એમ મૂકી શકાય નહિ કારણ કે મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ વેપાર નથી કરતા એટલું જ નહિ, પણ આમ અપ્રામાણિકપણે લોકોની તંદુરસ્તી બગાડે ને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારે એવી રીતે આગ માન ભેગો નમજો માન ભેળવી પણ દેતા નથી

પરંતુ સાહિત્યસૃષ્ટિમાં માનવેતર પ્રાણીને દાખલ કરવામાં બે મોટી મુશ્કેલી છે એક તો મનુષ્યેતર પ્રાણીસૃષ્ટિમાં આપણા 'સળગતા પ્રશ્નો'

હજી સળગ્યા જ નથી, કદી સળગશે એમ પણ લાગતું નથી. આપણી નવલકથા ને નાટકોના કેન્દ્રસ્થાને રહેલો લગ્નભાવનાનો પ્રશ્ન એ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. એ ઉપરાંત વિધવાવિવાહ, બાળલગ્ન, એક ઉપર બીજી કરવાની પ્રથા, પહેરામણી ને ચાંદલો, સહશિક્ષણ, ખાદ્યાખાદ્ય ને સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્ય, દેશાભિમાન ને નીતિ, ધર્મ ને રાજકારણ આવું કશું એ સૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. અને એની ચર્ચા ન આવે એવી વાર્તા, નવલકથા કે નાટક લખાય જ શી રીતે? બીજી મુશ્કેલી એ છે કે ધારો કે હું પ્રાણીઓનાં જ પાત્રો લઈને નવલકથા કરું, પણ તેમાં યે કોઈ મનુષ્યને નહિ લાગે કે 'આમાં મારી બનાવટ કરી છે' તેની શી ખાતરી? આપણે જનાવર માટે લખીએ તો યે માણસને લાગી જાય કે આ મારે માટે લખ્યું છે તો શું કરવું? અને એમ થાય તો પાછી એની એ મુશ્કેલી ઊભી રહેવાની.

આ પાત્રાલેખનના પ્રશ્નનું યોગ્ય નિરાકરણ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી નવલકથા લખવી એ મારે માટે, વાચક માટે કે કોઈને માટે સલામતીભર્યું નથી. અને તેથી જાહેર સલામતી ને શાંતિને ધોકો ન પહોંચાડવાના શુભ આશયથી હું નવલકથા નથી લખતો.

શ્રી પતીલ

અક્ષતોલ્લાસ

[મંજુભાષિણી—અનાટૂપ]

૧ મધુરેન્દ્રના સમ મંજુ ગુંજિતો,
ઉપહાર સૌમ્ય, અનુરાગના સ્મિતો.
સહયોગીઓની સુરમાઢ વાર્તા
સ્મૃતિમાંથી જેહ સ્મરણો નહીં જતા
બનીને વિભાગ ઉરનો તહીં વસે,
દિન પે દિનો યદપિ આપણા ખસે!

લાગે ક્ષણાર્ધ ગા વર્ષો ન્હાવાનો અમઓ પડે,
આવનારી જરા ડેરો અંતરે ભય આથડે

૨ અણજોયું આન્ય જન નામીચા તણું,
અણખીલ્યું પુષ્પ અદકું સુહામણું
અણજાયું વત્સ નિજ ગાયનું નવી,
લલનાનું હેત હજીયે નદોરવી,
ખરું તે જ ચુંબન! મુખે મનાયલું
નથી જેહ ચુંબન હજી અપાયલું!

એક લાખી વેદનામાં નેકડો ગહતો રહી
પિછાને સુખને શું તે જેણે એ ભોગવી નહીં?

૩ જ્યમ ઓળખાય તન્ માત્ર પાદડે,
કુસુમાભિધાન જ્યમ વાસમાં જડે,
પગની પિછાન પગલી મહીં વને
ઉર દર્દ દર્દ ત્યમ આંખમાં તીરે
બદલાતું ત ન મળ્યું જે સ્વભાવથી,
નથી એહ ઔષધ, ઉપાય યા નથી

ર્દુનિયામાં વસવા માટે જેમનાં જન્મ મેં ધર્યો,
નહીં નામ તણો મારા ઉચ્ચારે તેમણે કર્યો

૪ દ્રવતા પહાડ ઝરણાં વડે મીઠાં
ફળતાં સુવૃક્ષ વગડામહીં દીઠાં,
નજરે પડે ન નગરે ખરી કળા
અનુસેવ્ય નિત્ય મનસાથ મોકળા
ફરતો હું શોધ મહીં જેમની સદા
મળતી નિશાની નહીં તેમની કદા!

આપવા વચનો સ્હેલાં, પાળવા કપરાં ઘણાં
રીત એવી પ્રીતની છે, કહે જન સુલક્ષણાં

૫ બહુ પાડી બૂમ પણ કો ન સાંભળે,
જડતા ના મિત્ર, નહીં ત્રાહિતો મળે
પગલી નવીન મુજ પાડતો જતો,
નિજ માર્ગમાં રજ સુવર્ણ વેરતો
કહીં પ્હોંચતો હું, સુધ તેની ના રહી
મુજ છેલ્લી પાર્ક પણ પામ છે નહીં!

વણમંગી, વિના સાથી એકલો અથડાઉં છું
જેમ જેમ વધુ ચાહે તેમ તેમ મુઝાઉં છું

૬ ઝુલતાં નિવન મહુ તીરથી ભર્યાં
વણ તાણી જ્યાં નદિત ઘન નીસર્યાં

જન પેઠ વ્યાધ, ગરકાવ ખેદમાં
શુ ચ ઘેર મચરુ ઉચાટ–છેદમા'
ઉપડે ન ચર્ણ, નહિ, સૂઝતી દિશા:
હતી આજ તેની થઈ મ્હેજમા નિશા.

ખાલી હાથે, ઉરે ભાગ્યે મદિરે નિજ પ્હોચતા
કોણ જાણે કેટલા યે હશે યુગ જતા ગ્યા!

૭ પિયુના વિના પળ ન જેહની જતી
નિજ હાથમા 'હૃદયનાથ' રાખતી
ઘરમા 'શિરીષ' તણી જોડ મોહતી,
પણ 'કોકિલા' ઉપર દૃષ્ટિ દોડતી
મળી 'દિવ્યચક્ષુ' તણી ભેટ, ત્યાહરે
દીઠી 'પૂર્ણિમા' પ્રગટતી પટાન્તરે!

કોડથી 'કલ્યાણી'ના 'ભારેલા અગ્નિ'મા ભમ્યો,
નાખતા 'ક્ષિતિજે' દૃષ્ટિ 'દગ'નો મધ માપડ્યો.

૮ ગુણના નિધાન, રસના રસોદધિ!
ખૂબી જેથી ગધતણી છે રહી વધી,
છલકાય અતર અનન્ય નાગથી,
તમ મર્જનોની નવિશેષ માગથી
પણ એક પ્રશ્ન લઉં પૂછી–જોઈએ,
કવિતાની પીડ કદી જાણી કોઈએ?

નહીં એને ખપે કાઈ નથી જે એહ કતનુ,
પોષતા એકને તેઓ કરે પોષણુ એયનુ!

૯ અળગી શશાંકથી ન જેમ કૌમુદી
નહીં જ્યોત દીપકની દીપથી જુદી;
જળના તરંગ જળનું જ રૂપ છે,
કવિવેણુ તેમ કવિતાસ્વરૂપ છે.
પરિરંભતી હૃદયને સહુસ્રધા
થયું શું તને, નયનકેરી આ ગુધા ?

સહીને ઓલનો મારો નમેરી દુનિયા તણો
ફાડી પ્રથમ પોતાને બનું પાટો પ્રિયા તણો.

૧૦ ઉરમાં ક્ષણે યદપિ ચેન ના મને,
નિરખું જ્યહાંય નિરખુ તહીં તને:
જીવું ત્યાં સુધી હું તવ ઘેનમાં ઘુમું,
પરલોકમાં ય તુજ સંગમાં રમું
મુજ ડોકમાં તું, તુજ ડોક આ ગળે,
જ્યમ એક ડાળ ખગજોડલી ઝુલે.

રાખી અક્ષત પોતાને હજારો હાનિઓ વિષે
વમિયે અંતને માથે શુભગાવમરો મિષે.

શ્રી ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

શાકુંતલના ત્રણ અનુવાદો

કોઈ પણ દેશની સંસ્કારિતાનું માપ તેની સાહિત્યસમૃદ્ધિ ઉપરથી નીકળે છે, કારણ તેમાં દેશનું જીવન પ્રતિબિંબિત થયેલું હોય છે. રામાયણ, મહાભારત કે ઇલિયડ જેવા ગ્રંથો વાંચીને જ આપણને તેમાં વ્યક્ત થતી પાત્રસૃષ્ટિ દ્વારા તેની પાછળની દૈશિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

હિંદના સંસ્કૃત સાહિત્યના કાળમાં કેટલાય કવિઓ થઈ ગયા. આજે પણ આપણે તેમનાં રચેલાં નાટકો, કાવ્યો અને અન્ય કૃતિઓ વાંચીએ છીએ અને તે કાળની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એ ભૂતકાળ ભવ્ય હતો એમ આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

કલાનો જન્મ માનવીના સંવેદનમાંથી થાય છે. સંવેદન તો દરેક માણસને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં થાય છે પણ તેથી તે તેને કલાનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, કારણ તેમ કરવા માટે તે પૂરતો અધિકારી નથી. તીવ્ર સંવેદન સાથે માનવીમાં તેની સુયોગ્ય અભિવ્યક્તિ માટેની સમૃદ્ધ બૌદ્ધિક સામગ્રી હોવી જોઈએ. શિલ્પી, ચિતારો, કવિ, લેખક, વગેરે સૌમાં જેટલા પ્રમાણમાં આ સામગ્રી વિપુલ તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમની પ્રતિભાનું વ્યક્તીકરણ પણ ઉત્કૃષ્ટ. માટે જ કોઈ પણ દેશના જનસમુદાયમાં દેશના જીવનનો આત્મા રજૂ કરનાર ઉત્કૃષ્ટ કલાકારોની સંખ્યાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે.

કાલિદાસનો યુગ એ સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ અભિવૃદ્ધિનો યુગ હતો. રામાયણ અને મહાભારત જેવા ઇતિહાસ પુરાણોનો યુગ હતો. કાલિદાસની નાટ્યપ્રતિભાના પોષણ આ પુરાણોમાંથી થયાં હતાં. સમાજનિંદાના ભયને લીધે રાજાઓ પણ શુદ્ધ વસ્તુને પણ તે લોકવિરુદ્ધ હોવાના કારણે સ્વીકારતા અચકાતા. આવા સમાજમાં રહીને તે સમાજનું અને છતાં ય સર્વકાલને સ્પર્શતું એવું ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર રચવું એ કોઈ સામાન્ય વસ્તુ નથી. કાલિદાસની નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભાએ જે ત્રણ નાટકોની રચના કરી તેમાંથી તેમની પરિપક્વ નાટ્યકલાના પરિપાકરૂપે જગતને ગૃહજીવનના મહાકાવ્ય જેવું શાકુંતલ પ્રાપ્ત થયું. એની સુવાસ આજે લગભગ બે હજાર વર્ષ પછી પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યજગતને આનંદ આપી રહી છે એનું કારણ શું ? શેક્સપિયરની કરુણાન્તિકાઓ (Tragedies) આજે વર્ષો પછી પણ આપણે ભાન અને ભાવનાના પ્રવાહમાં ગળાબૂડ ડૂબીને વાંચીએ છીએ તેનું કારણ શું ? માનવજીવનમાં વ્યક્તિના હૃદયના શાશ્વત ઊર્મિસંવેદનો કોઈ પણ પ્રજામાં સરખી રીતે ધબકે છે. જ્યાં જ્યાં માનવી જીવન છે ત્યાં ત્યાં આ ઊર્મિસંવેદનનો ધબકાર એક અથવા બીજા સ્વરૂપે હોય છે જ. ત્યારે માનવહૃદયના શાશ્વત ઊર્મિધબકાર જ આ કૃતિઓની શાશ્વતતા માટે કારણભૂત ગણી શકાય. સાચું કવિહૃદય આ ધબકાર ઝીલે છે અને તેના સંવેદનશીલ તારો તેની જ્ઞાનસામગ્રી પર એ ધબકારના સંસ્કાર પાડે છે અને એ રસાયનિક પ્રયોગ કલાના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે છે.

આમ કળાની કોઈ પણ કૃતિની પરીક્ષા કરવા માટે માનવહૃદય તેની સાચી કસોટી છે—માનવબુદ્ધિ નહિ. કારણ માનવજીવનના મૂળગત સ્વભાવ તત્ત્વોમાં તેનું સ્થાન હૃદય પછી આવે છે.

પણ માનવી એ સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજમાં પ્રવર્તમાન નીતિ નિયમોના બંધનોથી તે પર નથી થઈ શકતો. તેની કૃતિઓ પણ તે સમાજ માટે જ યોજાયલી હોય છે. આથી તેના હૃદયના સંવેદનોને વાચારૂપ આપતાં પહેલાં તે પ્રચલિત નીતિનિયમોનો સ્વીકાર દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને તેમનું સમગ્ર સ્વરૂપ એવા પ્રકારનું રચે છે જેથી તે કલાકૃતિ આ નીતિનિયમોને વશવર્તી રહે છે અને છતાં ય માનવીને પોતાની આસપાસના

મર્ત્ય જગતથી પર એવા ઊર્મિ અને કલ્પનાના પ્રદેશમા લઈ જાય છે જ્યા તેના બુદ્ધિ અને હૃદય પોતાને ખૂબ ગમતા એ મહાસાગરમા ઊડુ અવગાહન કરી પરિશુદ્ધ બને છે, અને આ વ્યવહારજગતને સહન કરી લેવા જેટલી નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે નાનાર જેટને અશે માનવીને પોતાની સસારયાત્રામા ખૂબ ઉપયોગી એવુ ઊર્મિ અને ભાવનાનુ પાથેય આપી શકે તેટલો તે ઉત્કૃષ્ટ કલાકારી એમ સ્વીકારીએ તો ખોટુ નથી અને મન પ્રદેશનુ આ અખૂટ પાથેય મેળવવા માટે પથીએ તો કલાકાર પાસે જઈ કેવળ સહૃદયતાપૂર્વક એનુ અહોનિશ ગૂજતુ ભાવનાસગીત સાભળી એને હૃદયમા ભરી રાખવાનુ હોય છે ઉપકારવશ પથી પાસે કલાકાર સ્થાય બદલાની અપેક્ષા રાખતો નથી–સિવાય કે તેની પોતાની માનવતાનો વિકાસ, તેના પોતાના હૃદયની વિશુદ્ધિ

આમ જગતના કોઈ પણ પ્રદેશમા પ્રગટેલી કલાકૃતિ એ કેવળ ત પ્રદેશને માટે નથી પણ સમસ્ત માનવજગત માટે છે જેને જેને આપણે 'માનવી' એ શબ્દથી ઓળખી શકતા હોઈએ તે સૌને માટે 'માનવી'એ રચેલી એ કૃતિ પણ છે હોમરને સમજવામા મિલ્ટનના સેતાનને ઓળખવામા, ગટેના ફૉસ્ટને હૃદયમા ઉતારવામા વિક્ટર હ્યુગોના ન મિઝેરાબ્લના જિન વાલ્જિન પ્રત્યે માનવી સહૃદયતા બતાવવામા કે પ્રિયતમા ડસ્ડેમોનાને મારી નાખનાર પશ્ચાત્તાપના પાવક અગ્નિમા સળગી રહેલા ઓથેલોના હૃદય વલોવી નાખતા Blow me about in winds ! roast me in sulphur ના ચિત્કારમા, કે परिशून्य शयनीयमद्य मे। ના અજના પ્રિયાવિલાપમા કે શકુતલાના વિરહની વેદનાથી સતપ્ત હૃદયની 'આસુ ઢહેતા થવા દેવા ના ચિત્રે પણ દ્રવ્ય ની આહમા આપણુને જગતસાહિત્યમા વ્યક્ત તા માનવહૃદયની પ્રતીતિ થાય છે

આમ હોઈને આપણી ચિત્તવૃત્તિ આવી મધુર માનવતા વ્યક્ત કરતી જગતની બધી જ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ તરફ સહજ આ ર્ષાય છે દેશ દેશના ઉત્તમ સાહિત્યકારો પરભાષાની એ કૃતિઓનો આસ્વાદ પોતાની ભાષામા સૌ રસિકો લઈ શકે એ માટે મૂળ કૃતિના આત્મામા પોતાના આત્માને એકાત્મરૂપ કરે છે અને એ ભાવનાસગીતને સ્વભાષાક્ષમ

ગનાનવાનો સહૃદયતાપૂર્વકનો પ્રયત્ન કરે છે જગતના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યસર્જકો અને તે સાહિત્યનો આસ્વાદ તેના જુદા જુદા રસિકો કરશે તે એક શુભ અનુસંધાનતનુ બની રહે છે એમા જ તેની નાની સિદ્ધિ રહેલી છે

આમ પરભાષાને પોતાની ભાષામા ઉતારવો 'અનુવાદ' કેરા 'અનુવાદ' જ કરવો અનુવાદ નથી તે રસવાદ છે મૂળના રસનો જે યોગ્ય વાહક ન થઈ શકે તે સાચા અર્થમા અનુવાદ નથી જ તે કરવા દુભાષિયો છે હિન્દની જુદી જુદી ભાષાઓમા અને પશ્ચિમના જગતની કેટલીય ભાષાઓમા આપણા સસ્કૃત સાહિત્યના કેટલાય ગ્રંથો ભાષાન્તરાર પામ્યા છે પશ્ચિમની નાકૃતિઓને આપણ પણ આપણી ભાષાઓમા અવતારી છે છતા આખર મૂળ ત મૂળ અને અનુવાદ તે અનુવાદ જ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાય નાન્તિની મૌલિક ભાષા રસન જે આસ્વાદન કરાવે તે આસ્વાદ અનુવાદ ન જ કરાવી શક હિંદના આમ્રફળનો સાચો સ્વાદ ચીન કરેના બાભામા ભરના કરીના કટકાથી ન જ આવી શક છતાય સમસ્ત સાહિત્ય જગતના આત્મા સાથે એ તા સાધવી હોય તો અનુવાદોની આવશ્યકતા આપણે રવીન્દ્રની જ જોઈશે

શાકુતલનો રસાસ્વા નવવાના આપણે ત્યા જ પાચ છ વિદ્વાનોએ પ્રયત્નો કર્યા છે તેમાના ત્રણને જ અહી લક્ષમા રાખ્યા છે શ્રી ઝવેરીલાલ ઉ યાજ્ઞિક, કવિ નાનાલાલ અને પ્રા બળવતરાય ઠાકોર આ ત્રણેના અનુવાદો વિશે વિશેષ વિગતમા ઊતરતા પહેલા દરેકની અનુવાદવિષયક કાર્યપદ્ધતિનો ખ્યાલ હોવો આવશ્યક થશે

યુરોપમા ઇગ્લિશ ફ્રેચ, જર્મન ઇટાલિયન ડનિશ સ્વિડિશ વગેરે ભાષાઓમા શાકુતલનું ભાષાનર ત્યારનુ ય પ્રસિદ્ધ પામ્યુ હતુ એવા સમયમા આજથી લગભગ પોણોસો વર્ષ પર શાકુતલનુ ગુજરાતી ભાષાતર અને તે પણ શ્રી ઝવેરીના કહેવા પ્રમાણે તો સસ્કૃત નાટકનુ નાટકનુ ગુજરાતી મધ્યે ભાષાનર કરવામા આ પ્રથમ યત્ન' હતો ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય તે સમયે વિકાસ તો નહોતુ પામ્યુ એટલુ જ નહિ પણ ઈ સ ૧૮૫૧ મા પ્રસિદ્ધ થયેલુ વિ દલપતરામરચિત 'લક્ષ્મી નાટક' તથા 'મિથ્યાભિમાન નાટક', વિ નર્મદાશ રચિત 'શ્રી રામજાનકી દર્શન' 'સીતા દર્શન'

'માગ નાકુંતન' અને 'ગાનકૃષ્ણ વિજય, જેના સમયદૃષ્ટિએ પ્રથમ આવતા નાટકો સિવાય ખનુ જગતગીનુ નાટક તો 'નનિતા દુ ખ-ર્શન' ઙુસ્તમા જ મળાગ પડય હતુ

આમ શ્રી યાનિન્નો પ્રયત્ન નાકુંતનની મૂળની કનાચાતુરી ગુજરાતીમા ઉતારવાનો તો ખરો જ, પણ તે સાથે તેમને તે કાળનો સમાજ તેમનો અનુવાદ વાચે અને અપનાવે એવુ સામાન્ય ધોરણ ગખવાનો હતો જ એમ માનવુ યોગ્ય થશે તેમની સન ૧૮૯૬ મા છપાયેલી બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના જેના આ વાતને પુષ્ટિ મળે છે તમા તે જણાવે છે કે

> 'સુમારે વીસ વર્ષ ઉપર આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ છપાઈ હતી ત વખતે એક હજાર નકલ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી હતી એ સમયે નાટક ભજવી બતાવવાની રીત ન હતી તથા નાટકના પુસ્તકો વાચવાની લોકોમા અભિરુચિ ન હતી પણ ધીમે ધીમે નાટકના ગ્રથ વાચવાનો અને નાટક જોવાનો શોખ એટલો બધો વધી પડ્યો છે આજકાલ ગુજરાતી, કાઠિયાવાડની અને પારસીઓની નાટક મડળીઓ નાટકો કરી બતાવે છે અને તે જોવાને હજારો લોકો સ્ત્રી અને પુરુષો જાય છે આવે સમયે આ શાકુંતલ નાટકના પુસ્તકનો વધારે ખપ લાગે એ સ્વાભાવિક છે

આ ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે લોકોમા નાટક વાચવાના તથા જોવાનો રસ જાગે એ હેતુ લક્ષમા રાખીને એમણે શાકુંતલનુ આવુ ભાષાતર કર્યું છે એમા યોજવામા આવેલા દોહરા, ઉપજાતિ કે આખ્યાનકી વૃત્ત, કે ભુજગપ્રયાત વૃત્ત મૂળના ભાવને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવામા ગમે તેટલા પ્રતિકૂળ હોય પરતુ જનસમાજની નાટક પ્રત્યેની અભિરુચિ કેળવવા પોષવામા સહાયભૂત થઈ સમસ્ત અનુવાદ લોકપ્રિય થઈ પડે એ પ્રકારનો તેમનો હેતુ તો તેમા સફળ થયો છે જ એમ આપણે આજે પણ કહી શકીએ તેમ છીએ, કારણ કે ઝાલાના અત્યાર સુધીના અનુવાદોમા આટલી સફળતા તો નથી જ નથી અને છતાય એ અનુવાદની ખૂબી એ છે કે સસ્કૃત ભાષાની પ્રૌઢિ એમણે ગુજરાતીમા પણ જાળવી રાખી છે મૂળના એક શ્લો ને

કેમાણે તેમણે મે કે નણ સ્તોક મૂકી સ્વિહૃદયને ભાવ સરળ ભાષામાં સ્મૂ. સ્રવાને જે પ્રયત્ન ર્યો છે ને સદોર કોના છતાય તેમનો હેતુ ધ્યાનમાં રાખતા માનાર્હ બને છે આ નણેર ભાષાતરોમાં આ ભાષાતરના ક્રનાર સ્તોકો તા આજે પણ મૂળના ભાવોને જે અજબ રીતે વ્યક્ત ર્યે છે તે જોતા નણેમા ઉત્તમ નાગે તેવા છે

રને નાનાનાન સ્વિનુ ભાષાન્તરમાર તરીકેનુ દૃષ્ટિબિંદુ સમ_ વઇ એ તમના સ્હેના પ્રમાણે 'ભાષાન્તર એટલે જ છબિ મૂળ નહી' 'આડીઅધૂરી આ ભાષાતરે છબિ જ છે' તે પોતે જ શન રે છે કે 'પ્રૌઢા ગીર્વાણનું ગૌરવ સુકુમાર ગુજરાતીમા સ્ટનુક ઉતરશે?' પણ છતાય ઘણાઇખા કાન્તિશમ્નસમા ટહુસ્તા ધ્વનિ અને યગ તથા કાલિદાસની 'લાડકી બોલીનો મજ્જુન સ્નરવ મૃદુન ગુજરાતીમા' ઝીલવાનો અને સ્વિની વિલાસ શૈલી (कालिदासो विलास) ને પણ ગુજરાતીમા લલિત લીલાથી સચવતી રસિકાની જેમ આલેખવાનો પ્રયત્ન એ તેમનો સિદ્ધહેતુ છે

પણ એમાય સ્વિને જોઈએ તેટલી સફળતા મળી હોય તમ લાગતુ નથી એમની કૃતિઓની અપદ્યાગદ્ય શૈલી આ અનુવાદમા પણ જોવા મળે છે. એટલે જ્યા કાલિદાસ જેનાએ પણ ગદ્યને અનુકૂળ વાક્યવિન્યાસની યોજના રાખી છે તેને પણ કવિએ તેના મૂળ ભાવ સાથે શુ ગુજરાતી ગદ્ય સ્વરૂપે ન અવતારતા અપદ્યાગદ્ય અને તે ગદ્યની જાણીતી શિણપોના ખૂરપા ઓઢાડ્યા છે આને 'કાન્તિદાસની લાડકી બોલી'ના નામે પ્રચલિત વ્વી એમા ચોખ્ખો ઔચિત્યભગ માલૂમ પડે છે એક બે દાખલાથી આ વસ્તુ સ્ફુટ થશે અને સમજાશે કે આ શૈલી મૂળની ભાષાશૈલીને ન વળગી રહેવાથી કૃત્રિમ પણ બને છે

અ ૨, પા ૪૦

રા —માધવ્ય પામ્યો નથી તુ લોચનનું ફળ કારણ કે દૃષ્ટિમાધ્યા શું તે દીઠું નથી.

વિ —ખરે! આપ ર ાઙી આગળ જ છો ને?

શ.—સૌ પોતાનાં ને જ સુંદર પેખે. હું તો હને આશ્રમના ભાગ્યમણિ-રૂપ શકુન્તલા વિષે કહું છું.

વિ.—(સ્વગત) ભલ્લા ! એમને અવસર જ ન આપુ. (પ્રકાશ) અહો મિત્ર ! આપ તો એ તાપસ કન્યાના કોડીલા દીસો છો ને શું ?

શ.—સખે ! તજ્યા શી વસ્તુઓમાં પુરુવંશીનાં મન નથી પ્રોવાતાં.

* * *

વિ.—(હસીને) જેમ કોઈ ખજૂર પેશીઓથી મનગ્રહયો આમલીનો કોડીલો થાય, એમ રમણીરત્નોના અભાવ થયે આપને પ્રગટયા આના કોડ.

અં. ૫, પા. ૮૭

શ.—(રોષથી) હે અનાર્ય ! પોતાના હૈયા પેઠે પેખો છો સૌને. બીજો કોણ અત્યારે ધર્મનો અંચળો ઓઢેલો, તૃણછાયા કૂવા જેવો, આપ સમોવડ શોધ્યો ક્યહાં સાંપડશે ?

શ.—(આત્મગત) મ્હારી બુદ્ધિમા યે સન્દેહ નાખતો, અણુઆડંબરી શો, લાગે છે એનો કોપ.

હવે આ જ બે વિભાગોનું પ્રા. ઠાકોરે કેવી રીતે ભાષાંતર કર્યું છે તે જોઈએ ·

અં. ૨, પૃ ૨૯

શ.—માધવ્ય ખરે નેત્રલ્હાવ ત લીધો જ નથી, કેમ જે શ્રેષ્ઠ દેખાવડું તો તેં દીઠું જ નથી.

વિ.—અરે મ્હારી આખ આગળ જ આપ છો ને ?

શ.—સૌ આત્મીયને સુંદર ગણે જ. પણ હું તો આ આશ્રમની અનુપમ શોભા શકુંતલા વિષે કહુ છું.

વિ.—(સ્વગત) વારુ, આને લાગ જ નહીં દઉં. (મ્હોટેથી), રે વયસ્ય, આપ તો તાપસકન્યા પર મોહી પડયા દીસો છો.

શ.—સમે, પૌન્વોના હિતમા નિદ્ધિ નામના ગ્રુર જ નહિ

*   *   *

વિ.—(હરી ૫ ના) જેમ કા ી ખજૂરની પેશીઓનો અનાર થઈ આમવી નાંકે દાદ મળે તેમ ગ્રીસ્તોને ઉદ્દેખીને આપ આરી ઇચ્છા કરો છે।

અ ૫ ૬ ૮૩

ના —(ગુમ્માથા) આાય, ાન ઉપરથી ૮ મીજાને માપો છા ' ધર્મનો અગ્રગો ધગનાગ—ધામથી ૬ ચેિન કુના॥ જેનાન્ત માગી માફ ને મીજુ નાણ નર્તુ છે '

ના —(ક્ર ાત) મ્હને સગયમા નાખના ઓનો કાપ કોણુ જાણુ અનરકગી જેવો નાગી જાય ક

લબાણુના બયે નાહિ ન ભાસાનર આપ્યુ નથી પરતુ ઉપરના બેને સરખાવી જેનાથી મ્યામા માલિદાસની નાસાનુ ગૌરવ યોગ્ય રીતે વ્યક્ત થયુ છે તે સ જ સમજાશે અવમત્ત મવિના ' શુ ', ' પેખે , ' પ્રોનાતા ' સમોન જેના શબ્દો ભાસાને નાદ ની ભ્યાડબરી બનાવી દે છે તેમ પ્રા ઠાકોરના ' શ્રેષ્ઠ સાથે જ આવતા ' દેખાડુ શબ્દનો ઉપયોગ ક્ર્ણકટુ નાગે છે જ એનો પણ આપણે ધ્યાન રાખીશુ પરતુ એકદરે જોતા ઠાકોરનો ાદ અનુવા મૂળને અનુલક્ષીને વધ શિષ્ટ છે એમા શક નથી

ભ્યા રીત નેતા ાલિદાસના કવિઆત્માની કવિની પરખ ઘણી સાચી કોવા છતાય નમના કરેના સવા મા તેમની અગીગત વિલક્ષણતાઓથી આપણે એ સમર્થ વિનો વાગ્મો બીજા સમર્થ વિદ્વાન મળતા અટકી ગયો જ

નાકુતનમા રહેના કવિનો આત્મા જે જે શ્લાકા ૬ વાક્યો દ્વારા વ્યક્ત થયેના છે તેને આ ત્રણે ભાષાતરકારો કેટકેટની સફળતાપૂર્વક અવતારી શક્યા છે એનો ક્યાસ તા આપણે છેવટે કરવાનો જ છે એ તે લબાણ ન કરતા હવે ત્રીજા અનુવાદક ના બ. ક ઠાકોર તરફ વળીએ કાલિદાસના પ્રસાદ

શબ્દાર્થશુદ્ધિ અને સરસતાની ત્રિવિધ સિદ્ધિઓને ભાષાન્તરમાં એકી સાથે મેળવવી એ કેટલો દુષ્કર પ્રયોગ છે એનું ભાન પ્રો. ઠાકોરને આજથી છત્રીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે તેમણે શાકુંતલના ભાષાન્તરની પ્રથમાવૃત્તિ બહાર પાડી ત્યારથી હતું. 'સંસ્કૃતનું મનોહરત્વ સંસ્કૃતમાં જ છે. કવિતાના દેહ અને આત્મા એટલાં બધાં સંલગ્ન હોય છે કે તેને એકમાંથી બીજી ભાષામાં ઉતારવાનું કામ દુષ્કર છે, અને કાલિદાસ તો કાલિદાસ જ છે.' × × × 'મ્હારી ભાવના મૂલના જે જે પાઠ સ્વીકાર્ય ઠરે તેનો અતિનિકટ પ્રતિબિંબરૂપ તરજુમો જ કરવાની; અને સંસ્કૃત પંડિતો તેમ મૂલના પરિચયીઓ અને અભ્યાસીઓ સામાન્ય તરજુમામાં સરસતા, શૈલી, પ્રસાદ કે એવા કોઈ બીજા ગુણો માટે જુવે, ત્યારે આ તરજુમાને મુખ્યત્વે શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય ધોરણે તપાસે,—એ તો આ સાહસ માગી જ લે છે.'

આટલાથી પ્રો. ઠાકોરનું શાકુંતલના ભાષાન્તર વિશેનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્ફુટ થશે. આ દૃષ્ટિએ એમનો કરેલો અનુવાદ એમની શુદ્ધિને, શિષ્ટતાને અને વિદ્વત્તાને શોભા આપે તેવો થયો છે અને જેઓ કેવળ પાંડિત્યના ચશ્માથી જ જોવાનો પ્રયત્ન કરશે તેમને તો તે ઉત્કૃષ્ટ જ લાગશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ काव्य रसात्मक वाक्यम् ન્યાયે આપણે જોવાનો પ્રયત્ન કરીશું તોય સફળતા નહિ મળે એમ તો છેક નહિ પણ પ્રમાણમાં કાંઈક ઓછી મળશે. એ ભાષાન્તરમાં સંક્ષિપ્તતા, અર્થઘનત્વ, વ્યંજના અને મૂળના વાતાવરણને રજૂ કરવાની ધગશના ગુણો આપણને જરૂર માલૂમ પડે છે. એક નથી માલૂમ પડતું તે શાકુંતલનું સમસ્ત અખંડ રસસ્વરૂપ જે કાલિદાસના આત્માના શાન્તમધુર સ્વરની મનોહારિતા દ્વારા આખા નાટકને ભરી દે છે. અને તેનું કારણ તેમણે જણાવ્યું છે તેમ મૂળના દેહ અને આત્માને સાથે રાખવા જતાં અનુભવાતી ભિન્નતા. એમણે ભાષાન્તરમાં મૂળનાં જ વૃત્તો ઇત્યાદિ રાખ્યાં છે; ઝૂલણા જેવા છંદનો ઉપયોગ કેવળ અપવાદરૂપે જ કર્યો છે.

હવે આપણે ત્રણે અનુવાદોના શ્લોક ઇત્યાદિમાં રહેલી રસદૃષ્ટિ વિશે વિચાર કરીશું. ચોથા અંકના શ્લોકચતુષ્ટયને તો ક્રમશઃ લઈશું જ, પરંતુ તે પૂર્વે કવિના મૂળના હૃદ્ગત ભાવોને વ્યક્ત કરતી સામગ્રી ભાષાન્તરમાં કેવા સ્વરૂપે રજૂ થઈ છે તે પણ જોઈશું.

પ્રથમ અંકમાં શકુંતલાનું સૌંદર્ય જોઈ મુગ્ધ બનેલો રાજા કહે છે,

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्

ભાષાંતર—યાજ્ઞિક　મધુર શિકલ જેની શું ન શોભે ય તેને.
,,　—નાનાલાલ　શું ય નવ શણગારે માધુરી મૂર્તિઓને.
,,　—ઠાકોર　મધુર વપુતણી શું શું વધારે ન શોભા !

બીજા અંકમાં રાજા વિદૂષકને પોતાનો શકુંતલા સાથેનો પ્રસંગ વર્ણવે છે તેમા એક મધુર ચિત્ર દોરે છે.

विनयवारितवृत्तिरतस्तया
न विवृतो मदनो न च संवृत ॥

યાજ્ઞિક—　વિનયથી મનનો ચટકો, અરે !
મુજ મને અટકી જ ગયો ખરે
મદન લાગટ ના પ્રગટી શકી
ત્યમ ન ગુપ્ત રહ્યો પણ એ થકી.

નાનાલાલ—　વિનયવારી રતિ ત્યમ ત્હેની તે,
ન મદને છતી કીધી ન છાવરી.

ઠાકોર—　વિનયને પડદે વસતી રતિ
નહિ અદૃશ્ય રહી, ન થઈ છતી.

યાજ્ઞિકના ભાષાન્તરમા કાંઈક ભૂલ થતી લાગે છે.

શકુંતલાના મર્મવચનોથી ભેંઠાયેલો રાજા ત્રીજા અંકમાં પોતાના મનની દશા વ્યક્ત કરે છે.

इदमनन्यपरायणमन्यथा
हृदयसंनिहिते हृदय मम ।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे
मदनबाणहतोऽस्मि हत पुन ॥

યાજ્ઞિક— જાય છે આજ તો તનયા મુજ વનથી
નગર મધ્ય જતાં નગર હૃદય,
રુંધાય વાસ આંસુ ગળ્યું ન સહ્યાં
મુજ ચિંતાથી ધીન મના મન।
તેમ છતાં મમતા મદિરાગણી
કરી વિનાના ઘરે ઉભરાય
મદન સાગરથી મન ડૂબતો
પુનઃ મૃત્યુ ગમન મુજ તમ તો

નાનાલાલ— મમ અનન્ય પરાયણ હૈય આ
નહિ ધારી તદ્વે તુજ અન્યથા
હૃદયવાસિનિ ! દે મદિગાળિ ના
મદન સાગર ઘા હૃદયડે કરી

ઠાકોર— અયિ, લગન જ સમર્પિત ગરન
ઉર મહીં વસતીય વિશદની
—અવર તો ન ઘ મદિરેક્ષણ
પગ લપટાતી મદા નગીનું રણ !

ઉપરના ત્રણે ઉદાહરણોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે યાજ્ઞિકનું ભાષાંતર અસલ તેના પ્રકારનું છે નહિ અને ઠાકોરના ભાષાંતરમાં પણ પ્રાસ ઠાકોરનું ના નાનાલાલની દૃષ્ટિએ કોઈ રીતે ઉતરતું ન હોવા છતાં પણ ઉદમાપના જે દોષો તેવિમાં સ્પષ્ટ છે તે અહીં નથી અને છતાં પણ ન પ્રસાદિતા સાચવી શક્યા છે

હવે આપણે ચોથા અંકના શ્લોક ચતુષ્ટયના ભાષાંતરો જોઈએ :

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥

યાજ્ઞિક— જતાં આજ શકુંતલા ઘરથકી એવો વિચાર કરી
ચિંતામાં મગ્ન નાગનું ઉરથકી કાર્ય જાયે કરી
બેઠો છું મુજ કંઠ ગદ્ગદિત છે અશ્રુપ્રવાહે ભરી
ચિંતાથી નબળી પડી નયન આ દેખે ન ના પેરી
એવો શોક અરણ્યવાસી અમને થાયે ખરા સ્નેહથી
તો ની વાત કરૂં ગૃહસ્થ જનની સંસાર કરી જુદી
માયા ને મમતા થકી હૃદયમાં કન્યા જતે સાસરે
પીડાય અતિ માન એ નવીન આ પુત્રી વિયોગે ખરે

નાનાલાલ— આજે જનાર શકુંતલા' નહીં જ એ હૈયું હિંડોળ ચડ્યું,
ઊંડા અશ્રુ જ - થકી રૂંધતા, નેત્રો ય ચિંતાજડ,
વાત્સલ્યે વનવાસી વિહ્વળ છે યે હું આમ તે આજે।
તો સંસારી-પત્ને ગ થ નન પીડે પુત્રી વિરહની ૫ી ।

ઠાકોર— આજે જાય શકુંતલા પતિગૃહે બેચેન હૈયું ને
રોકયા આસુંથિ કંઠ ગદ્ગદ બને, ઝાંખી બને આંખડી
વાત્સલ્યે થતું આમ ત્યાગિ મુજને, તો શા વિરોના ભ
ન્યાને જતા નવાય હૃદયો સંસારિ મા બાપના ?

૭

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

યાજ્ઞિક— સેવા તું કરજે સદા મન થકી તારા વડીલો તણી
સારો સ્નેહ સખી સમાન ધરજે તારી સપત્ની ભણી
ભર્તા રોષ કરી વઢે કદી તને સામે ન તો યે થતી
તારે સેવક સાથ રોજ વદતાં દાક્ષિણ્ય દેખાડવું
જે વેળા તુજ ભાગ્યના ઉદયથી થાયે બડે જ્ઞાન તું
તે વેળા મનમાં ફુલાઈ ન જતી કે માન્ય ગણી છું ।

વર્તે જે અબળાજનો ઉપરની રીતે બધાં તે ધરે
સન્નારી અધિકારને, અવરતો બોજે કુળોને ખરે.

નાનાલાલ— સેવા કરી વડીલોની તું પ્રિય સખી થાજે સપત્નીની સૌ,
સ્વામીના તરછોડવે ય નવ તુ રોષે વિરુદ્ધે જતી:
નોકરને અતિ દાખજે મુજનતા, ફૂલતી સુભાગ્યે ન તું:
એ વિધ યે ગૃહિણીનું પદ યુવતિઓ, છે શાપ કુલનો બીજી.

ઠાકોર— સેવે સૌ ગુરને, બને પ્રિય સખી સર્વે સપત્ની તણી,
ન્યક્કારે પતિ તોય રોષ વશ થૈ સામી ન થાજે કદા;
દાક્ષિણ્યે સઉ દાસદાસી રિઝવે સદ્‌ભાગ્યથી ના છકે,
આ રીતે ગૃહિણી વદ બનિ શકે. આથી જ બીજી ફરે

૮

अभिजनवतो भर्तु श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥

(દોહરા)

યાજ્ઞિક— ઉચ્ચ વર્ણ ભર્તાગ્નની ધણીઆણીનુ સ્થાન
મળશે માનીતું તને જાણે ચતુરસુજાન
નાથતણા વૈભવ થકી કાજ ઘણેરાં હોય
નાથનું મન તે વિષે લાગેલુ ખૂબ જોય
થાશે ખરે જ ન થશે વ્યગ્ર નિરંતર ચિત્ત
એના દુઃખે દુઃખ છે સુખથી સુખ એ રીત
પછી પ્રસવશે એક સુત પવિત્ર રૂડો સૂર્ય
પ્રકટ કરે છે રોજને રોજ દિશા જ્યમ પૂર્વ
તે વેળા સંસારના ખટલામાંહ પડીશ
મુજ વિયોગની મોગના બેટા, તું વિસરીશ.

નાનાલાલ— જાઓ ધર્મના પતિના ઉત્કૃષ્ટ ન્હેડી ગૃહિણીપદે,
વિપુલવિભવી ત્હેના કાર્યે પ્રતિક્ષણ ગૂંથઈને,
પ્રસવી, રવિ શો પ્રાચી જેમ, સપૂત જ પાવન,
સુત વિરહનો ત્હમે ! તેથી ન શોક નવીન તુ

પૃથ્વી

હાકોર— કુલીન પતિની બની ગૃહિણી માનવન્તી, ન્હી
અનેક ગુરુ કાર્યમાં પળપળે પરોવાયલી,
જણી પ્રસવિ સૂર્ય શો તનય જેમ પૂર્વા દિશા
સુતા, સુત વિયોગશોક સહજે જશે તાહરો

૪

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

ઇન્દ્રવજ્રા

યાજ્ઞિક— આ [illegible] કન્યા ધન [illegible] છે,
તેને વળાવી પતિને [illegible] આજે
આત્મા થયો આ [illegible]
માનીને થાપણ જેમ [illegible]

નાનાલાલ— કન્યા [illegible]
એને વળાવી પતિ [illegible] આજ,
પ્રસન્ન [illegible] અન્તરાત્મા
થયો [illegible] થાપણ [illegible] જેમ

હાકોર— કન્યા [illegible]
[illegible] ન આજ [illegible]
[illegible]
[illegible]

હવે આપણે આ શ્લોક ચતુષ્ટય ઉપરાંતની શાકુંતલની શેષ રસસામગ્રીના નિદર્શનરૂપ એ કે ત્રણ શ્લોક લઈ આ રસસમીક્ષાપર્વની પૂર્ણાહુતિ કરીશું

પાંચમા અંકની શરૂઆતમાં સંગીતશાળામાંથી આવતા ગાનમાધુર્યથી રાજાના હૃદયમાં જે અવ્યક્ત વેદના થાય છે તેના પરિણામે ભાવદર્શન સાથે જે અનુભવ વ્યક્ત થાય છે તે જોઈએ.

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकीभवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जनान्तरसौहृदानि ॥

વસન્તતિલકા વૃત્ત

યાજ્ઞિક—

દેખી પદાર્થ રમણીય તથા મધુરી
વાણી સુણી સહજ હર્ષિત થાય હૈયું
તેવું છતાં પુરુષ વ્યાકુલ ચિત્ત થાયે
ત્યારે ખરે ઘણું કરી મન સાંભરે પૂરે
જે વાત એક સમયે ગઈ વિસ્મૃતીમાં
તનુ કરે સ્મરણ ચિત્ત અજાણમાં એ
સામાન્યતઃ અપર જન્મ વિષે થયેલા
જે ભાવ તે હૃદયમાં સ્થિર થૈ રહે છે.

નાનાલાલ—

રમ્યો નિહાળી, મધુર સુણી કાંઈ શબ્દો,
આતુર થાય જગના સુખિયા ય પ્રાણી
સાચે પછી મન સ્મરે છ અજાણના યે,
હૈયે જડેલ જનમાન્તરના ય સ્નેહાના

પૃથ્વી

ઠાકોર—

મનોહર નીહાળિ સુર મધુરા તણી સાંભળી
સુખી છતે બને તથાપિ કંઈ ઊંડ તે રહે ઘણા,
તદા ઉર મહીં અજાણપણમાં ય પ્રીતિ ખરે
રહી અમર બીજ કોઈ ભવ આગલાની સ્ફુરે

છઠ્ઠા અન્મા શકુંતલાના અભિજ્ઞાન પછી રાજાની પશ્ચાત્તાપ અ વિન્હથી વ્યાકુલ ચિત્તદશાની અતિ કોમળ અને હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ આપણે નીચેના શ્લોકમા જોઈ શકીએ છીએ

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

યાજ્ઞિક— જાગી જતા પડચો મધ એનો સ્વપ્ને સમાગમ
અશ્રુ જોવા દગી ના કે ચિત્રમા પણ વહાલીને

નાનાલાલ— ઉજાગરો નિરોધે છે હેનો સ્વપ્ને સમાગમ
આંસુડાં પેખવા ના દે એને ચિત્રે ય ચીતરી

ઠાકોર— ઉજાગરે નહી એનો પામુ સ્વપ્ને સમાગમ
આંસુ વહેતા થવા દેતા ના ચિત્રે પણ દર્શન

અને હવે પેલો ફ્રેચ વિદ્વાન ચેઝી જેના પર ફીદા થઈ ગયો હતા એ જગતના સર્વ માતાપિતાના હૃદયોને સ્પર્શી જતા અને કેપ્ટન ગિબ્સ વેદનો જગાડતા કરુણ ભાવનાના પ્રતીકસમા શ્લોકને જોઈએ

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

યાજ્ઞિક — દેખાય દંત કળિયો અનિમિત્ત હાસે
ને નાન કાનુ મૃદુ અસ્ફુટ વેણ હોય
ખોળે મિલાપ્રણયથી જ્યમ લ્હાન આવે
ક્રીડા કરે અનુપ માગ્યા આમ સ્હેજે
માતા અને પિતના ઉછરંગ મધુર
મેલી જતા મન કરે નગી તેય સધુર
મેલાભ્તા મલિન વસ્ત્ર થયા છ જેને
છે ધન્ય ન જનમને જનની જનોને

છઠ્ઠા અંકમાં શકુંતલાના અભિજ્ઞાન પછી રાજાની પશ્ચાત્તાપ અને વિરહથી વ્યાકુલ ચિત્તદશાની અતિ કોમળ અને હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ આપણે નીચેના શ્લોકમાં જોઈ શકીએ છીએ.

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

યાજ્ઞિક— જાગી જતાં પડ્યો બંધ એનો સ્વપ્ને સમાગમ
અશ્રુ જોવા વળી ના દે ચિત્રમાં પણ વ્હાલીને

નાનાલાલ— ઉજાગરો નિરોધે છે ત્હેનો સ્વપ્ને સમાગમ;
આંસુડાં પેખવા ના દે એને ચિત્રે ય ચીતરી.

ઠાકોર— ઉજાગરે નહીં એનો પામું સ્વપ્ને સમાગમ,
આંસુ વ્હેતાં થવા દેતાં ના ચિત્રે પણ દર્શન.

અને હવે પેલો ફ્રેંચ વિદ્વાન ચેઝી જેના પર ફીદા થઈ ગયો હતો એ જગતનાં સર્વ માતાપિતાનાં હૃદયોને સ્પર્શી જતા અને કેટલાંય ઊર્મિસંવેદનો જગાડતા કુટુંબ ભાવનાના પ્રતીકસમા શ્લોકને જોઈએ.

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

યાજ્ઞિક— દેખાય દંત કળિયો અનિમિત્ત હાસે:
ને કાલુ કાલુ મૃદુ અસ્ફુટ વેણ હોંસે
ભાખે મિઠા સ્વરથકી; જ્યમ વ્હાલ આવે
ક્રીડા કરે અનુપ બાળક આમ ગ્હેલે.
માતા અને પિતરના ઉછરંગ મધ્યે
બેસી જવા મન કરે વળી તેય સખ્ય
બેસાડતાં મલિન વસ્ત્ર થયાં છ જેને.
છે ધન્ય ને જનકને જનની જનોને

નાનાલાલ— ઝખાય તન્વીઓ અમથા જ ૧૨
ન ભોનડે અધુન્ડ ગમ્ભીર ભોની
સાઝે સ્હ્ડવાનુ ન્ના પન તેના કા
દા' થાર ધન્ય જા અગ ન્જે નનશ

ઠાકોર— ૧૧ ક્સે ધનન ન્ત ગી દ્વિપાતી
નાન નવે મધુર અધર ગોડીને
ભોઝો મુ મ્હ્ન ન્મ, સુત એનાના
મેતે બને મલિન ધ પ જ તે પિતાઓ'

અહીં આપણ એમ્દરે ક્સ સામાન્ય ગીત ઉત્તમ જ્ણાતા ગીનો
લીધા ત્ને ત ન્રેમ્નુ ગણદર્શન ન્રીએ

સૌથી પહેના દ ગાનમા સાજિમ્ના િરકન નમ સુરચિદુષ્ટ નાગ
જ નાનાનાન અને ઠાકોરના ભાસાતરોની વર્ણરચના કેવળ સુયોગ્ય છે પણ
આપણને એ લીટીના આરભનુ નાનાનાનનુ થ જેટન ખરક છે તેટલુ
જ ઠાકોર નચ્ચ આવતુ શ શ ૧ ૧ર ક ાખ ૧ે ભાસાતગ
મૂળના ભાવો સુન્દર રીત નક્ત કર ે

બીજા દ ષ્ટાનમા સાત્વિક સનાળના ખાનર મૂળની મ લીટીન ચાર
ળાની છે અને નાય ભાસાતરની સાગર વૃદ્ધિ જળવી રાન ા નથી
વિનયથી મનનો ચરકા, અર' મુજ મને અચકી જ રહ્યો ખર' અ ે
મૂળમા નથી તે પણ વ્યક્ત કરવાના પ્રયત્ન થયો છે નગી લાગર જેવો
ન પ્રતિકૂળ શબ્દ મૂ ના ભાવ ત વારા વિદત નો અથ સમજાતો
નથી કારણ અહીં તો પ્રેમમાનનાના સપૂર્ણ પ્રાગટ્યનો કે અપૂર્ણ ગ ટ્યનો
પ્રશ્ન છે

નાનાનાનમા વિનયનારી રતિ જેવી શ્રુતિમધુરતા પણ ત્યમ
ત્હેની તે' જેવી વણકઠોરતા અનુભનાર ષ બીજ લીટીમા પણ શરૂઆતનો
એન્નો પહેનો ન 'મદને સાથે જોઈએ તવો સુમેળ સાધતો નથી
' ત્રી ખાધી ન ગનરી મા ભગની શ્રુતિ મેવડાઈને વધુ જોર બને છે

ઉપરના બેને મનાગતે 'કારના 'વિનયને પડકે વસતી ગતિ'નુ ના' સૌન્દર્ય અને વર્ણયોજનાથી સધાતુ અત્યાન્તમનોહર સ્વરૂપ આકર્ષક બની રહે છે, અને તેના રસમા 'ગતિ' સાથે પ્રાસ મેળવતો 'ની' આપણને જરાય સાલ્યા વિના ચાલ્યો જાય છે

હવે ત્રીજુ ઉદાહરણ લઈએ અહીં કવિહૃદયનો ભાર સ્ફુટ કરવા માટે યાજ્ઞિકની મૂળની ચાલની પદ્ધતે બાલ લીટીઓ તો તેમના ઉદ્દેશને જોતા કદાચ ક્ષમ્ય ગણીએ પરંતુ સબોધનાનો જે ભાર હૃદયસંનિહિતેના ભાર તરમા આવવો જોઈએ તે ન આવતા રાજાની વિત્તદશાનુ વળ નિરૂપણ માત્ર કરીને ભાષાતરકાર અટકી ગયા છે વળી અન્યથા સમર્થયસ્ નુ ભાષાતર 'કદિ વિચાર ધર ઉરેગે કાણે' કરવાથી 'કાણે' જેનુ ભાષાતર છે અથવા તો તેની આવશ્યક્તા ની છે તે સમ તતુ નથી

નાનાનાત મૂળનુ રસસૌન્દર્ય પ્રથમની વળ લીટીમા સુદર રીતે જળવી શકયા છે પણ છેલ્લીમા તેમણે લીધેલી છદની છૂટને લીધે તેમજ 'હણ્યો , હણુઉ' ના 'હ'કારના અતિરેકના પરિણામે એ શ્લોકના સપૂર્ણ સૌન્દર્યથી આપણે વચિત રહી જઈએ છીએ વળી 'હૃદયસંનિહિત' તથા 'મદિરેક્ષણ'ના સબોધનો એમણે એક જ લીટીમા લીધા છે તે મળને અનુરૂપ નથી કારણ એ બને સબોધન ઊર્મિના ક્રમશ વધતા જતા વેગના વ્યક્તીકરણો છે

ઠાકોરે 'અયિ' શબ્દથી વાચકના ચિત્તમા જે કઈક કોમળ ભાવોની વ્યજના ઉત્પન્ન કરી છ તેનુ આર્દ્ર હૃદયસંનિહિતેના સબોધનનુ એક શબ્દ-દ્વારા ભાષાતર ન થવાથી ટકી રહેતુ નથી અને કવિનો જે ભાર મળમા પ્રથમની લીટીમા જે સબોધનદ્વારા વ્યક્ત થયો છ તેથી વધાર પ્રમાણમા ભાષાતરમા થાય છે 'તને જ સમર્પિત ઊર ને ઉર મહી વસતી ય નિરાશની અયિ' એ વાક્યમા 'હૃદયવાસિની' મમ અનન્યપરાયણ આ હૈયુ કદિક તુ અન્યથા જ ધારી લે' ના ગતા નાકિ જુદો જ અર્થ સમજાય છ કવિ તો કહે છે કે 'કદાચ તુ ધારી લે તો' જ્યારે ઠાકોર તો 'ઊરને ઉર મહી વસતી ય નિરાશની અયિ' કહી શકુતલાને એના સંદેહનાળી માની લઈને જ સબોધ

ે ત ભોગ નથી વળી 'અન ને . થ' એ મેનુ ભાષાન્તર કર્યું મૂળમા મેન ચરકૃત નથી વળી છે ની લીટીમા मन्नथाणहतोम्मि અર્થાત્ 'મદન બાણથી હણાયતો મેવા હુ એ અથ સ્પ ષ્ટમા ને ગસિક અસહાયના મૂળમા નન્ના થાર કરત 'પગ ણ્પોમ ને'મા નથી થતી તજ પ્રમાણે ' દગડે ફરી શ્રી જે ભાર વ્યક્ત થાય તે 'ત્વળી તુ રણે'થી નથી જ થતો ના । તમ નાથી જાણે શકુંતલાને ગાઢ અજાણે મૈત્રિ પ્રયાગમા મળી ગયાન રાગની દેખાન ભાન થાર છ

નાટ ચતુષ્ટયના પ્રથમનુ યાનિ ન ભાષાન્તર માદુ, મન્દ અને અથ તથા ભારભમ મ્હી ગ ાય

'हृत्य सस्पृणमुत्पद्धया ने। બાર નાનાનાનના હૈયુ હિતોજે ચડયુ'થી સ્પ ષ્ટ થતો નથી હિતોજે એટન નગગ હૈયુ હિતોજે ચડયુ એટલે કે વિયોગન ગે ચડયુ એથી વધારે શુ જ નહિ આમ અહીં મૂનના ભાવની લના અન નવાય છે ત્રીજી લીટીમા અક્ષરમેળની ભૂન હોના ઉપગત ઉકતા અશ્રુ જ ન્ક થભી રૂધના મા રૂધતા ગેને? તની સ્પષ્ટતા થતી નથી વળી वेञ्च्य मम तावदादशाम् ને। અથ હિ હગ ય છ આમ ને આનડો'થી જેટન થાર તેના મ્રતા મને અન્ગનાગીને જો આવુ દુ ખ થાય' એના અર્થવાળુ વાક્ય ગોગાકુન અસહાય સ્થિતિનુ વધારે સારુ ચિત્ર ખડૂ કરી શકે છ ના ચરણમા નવિન પુનર્વિયાગ નુ સૂચન પણ અહીં દેખાતુ નથી

ઉપર ભાવદર્શનની જ ચારુતાની શૈનના નાનાનાનના ભાષાતરમા આપણને સાની તનાથી સદભાગ્ય ઠાકારનુ ભાષાન્તર મુક્ત છે આખાય નાટ ાી મનોહર સરનતા અને હૃદયગમ્યત્વ અને ત પ્રસગનુ હૃદયમા ઊતરતુ આમેહ ક ચિત્ર ખડૂ કરના આ નાટ ખરેખર રસદૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે

ચતુષ્ટયના બીજા નાટ્મા યાનિક મળના નાના ને બે વિભાગમા જુદો પાડી દેન મે ચરણ માટે અનુવાદ ના ચાર ચ ણ એ યોજના ન ગ્ગી રૂગનાના પરિણામે મૂળની પ્રથમની બે પક્તિઓ માટે ગુ જરાતી ત્રણ જ પક્તિઓમા પતા યુ છે, જ્યારે બાકીની બે માટે પાચ લીટીના ઉપયોગ થયો છે આથી ચોથી પક્તિમા જ્યા આપણે એક વિચાર પૂરો થવાની અપેક્ષા રાખીએ

કોઈએ ત્યાં નવો વિચાર આપણા આગળ ધરવામાં આવે છે જે ક્લિષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે. વળી 'ને વેગા મનમાં કુવાર્ઈ ન જતી કે માન્ય ગણી છું દ' જેવી અનાવશ્યક પંક્તિઓ પણ થોડા પ્રયત્ને દૂર કરી શકાઈ હોત તો મૂળનું શૈલીવિષયક ગૌરવપણ જોખમાત નહિ.

નાનાલાલમાં છંદવિષયક છૂટનો એટલો અતિરેક છે કે નથી અહીં મૂળનું પ્રસાદીપણું કે નથી તેમની પોતાની લાક્ષણિક મગનતા જે બીજા કેટલાક શ્લોકોમાં જોવા મળે છે.

ઠાકોરનું ભાષાંતર મૂળના ભાવ યોગ્ય રીતે છંદને અનુકૂળ રહી રજૂ કરી શકે છે, પણ મૂળમાં જે આનાર્થ પ્રયોગો (शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्ति) છે તે ભાષાંતરમાં 'સેવે સૌ ગુરુને, અને પ્રિય સખી સર્વે સપત્ની તણી' માં જોવા મળતા નથી. છેવટની પંક્તિનો 'બની શકે' પ્રયોગ જેવું સૂચન કરે છે તે મૂળ 'यान्त्येवं'માં જણાતો નથી. એટલું બાદ કરતાં શ્લોકનું માધુર્ય હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે

શ્લોક ચતુષ્ટયના ત્રીજા શ્લોકને યાજ્ઞિકે દોહરા દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની અયોગ્યતા વિષે આપણે મૌન જ સેવી નાનાલાલનું ભાષાંતર જોઈએ. અહીં પણ તેમની છંદને અંગેની છૂટો મૂળના ભાવોને વ્યક્ત કરવામાં કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈ પડી નથી 'अभिजनवतो'નું ભાષાંતર 'ભર્યાં ઘરના'થી થયું છે તે અસ્વાભાવિક લાગે છે 'ઉચ્ચ કુળના' એ ભાષાંતર જ આ પ્રસંગને અંગે વધુ ઉચિત લાગે છે

ઠાકોરના ભાષાંતરમાં મૂળની રચનાના બધા જ લક્ષણો અનુવાદક્ષમ બન્યા છે એ તો ભાષાંતર જોતાં સહજ સમજાય એવું છે

ચતુષ્ટયના છેલ્લા શ્લોકનું યાજ્ઞિકનું ભાષાંતર મૂળના ભાવોને સરળ રીતે રજૂ કરી શક્યું છે ઠાકોરનું નાટ્ય આડંબરી બની ગયું છે, પણ નાનાલાલનું સુંદર, સરળ અને મનોહારી મની મૂળના શાન્ત રસને લાક્ષણિક રીતે રજૂ કરી શક્યું છે તે રીતે જોતાં તે ઉત્તમ લાગે છે.

આમ આપણે જોયું કે કાલિદાસની ઊર્મિનું સંવેદન જેટલું ઠાકોરના અનુવાદની શિષ્ટતા અને સરલ પ્રવાહિતામાં થાય છે તેટલું નાનાલાલના તેમણે લીધેલી છંદવિષયક છૂટો પછી પણ નહિ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે

છે. કાલિદાસના રસની અભિવ્યક્તિ ભવભૂતિની જેમ 'વાચ્ય' નથી પણ વ્યંગ્ય છે અને તે આપણને ઠાકોરની શાકુંતલની સુધારેલી આવૃત્તિમાં સ્થળે સ્થળે જોવા મળે છે.

અતિ લંબાણ ન કરતાં હવે આપણે બાકીનાં ત્રણ ઉદાહરણોની રસદષ્ટિ-વિષયક ચર્ચાને ઉતાવળે સમેટી લઈશું. 'रम्याणि वीक्ष्य'નું માધુર્ય નાનાલાલના ભાષાંતરમાં છે તેટલું બીજા બેમાં નથી. યાજ્ઞિકમાં લંબાણ થવાથી શ્લોક-સમસ્તની સંઘટ્ટ કલ્પનાનું પોત ઢીલું બની જાય છે જ્યારે ઠાકોરે છંદનું સ્વરૂપ બદલ્યું છે જેથી મૂલની કર્ણ પરની અસર વસંતતિલકાની હોઈ વાચકનું ચિત્ત બને ત્યાં સુધી બીજો કોઈ છંદ સ્વીકારવા એકદમ તૈયારી બતાવતું નથી.

प्रजागरात् खिलीभूत.. ની દર્દમય સ્થિતિનું ભાષાંતર ત્રણેયનું સુંદર છે પરંતુ યાજ્ઞિકે प्रजागरात्નો અર્થ 'જાગી જતાં' કર્યો છે તે કાંઈક પ્રતિકૂળ જણાય છે. 'વ્હાલીને' શબ્દદ્વારા મૂલના ભાવને વધુ સ્ફુટ કરવાના લોભમાં તેમણે એ પંક્તિને કાંઈક સામાન્ય કોટિની બનાવી દીધી છે.

"आलक्ष्य दन्त..."ની યાજ્ઞિકની ભાષા મૂલના ભાવને સરલતાપૂર્વક લોકભોગ્ય રીતે રજૂ કરવામાં સફળતા પામી છે. ઠાકોરનામાં अव्याश्रय प्रणदिन-स्तनयान् वहन्तोનું ભાષાંતર 'ખોળો ખુંદે મ્હસ રસે, સુત એહવાના' કરેલું છે તે મૂલના ભાવને વ્યક્ત કરવામાં કાંઈક ગૌણતાવાળું લાગે છે. એના કરતાં નાનાલાલનું 'ખોળે ચ્હડયાનું કરતા પૃત તડતા કો' વધુ યોગ્ય અને મૂલના ભાવને સમ્યક્ રીતે વ્યક્ત કરે છે. વળી ઠાકોરનું 'ધવલ દન્તકળી દિપાવી'માં 'आलक्ष्य' (આછા દેખાતા) નો ભાવ વ્યક્ત થતો નથી. આ શ્લોકનું નાનાલાલનું ભાષાંતર રસદષ્ટિએ ઉત્તમ લાગે છે.

આમ આપણે આ નાટકના દસ ઉત્તમ શ્લોકોની રસદષ્ટિએ અને બીજી રીતે તુલના કરી. એ બંનેમાં યાજ્ઞિકના સાદા સરળ અને કાંઈક વધારે પડતા free મુક્ત ભાષાંતરને બાજુએ મૂકીએ તો ઠાકોર અને નાનાલાલનાં ભાષાંતરો રસદષ્ટિએ લગભગ સમાનકક્ષ રહે છે; પરંતુ નાનાલાલે કાલિદાસના રસાત્મા સાથે એકાત્મભાવ સાધવા છતાંય છંદવિષયક જે

ડીએ ત્યાં નવો વિચાર આપણા આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે કે ક્રિયાના ઉત્પન્ન કરે છે. વળી 'ન વેગા મનમાં ફુરાઈ નહતી કે માન્ય નાગીશુ' જેવી અનાવશ્યક પંક્તિઓ પણ થોડા પ્રયત્ને દૂર કરી શકાઈ હોત તો મૂળનું ગૈનીવિસ્તર પ્રૌઢપણ લેખમાત્ર નહિ.

નાનાલાલમાં પરિવિસ્તર શબ્દનો એવો અતિરેક છે કે નથી અહીં મૂળનું પ્રસાદીપણું નથી તેમની પોતાની લાક્ષણિક સરળતા જે બીજા પ્રકાર શ્લોકોમાં જોવા મળે છે.

હાર્દિકનું ભાષાંતર મૂળનો ભાવ ચારુ રીતે અને અનુકૂળ રીતે રજૂ કરી શકે છે પણ મૂળમાં જે આજ્ઞાર્થ પ્રયોગો (शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं) છે તે ભાષાંતરમાં 'ગુરુ સૌ જનને ખને પ્રિય સખી સર્વે સપત્ની તણી' આ જોતા મળતા નથી. એટલી પંક્તિનો 'બની શક' પ્રયોગ જેવું સૂચવે છે તે મૂળ 'वात्सल्य' માં જણાતા નથી. એટલું યાદ કરતાં શ્લોકનું માધુર્ય ઉત્કર્ષની બની ગયે છે.

શ્લોક ચતુષ્ટયના ત્રીજા શ્લોકને યાજ્ઞિક હોનરા દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેની અયોગ્યતા વિષે આપણું મૌન જ સેવી નાનાલાલનું ભાષાંતર જોઈએ. અહીં પણ તેમની છંદને અંગેની છૂટ મૂળના ભાવોને વ્યક્ત કરવામાં કોઈ રીતે ઉપયોગી થઈ પડી નથી. 'अभिनववता' નું ભાષાંતર 'ભયા ધન્ના' ની થયું છે તે અસ્વાભાવિક લાગે છે. 'ઉન્નત કુળની' એ ભાષાંતર જ આ પ્રસંગને અંગે વધુ ઉચિત લાગે છે.

હાર્દિકના ભાષાંતરમાં મૂળની ભાવના બધા જ તત્ત્વો અનુક્રમ જળવાય છે એ તો ભાષાંતર જોતા સહજ સમજાય એવું છે.

ચતુષ્ટયના છેલ્લા શ્લોકનું યાજ્ઞિકનું ભાષાંતર મૂળના ભાવોને સરળ રીતે રજૂ કરી શક્યું છે. હાર્દિકનું મધુર આલેખન બની ગયું છે પણ નાનાલાલનું ગુંજન મધુર અને મનોહારી બની મૂળના શાન્ત રસને સાત્વિક રીતે રજૂ કરી શક્યું છે તે રીતે જોતાં તે ઉત્તમ લાગે છે.

આમ આપણે જોયું કે અભિજ્ઞાનની શકુંતલાનું સંવેદન કોઈ હાર્દિકના અનુવાદની કવિતામાં યાજ્ઞિકના પ્રવાહિતામાં ચાર છે. નાનાલાલ તેમજ ત્રીજી રીતિમાં કોઈ પડી પણ મૂળ શ્લોકો પ્રમાણમાં જોતાં મળ

શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી

વીરશ્રીની કલ્પના

મેદાન આખું મુડદે ભર્યું હતું
ખાબોચિયે શોણિતના પડીને, ગીધો અને બાજનું નાનું ટોળું,
ખસેડીને એક બીજાની કાયા ધોતું હતું પાંખ રજે ભરેલી
એકાન્તની નિર્જીવ,–મૂક શાંતિ, ઠરી હતી ત્યાં જ્યમ લીન ચિત્તે
ગંગા પરે કર્વત હોય ચાલતી
ગ્લાનિભરી નિર્જનતા પડી હતી

મુડદાની વચ્ચે થઈ નીકળી એ, સાથે કવિ દિગ્મૂઢ ચાલતો'તો,
તરુની ટોચે રહ્યું પાન ધ્રૂજે, અંગાંગમાં એમ ધ્રૂજી રહ્યો'તો
હૈયે ન'તો કંપ, અજંપ શૌર્યની
ગૂંથી રહ્યા'તો સ્વરગાન છાની

'સેનાપતિનો અહીં પુત્ર જો પડ્યો, કહે જતી'તી યુવતી કવિને,
'બાંધેલ હાથે હજી લગ્નચિહ્ન કર્યા વિના કે અગ્નિ બતાવ્યા
વિના લીધો છેદિત હાથ હાથમાં
પાછો હઠ્યો સ્હેજ, કવિ દબાવી
બે હાથને એકબીજાની નીચે!'

'મને મળી'તી ગઈ કાલ મંદિરે, આ મૃત સૈનિકની ઉરશોભના'
બોલી રહી'તી યુવતી સભાનમાં

શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી

વીરશ્રીની કલ્પના

મેદાન આખું મુડદે ભર્યું હતું,
ખાબોચિયે શોણિતના પડીને, ગીધો અને બાજનું નાનું ટોળું;
ખસેડીને એક બીજાની કાયા ઘોતુ હતુ પાણ ગજે ભરેલી.
એકાન્તની નિર્જીવ,–મૂક શાંતિ, હરી હતી ત્યા, જ્યમ તીવ્ર ચિસે
ગળા પરે કર્વત હોય ચાલતી
ગ્લાનિભરી નિર્જનતા પડી હતી

મુડદાની વચ્ચે થઈ નીકળી એ, માથે કવિ દિગ્મૂઢ ચાલતો'તો,
તરુની ટોચે રહ્યુ પાન ધ્રૂજે, અંગાંગમા એમ ધ્રૂજી રહ્યો'તો.
હૈયે ન'તો કંપ, અજંપ શૌર્યની
ગૂંથી રહ્યો તો સ્વરગાંઠ છાની.

'સેનાપતિનો અહીં પુત્ર જો પડ્યો,' કહ્યે જતી'તી યુવતી કવિને,
'બાંધેલ હાથે હજી લગ્નચિહ્ન' ડર્યા વિના કે અરુચિ બતાવ્યા
વિના લીધો છેદિત હાથ હાથમા
પાછો હઠ્યો સ્હેજ, કવિ દબાવી
બે હાથને એકબીજાની નીચે!

'મને મળી'તી ગઈ કાલ મંદિરે, આ મૃત સૈનિકની ઉરશોભના'
બોલી રહી'તી યુવતી ભભાનમા:

છૂટો લીધી છે તે અક્ષમ્ય છે એટલું જ નહિ પણ ઘણીવાર રસક્ષતિના કારણભૂત બની રહે છે. તેમનું ગદ્ય પણ ઘણે ભાગે અપવાદરૂપ કોઈ મૂળના વાતાવરણને યોગ્ય વાહક નથી બની શક્યું એટલું જ નહિ પણ કૃત્રિમ અને આડંબરી લાગે છે. ઠાકોરનું ગદ્ય આ અસાધારણતાઓથી પર છે એટલું જ નહિ પણ મૂળના વાતાવરણને ઉત્તમ રીતે રજૂ કરી શક્યું છે. જેમ નાનાલાલની વાક્ષણિકતા 'ગોખે', 'ત્રાસતાં', 'સખિજન' 'સભાગ્ય' 'અતિથિ ઉવેખણહારિણી' 'દૈવા પરદેશિણી', 'અનુકંપાળા' 'હાવાં' જેવા પ્રયોગોથી મુક્ત નથી તેમ ઠાકોરની શૈલીમાં પણ 'તેહનાન' 'નાખીને', 'ત નીક', 'એની' 'મેરી', ગુલગિરીન' 'દિન' જેવા મૂળના વાતાવરણને પ્રતિકૂળ એવા શબ્દો આવી ગયા છે. તે જ્યાય અર્થ અને ભાવમાં મૂળની ઊણી પાડવા માટે ઠાકોરે પોતાની બીજી આવૃત્તિમાં જે શ્રમ લીધો છે તેમાં તેઓ ઘણે અંશે સફળ થયા છે. 'શાકુંતલ'ની બંગાળી, મરાઠી અને અન્ય વાચનાઓનો તુલનાત્મક અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી કાલિદાસના મૂળ પાઠોના તેમણે જે ઔચિત્યથી નિર્ણયો બાંધ્યા છે તે ખરેખર આનંદ છે અને એ દૃષ્ટિએ આપણને ભાષાંતરકાર તરીકેની જે વિશિષ્ટતાનાં દર્શન આ ઠાકોરમાં થાય છે તે બીજે ક્યાંય થતાં નથી એ નિર્વિવાદ છે. નાનાલાલ અને ઠાકોરના શૈલીગત મતભેદોમાં જ ફેરફાર હોઈ આથી વધારે તુલનાને અવકાશ જ રહેતો નથી. બન્નેએ પોતપોતાની રીતે કાલિદાસના રસાત્માની ગુર્જરાતને પરખ કરાવી છે તે રીતે એ પરખના સ્વરૂપો જુદાં હોવા છતાંય સ્પૃહણીય કોઈ ગુજરાતની સાહિત્યસમૃદ્ધિમાં તેમનો ફાળો કોઈ રીતે નાનોસૂનો નથી.

ઊંચે જતી ઘૂમરીએ દિશાની નવો ભર્યો'તો ફફડાટ પાંખમાં:
કરી રહી સર્જન કૈંક રાખમાં.

બેફિક ને ચંચલ નેન વચ્ચે, આંસુ ન'તાં; ખંજરની ખુમારી
કરી ગુલાબી ચખના ખૂણાને કોઈ નવું શોણિત શોધતી'તી.
કવિ હસ્યો; સુંદરતા ગુમાનની, બેચેન આંખો રહી માપી બે ઘડી;
દિશાનું ભેદી ઉર, મેઘઝાટકો ઘૂમી રહ્યો વીજળી સંગમાં લઈ.
શમાવતો તીક્ષ્ણ કટારી વ્યોમની
હૈયા વિશે–
ગૂંજી રહ્યો મંગલવાણી ભોમની.
વીરશ્રી ઢાળી નયનો ઊભી રહી, જે શોધતી તે જ ગયું અહીં મળી.

'ગુલાબનું સ્મિત મળ્યું'તું ગાલને, હોઠે હતી લાલી અમોલ દિલની,
ને આંખના વિદ્યુત્જ્યોતિચક્રે ભોઠી પડી'તી પ્રતિ ચાહનીની
સ્ત્રીએ જરા ઢીલ કરી જવામાં,
આંખો જરા થીર થઈ હવામાં

'ચાલો, હવે' અસ્થિર શબ્દ હોઠે લાવી, કવિ મૂગ થયો ઉતાવળો
'ચાલો' કહી ચંચલ સ્મિત વેરતી થૈ યુવતી આગળ, એ જ વારે
'જરાક થોભો, અહીં, હું ય આને'–બતાવીને સૈનિક એક બીજો
આશ્ચર્ય પામ્યા વિણુ બોલી યુવતી 'પરણી જવાની હતી કાલ સાંજે
મૃત્યુતણી વજ્રર પાંખપે ચડી, પ્રસન્નચિત્તે મરણું'તું એને
પ્રગલ્ભ–પૌરુષવતી સુમૂર્ષા નિહાળીને મોહી પડયું'તું હૈયું'
પગલામહીં ચિંતનતાજૂનીના ઊંચુંનીચું ઉર થતું કવિનું
અપંગ ને દુર્બલ અંગ એનું, ચોંટી ગયું પથ્થર સાથ જાણે!
એવી મુમૂર્ષા કવિ કેમ માણે?

ચાલ્યાં છતાં શાંત રહે જ શી રીતે? વાણી વીરશ્રીતણી તીવ્ર–મીઠી
'પહેલાં મળ્યાં કયાં? હા યાદ આવ્યું–
મળ્યાં અને એ ઘડીએ જ લગ્નની, નક્કી કરેલી હતી વાત એણે
હું તો હસી વર્ચસવંત નેણે'

ફરી હસી એ જ્યમ લોહકાષ્ઠનું, ઘસાય એનું જડ–ઊર્મિહીન
કોઈ અનામી દુખ બંધ ઉરની ધીમે ધીમે ફેરવતું'તું ચાવી

બંને વટાવી મુડદાની ભૂમિ, આ યા સુગંધી ભરપૂર બાગમાં,
વસંત જાણે ધરી વેશ રુદ્રનો, નાચી રહી'તી ધરતીની આગમાં
'આવા વિચારો મહીંથી તમારે લેવું ઘટે જીવનને બચાવી'
બોલ્યું બની નમ્ર કવિત્વ જાણે અંતસ્થલ ઊઘડતું'તું ફૂલનું
'હરે છ એ માનવતાની મૂડી સૌન્દર્યદષ્ટિ પણ એરવે છે'
આ વેણુ તો નર્તનને ટકાળે વીંટાઈને જીભ થયાં જગાકમાં

ે, નનશા.નન ન્નતાન- તરીકે ઓળખે છે અને ત્યાર પછી ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ઉર્વશી વિષે પ્રશ્ન કરે છે મયૂર આદિના ગજ્દ઼સ, પ્રિયાસહાય ચક્રવા-, મનાખ્યાગી મધુક- નગીસહાર નાગગજ સુરભિન્દ્ર પર્વત, નદી અને મૃગીસહાય સાગર—આ બધા પદાર્થોને પુરૂરવસ દૈન્યથી પ્રાર્થના કરે છે અને ઉર્વશીનો વૃત્તાન્ત આપે આ ઉન્માદ અવસ્થા પણ એ- જાતની તપશ્ચર્યા હોય તે પ્રમાણ અને રાજાને સંગમનીય મણિની અનુમાન પ્રાપ્તિ થાય છે અને તના પ્રભાવથી તના ઉર્વશીરૂપે પ્રગટ થાય છે

ાનિદાસના આ નાટ્યમા નાયના નાયિનાથી વિયોગ થયા છે અને ત વિયોગનુ કારણ ઉર્વશીને આપનામા આવેલા શાપ છે ભાગવત પુરાણના દશમસ્કન્ધના ત્રીસમા (શ્રીવલ્લભાચાર્યના અભિપ્રાય સત્તાવીસમા) અધ્યાયમા આવા પ્રકારની ઉન્મા અવસ્થા વર્ણવામા આવી છે પણ તમા ભે એટલો છે નાયિકાઓનો નાયથી વિયોગ થાય છે કૃષ્ણ નાયક, એક દૃષ્ટિએ ગોપિકાનો નાયિકાઓ છે આમા નાયકનથી વિયોગ થાય છે એટલે અહીં ઉન્માદને સાગે અવકાશ મળે છે

ગોપીઓના અભિમાનની ભગવાન નિરોહિત થઈ જાય છે ગોપીઓને ભગવાનથી થએલા વિરહને લીધે ઘણા તાપ થાય છે ગોપીઓ ભગવાનની માનસિક, વાચિક અને કાયિક ચેષ્ટાઓની વશ થઈ ગએલી છે અને ઉન્મત્ત મનુષ્યની માફક ભગવાનની શોધ કરવાન માટે વનમા પરિભ્રમણ કરે છે ઉન્માદને લીધે ગોપીઓની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ભગવાન વિષે અતિ દીનતાથી પ્રશ્ન કરે છે ગોપીઓની ઉન્માદ અવસ્થા એટલી વધી જાય છે તેઓ સામાન્ય રીતે અચેતન પદાર્થોને જ પ્રાર્થના કરે છે અશ્વત્થ, પ્લક્ષ ન્યગ્રોધ કુરબક અશોક નાગ પુન્નાગ ચમ્પક તુલસી માલતી મલ્લિકા યૂથિકા, ચૂત પ્રિયાલ પનસ આસન કોવિદાર જાંબુ બિલ્વ, બકુલ, આમ્ર કદમ્બ નીપ અને અન્ય પરોપકારી વૃક્ષોને પ્રથમ પ્રાર્થના કરવામા આવે છે આટલેથી જ ગોપીઓ અટકતી નથી પરંતુ પૃથ્વીને પણ પ્રાર્થના કરે છે જ્યારે આ સ્થાવર પદાર્થો તરફથી પોતાના પ્રશ્નનો કોઈપણ પ્રકારનો ઉત્તર મળતો નથી ત્યારે ગોપીઓ હરિણીને પ્રશ્ન કરે છે પરંતુ ત્યા પણ ઉત્તર

પ્રા. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ

ઉન્માદ

संयोगाः विप्रयोगान्ताः, સંયોગનો અન્ત છે વિપ્રયોગે, આ રસશાસ્ત્રના નિયમનો અનુભવ જગતમાં ઘણાખરાને થાય છે. ઇષ્ટ જનથી થતા વિયોગને લીધે મનુષ્યની જે સ્થિતિ—શારીરિક અને માનસિક—થાય છે તેનો ઉપયોગ કવિઓ પોતાનાં કાવ્યોમાં લોકોત્તર પ્રકારે કરે છે, અને કરુણાપ્રધાન વૃત્તાન્તો પણ વાચકને અનિર્વચનીય આનન્દ આપે છે. ઇષ્ટ જનથી થતો વિયોગ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉન્માદને નામે ઓળખાય છે, અને સાહિત્યમાં ઉન્માદનાં વર્ણનો અવિરલ છે. કાવ્યસાહિત્ય અને પુરાણસાહિત્યમાં ઉન્માદનાં જે વર્ણનો છે તેમાં કેટલું સામ્ય રહેલું છે તે જાણવાને માટે અહીં કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયમાંથી અને ભાગવતપુરાણમાંથી વસ્તુ લેવામાં આવી છે.

વિક્રમોર્વશીયના ચતુર્થ અંકમાં ઉન્માદનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ઉર્વશીનું હૃદય ગુરુના શાપથી સંમૂઢ થઈ ગએલું છે અને તેથી સ્ત્રીઓને માટે નિષિદ્ધ કુમારવનમાં તે પ્રવેશ કરે છે, અને તે જ ક્ષણે લતાભાવે પરિણામ પામે છે. પુરૂરવસ્ તે જ વનમાં પ્રિયતમાને શોધતો ફરે છે અને તેની ઉન્માદ અવસ્થાનો આરંભ થાય છે. તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિનો અંત આવે છે, અને મેઘદૂતમાં કાલિદાસ કહે છે તે પ્રમાણે કામાર્ત પુરુષો ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને પ્રાર્થના કરવામાં અતિ દીન થઈ જાય છે. પુરૂરવસની પણ આ જ સ્થિતિ થાય છે. પ્રથમ તો તે નવ જલધરને રાક્ષસ માને છે, નવકન્દલીનાં કુસુમોમાં ઉર્વશીનાં લોચનો જુવે

છે, નન્દનવનને મનાનૂક નજીક ઓળખે છે અને ત્યાર પછી ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ઉર્વશી વિષે પ્રશ્ન કરે છે. મયૂર, કોકિલા, રાજહંસ, પ્રિયાસહાય ચક્રવાક, કમનીય મધુકર, કરિણીસહાય નાગરાજ, સુરભિકન્દર પર્વત, નદી અને મૃગીસહાય સારંગ—આ બધા પદાર્થોને પુરૂરવસ દૈન્યથી પ્રાર્થના કરે છે અને ઉર્વશીનો વૃત્તાન્ત માગે. આ ઉન્માદ અવસ્થા પણ એકાન્તની તપશ્ચર્યા હોય તે ગમાબ અને તેને સંગમનીય મણિની અકસ્માત પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેના પ્રભાવથી તેના ઉર્વશીરૂપે પ્રકટ થાય છે.

ઇતિહાસના આ નાટકમાં નાયકનો નાયિકાથી વિયોગ થયો છે, અને તે વિયોગનું કારણ ઉર્વશીને આપવામાં આવેલો શાપ છે. ભાગવત પુરાણના દશમસ્કન્ધના ત્રીસમા (શ્રીવલ્લભાચાર્યના અભિપ્રાય સત્તાવીસમા) અધ્યાયમાં આવા પ્રકારની ઉન્માદ અવસ્થા વર્ણવવામાં આવી છે. પણ તેમાં ભેદ એટલો છે કે નાયિકાઓનો નાયકથી વિયોગ થાય છે, કૃષ્ણ નાયક છે, એક દૃષ્ટિએ ગોપીજનો નાયિકાઓ છે, આમાં છે જેનાથી વિયોગ થાય છે એટલે અહીં ઉન્માદને સારો અવકાશ મળે છે.

ગોપીઓના અભિમાનથી ભગવાન તિરોહિત થઈ જાય છે. ગોપીઓને ભગવાનથી થએલા વિરહને લીધે ઘણો તાપ થાય છે. ગોપીઓ ભગવાનની માનસિક, વાચિક અને કાયિક ચેષ્ટાઓથી તન્મય થઈ ગએલી છે અને ઉન્મત્ત મનુષ્યની માફક ભગવાનની શોધ કરવાને માટે વનમાં પરિભ્રમણ કરે છે. ઉન્માદને લીધે ગોપીઓની વિવેકબુદ્ધિ જતી રહે છે અને ચેતન અને અચેતન પદાર્થોને ભગવાન વિષે અતિ દીનતાથી પ્રશ્ન કરે છે. ગોપીઓની ઉન્માદ અવસ્થા એટલી બધી તીવ્ર છે કે તેઓ સામાન્યરીતે અચેતન પદાર્થોને જ પ્રાર્થના કરે છે. અશ્વત્થ, પ્લક્ષ, ન્યગ્રોધ, કુરબક, અશોક, નાગ, પુન્નાગ, ચમ્પક, તુલસી, માલતી, મલ્લિકા, યૂથિકા, ચૂત, પ્રિયાલ, પનસ, આસન, કોવિદાર, જાંબુ, બિલ્વ, બકુલ, આમ્ર, કદમ્બ, નીપ અને અન્ય પરોપકારી વૃક્ષોને પ્રથમ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. આટલેથી જ ગોપીઓ અટકતી નથી પરંતુ પૃથ્વીને પણ પ્રાર્થના કરે છે. જ્યારે આ સ્થાવર પદાર્થો તરફથી પોતાના પ્રશ્નનો કોઈપણ પ્રકારનો ઉત્તર મળતો નથી ત્યારે ગોપીઓ હરિણીને પ્રશ્ન કરે છે પરંતુ ત્યાં પણ ઉત્તર

મળતો નથી અને થાકીને ફરીથી વૃક્ષો અને લતાઓને પ્રાર્થના કરે છે ઉન્માદ અવસ્થા ઘણી આગળ વધે છે અને તેના પરિણામે ગોપીઓ ભગવાનની લીલાનું અનુકરણ કરવા મંડી પડે છે ફરીથી તેઓ વૃન્દાવનની લતાઓ અને તરુઓને પ્રશ્ન પૂછે છે, અને થોડી વાર પછી ભગવાનના પગલાના દર્શન થાય છે પણ ભગવાનના પગલાની સાથે કોઈ સ્ત્રીના પગલા પણ જોવામા આવે છે અને તેથી ગોપીઓને આર્તિ થાય છે આ પ્રસંગે વ્યાસ ભગવાન અને પેલી સ્ત્રીને હાથી અને હાથિણીની ઉપમા આપે છે ભગવાનની સાથે જે ગોપી હતી તેને અભિમાન થાય છે, તેથી ભગવાન તિરોહિત થઈ જાય છે બીજી બધી ગોપીઓ પેલી સ્ત્રીને મળે છે અને તે બધા મળીને ભગવાનની વનમા શોધ કરે છે, ભગવાનના ગુણગાન કરે છે અને તેમને પોતાના આત્મા, દેહ અને બીજા બધા પદાર્થોનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે ગોપીઓની દીનતા ગોપીગીતમા પ્રકટ થાય છે, અને અન્તે ભગવાન પણ પ્રકટ થાય છે

નાટક અને પુરાણના આ બે દૃષ્ટાન્તો છે બન્ને વચ્ચે અર્થનું અને શબ્દનું સામ્ય જોવામા આવે છે બન્નેમા એક પ્રકારનું તત્ત્વચિન્તન છે મેઘદૂતમા પણ કાલિદાસે ઉન્માદનું વર્ણન કરેલું છે કાલિદાસ અને ભાગવતકારના સમય વિષે વિદ્વાનોમા મતભેદ છે, છતા એટલું તો કહી શકાય કે કાલિદાસ ઈ સ ના પાંચમા શતક પહેલા થઈ ગયા છે ભાગવતકારના સમયનો નિર્ણય કરવાનું કામ કઠિન છે પણ જો વિચારશ્રેણી અને શૈલીની દૃષ્ટિથી નિષ્પક્ષપાતે વિચાર કરવામા આવે તો આપણને એમ લાગે છે કે ભાગવતકારનો સમય કાલિદાસના પ્રસાદયુગની પછી હોવો જોઈએ જો આ અનુમાન સત્ય હોય તો ભાગવતકારનું કાલિદાસ પ્રતિ ઋણ હશે? આ વિષય સ્વતન્ત્ર ચર્ચા માગી લે છે

શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર

ગ્રીષ્મ વાદળીને

વસત આવી નહિ આવી ત્યા તો
ગ્રીષ્મે ઉરે રાજ્ય બધે જમાવ્યુ,
બની રહ્યું તપ્ત બિચારુ હૈયુ. 3

સુકાઈ એની રસ-વાટિકાઓ,
સૂકા બન્યા પર્ણ બધી લતાઓ,
વેરાનશુ એકલ એ બની ગયુ,
ને ગ્રીષ્મ તાપે અટુલુ તપી રહ્યુ. ૭

એને અડ્યો વાયુ ન મદ સ્પર્શે,
એને ઉરે ગીત ગયા સુકી જે
વહાવીને કોમલ ગીતવાણી
વ્હેતા કર્યાં એ નવ કોઈ પખીએ. ૧૧

ત્યા આવી તુ કો' લઘુ વાદળી સમી
પ્રસન્ન ને પૂર્ણ જલે ભરેલી. ૧૩

તારા જલે તે અભિષેક કીધો
હૈયા પરે એ પળ એક, ત્યા તો
નાચી રહ્યુ એ ઉર, મુગ્ધ કોઈ
અવર્ણ્ય આનદ મહીં રમી રહ્યુ. ૧૭

તારા થકી જે વહતું નિહાળ્યું
ટીપે ટીપે જીવન તે મૂકીને
તને જ આખી રસ-નિર્ઝરીને
ઝીલી લઉં, મસ્ત ફરી બની રહું,
એવું કંઈ અંતરમાં વિચારી
ખુલ્લાં કરી આત્મતણાં કમાડો
લેવા ઝીલી હૈયું તને મથી રહ્યું.

એને હતી જીવન નવ્યદાયી
તું એકલી એક જ વાદળી, ને
તારે હતું વ્યોમ વિશાળ પાથર્યું
વ્હેવા પ્રમોદે, રસમસ્ત થાવા.

હજી કર્યું સિક્ત કર્યું ન ત્યાં તો
વહી ગઈ વ્યોમ વિષે ફરી તું
ને ઝંખતું એ તુજ સ્પર્શ પાછું
આ ગ્રીષ્મના તાપ વિષે તપી રહ્યું.

હવે નહીં વાદળી કોઈ આવશે,
એ ગ્રીષ્મ તાપે તપશે બિચારું
ભલે! લખ્યું ભાગ્ય વૃથા થશે શું?
છતાં ય તારો પળ એક કેરો
આહ્લાદતો સ્પર્શ ફરી ફરીને
એ ગ્રીષ્મ તાપે મળગી જતાંયે
સ્મરી સ્મરી જીવન ચાલુ રાખશે.

પ્રા મ જુલાલ ર. મજમુદાર

"અમૃતકચોલાં"ની સસપદી

પ્રાચીન ગુજરાતી ન ચોની શોધ ળાળને અંગે સને ૧૯૨૨ની સાલમા પ્રેમાનદ કવિના "સુદામાચરિત્ર"ની સટીક આવૃત્તિ તૈયાર કરતી વખતે સુદામાના પ્રસગને અનુલક્ષીને રચાયેલા તેમના પુરોગામીઓના પ્રાચીન ગ્રથોની શોધ ચલાવી હતી તેના પરિણામે કવિ સોમરચિત સુદામા–ચાર —સુદામાની શ્રીકૃષ્ણે રેલી સાહ (સાહાય્ય)નુ લગભગ સવાસો વરસના ગાળામા લખાયેલા પરેના ચરણમા રચાયેલ મ ર વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના સગ્રહમાથી મળી આવ્યુ હતુ

ત જ વખતે એક બી જુ સાત નાના પદમા રચેલુ રાધાકૃષ્ણ ક્રીડાગીત અથવા અમૃતકચોલા (પોથી અ. ૯૯૪) નામનુ પ્રાસાદિક ખડન ર માગ જોવામા આવ્યુ હતુ ત નાનકડુ મ ર આજે પ્રસિદ્ધિમા મળવાની ત થઉ છ કારણ કે લગભગ વીસ વર્ષના ગાળા પછી એ ખડન ય પ્રગટ થવાનો સુયોગ પ્રસ્તુત અભિનદ ગ્રથને નિમિત્તે મળે મળ્યો ; પોથીના માત્ર બે પાના (૪ પાનુ) ? નખાણમા પડિમાત્રાનો ઉપયોગ ધ્યાન ખેચે છે દરેક પાનામા ૧ પક્તિ અને આશરે ૪૪ અક્ષર છે

મા ર યમાથી ૧ ૪ ૪ વુ, અ ધેરીમા મળેલી સાહિત્યપરિષદની બેઠક પ્રસગે ચમત્કારયુક્ત કવિના —એ મથાળા ના સાહિત્યવિભાગના વખમા મે ઉતાર્યુ તુ રાધાકૃષ્ણની વિનોદભરેલી પ્રશ્નોત્તરી ત મથી એ વખમા વિસ્તારથી નખ્યુ છે *

---

* જુઓ કવિતા સામયિકના ફેબ્રુ ૧૯૪૧નો અક વષ ૧ અક ૫

નરસિંહ મહેતાના સમકાલીનોએ તથા તેમના પુરોગામીઓએ તે સમયની પ્રચલિત ભાષામા રચેલા જૈનેતર વિષયના ગ્રંથો, અલ્પસ્વલ્પ હાથ આવ્યા છે તેમા યે વૈષ્ણવ વસ્તુને અનુલક્ષીને રચાયેલા તો વળી તેથી યે ઓછા છે એક નરર્ષિ નામના કવિએ "નારાયણ ફાગુ" નામનુ પ્રાસાદિક નાનુ ચૌદમા શતકમા રચ્યુ છે આ કવિ જૈનેતર હોવા વિષે કેટલાકને સંદેહ છે છતા ના પનો વિષય તો શુદ્ધ કૃષ્ણગોપીના વસતખેલનને લગતો છે તેની ના કહેવાય તેમ નથી

એટલે જ આ 'રાધાકૃષ્ણક્રીડાગીત રૂપી અમૃતરસ જેટલા જ મહત્ત્વના રસના શૃગારથી ભરેલુ ચ્યોનુ (પ્રાકૃત क्चोलय, पात्रविशेष) રામનામના કવિએ ભાનુકોના આગ્રહ માટે ધર્યુ છે તેને પ્રસિદ્ધિમા લાવ નાનુ મે યોગ્ય ગણ્યુ છે ગીતમા ભાગવત દશમસ્કધમા નિરૂપેલી કૃષ્ણગોપીની ક્રીડા ઉપરાત, 'ગીતગોવિંદ'કાર જયદેવે સૂચવેલો નાયનાયિકાનો વિહાર વિલાસ પણ મીજરૂપે જોઈ શકાય છે

આ નાના કાવ્યનો વિષય જેવો મહત્ત્વનો છ તેવો તેનો રચનાબધ પણ ધ્યાન ખેચે તેવો છે 'પદ'નુ નામ 'કડવૂ' એમ આપેલ છે ત પ્રાકૃત શબ્દ क्चक्कम् એટલે કડી (તૂક) નો સમૂહ—એ ઉપરથી છે અને એ શબ્દ આપણા 'આખ્યાનોના યુગમા વિશેષ પરિચિત બન્યો છે

કાવ્યને 'ગીત' સજ્ઞા આપી છે તેથી તેનો રાગ 'ધન્યાશ્રી' એમ જણાવ્યો છે છંદોરચનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માત્રામેળ 'હરિગીત'ના સમ અને વિષમ પ્રકારોની લીટીઓથી કડવાની કડીઓની રચના થયેલી છ વાની ઉત્થાનિકા રૂપે આવતી પહેલી કડીમા આખા પદના ભાવાર્થનુ સૂક્ષ્મ સૂચન થાય છે બીજી કડીના છેલ્લા ચરણમા આવતા શબ્દથી બીજી કડીનો ઉપાડ થાય છે વળી કડાની છેલ્લી તૂકનો છેલ્લો શબ્દ પણ પ્રારભની કડીનુ પુનસ્મરણ કે પુનરાવર્તન કરવા માટે જ કવિએ યોજ્યો જણાય છે 'કગિરા'ની રચનાનુ આથી સહજ સ્મરણ થાય છે

આ ગીતની રચનામા ઉપર બતાવી ત 'આરતી'ની યોજનાના ઉપરાત નોધ પાત્ર વસ્તુ ત તેમા આવતો 'અતર્યમક' છ કાવ્યમા અને તેમા યે ગેય

કાવ્યમાં પ્રાસ, અનુપ્રાસ અને યમક તેના ગીતમાધુર્યમાં સુંદર ઉમેરો કરે છે તેમ અહીં પણ થયું છે.

વિસ્તારભયથી, આટલી સામાન્ય નોંધથી સંતોષ માની, વિશેષ ટિપ્પણ યોજનાનો લોભ જતો કર્યો છે.

અમૃતરસભરેલી આ રાધાકૃષ્ણ સંબંધીની સપ્તપદીનો પરિચય, અમૃત-તુલ્ય વાર્તારસના ઘૂંટડા ભરીભરી પાનારા આપણા ગુજરાતના સમર્થ સામાજિક તથા ઐતિહાસિક નવલકથાકારના અભિનન્દનગ્રંથમાં તેથી જ સ્થાને છે. પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'માં દમયંતીનો ચોગઠેલો હાર ટોડનો કાઢતા નીચે પડે છે ત્યારે તેની માતા આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે, તે પ્રસંગે કવિ કહે છે:

"એક એકપે અદકા મોતી,
રાજમાતા ટગટગ જોતી."

—તેમ, હું પણ કહીશ કે એવા "એક એકપે અદકા" અને મહામૂલા વાર્તા-મુક્તાહાર શ્રી રમણલાલ દેસાઈ ગુજરાતને ભેટ ધરો અને એને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરો!

કવિ રામ-રચિત

અમૃત-કચોલડાં

[૬૦ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ अथ अमृत कचोला लिख्यते ॥]

કડવું ૧

[રાગ ધન્યાશ્રી]

અમૃત-કચોલડાં રે, ધન્ય તોરી આંખડીઆંઈ.
નિર્મલ નિરખતડાં રે, પોઈણી-પાખડીઆંઈ—૧—ત્રૂટક

પોઈણી-પખિ સુઅખિ તોરી, મોહિ રેખા રાતીઆ
મુનિ ધ્યાન ચૂકઈ મીટિ મૂકઈ, ભરિહિ યૌવન માતીઆ-૨

તેરી ભમુહિ દંડ કોદંડ કામિનિ, તરુણ તીના તાણીઆ
કટાક્ષકેરા બાણ બાલા! મરમ મૂકી જાણીઆ-૩

મન મન્ત કેરા મોહ મોટા, મારતી મૃગનયણી
સુસરા ચાલઈ ઘાય ઘાલઈ, દુખ દિઈ દિન રયણી-૪

એહના ડસ્યા એક ડગ ન મંડઈ, કાલી કીકી સાપિણી
વિષ વિષમિ ઘાર્યા મોહિ માર્યા, પ્રીતિ એઈસી પાપિણી-૫

ખંજનનયણી ખતિ જોતા, તેજિ તારાલોચની
અમૃતકચોલા જે આખિ તોરી પ્રતક્ષિ પેખું હૂં પોઈણી-૬

કડવું ૨

ચંદલુ જીતલુ જે વદન મંડોમલિઈ,
મિરિહિં મીહૂં ભરી જે, સુરતરુ પરિમલઈ-૧ ટૂંક

પરિમલઈ સુરતરુ કુસુમ મિગ્વિરિ, મોહિ મધુકર રણઝણઈ
ભૂમીતણા મઈ ભૂપ જીતા, ઇંદ્ર આણિયા આગણઈ-૨

લહકતિ ચમરી રાજકુમરી, કુબરિ મોહઈ રાખડી
કામીય જન મનિ મરમ સાકર, મધુર મીઠી દ્રાખડી-૩

ઝબકતિ ઝાલિ સુગાલિ ગોરી, નાગ નવરંગ તોરણા
ખીટલી ખીલી શ્રવણિ મોહઈ, મોટલી મોતી ઘણા-૪

નાસિકા દીપકઅગ્ર મોતી, મોહતી શશિવયણી
ગોલડલા સંપૂર્ણ ભાવઈ, ઉદય અર્ધ ન ગ્યણી-૫

દસન જોતિમ જ્યોતિ હીરા, દીપઈ જિમ દાડિમ કલી
અલિવરિલ ૨ંગ સુઅધર-બિંબ, કિ પેખિ પ્રવાલી પાતલી-૬

કોકિલાકંઠિ અમૃતવાણી, શમ રસણિ આલવઈ:
ગોવ્યંદ ગાન કરંતિ ગોપી, ચતુરનાં ચિત ચાલવઈ–૭
ચિત ચાલવઈ એ ચતુર નારી, ભાવઈ ભૂધર મનિભલઉ:
શશીકલા સોહઈ વદનિ વનિતા, ચતુરિ જીતુ એણિ ચાંદલઉ–૮

કડવું ૩

ઉરિવર મંડન રે, હીઈ માહરઈ હારલુ:
પીન પયોહર રે, શખિમિ વયિં નાહલુ-૧-ત્રૂટ

નાહલા કારણિ નિત નવે હૂં, કનકકલસ અમીભરિયા:
શ્રીફલ શ્રીપતિ અતિ વાલ્હા, ભેટિ કારણિ ઉરિ ધરિયા–૨
જે કસણિ કંચુ ગયણિ ગુડિયા, મગત ગૂરાસિઉ ભિડિયા:
જે રૂપિં પૂરા, તપિં શૂરા, તેહ પાડિતું પડિયા–૩
પડિયા પણિ પાખરિયા દીસઈ, ખ્યાંતિ કરિ ખ્યામોદરી:
કેસરી જીતુ કરિકુલિ, ચિત્રાલકી સુંદરી–૪
ચરણે તિ નેઉર સરસ વાજઈ, પેખિ પાન્હી પાતલી:
નખતેજ–દર્પણી મુખ નિરખઈ, અંગૂઠા અમી આંગુલી–૫
આંગુલી સમી સુજ્યોતિ ઓપઈ, પ્રીય પ્રાણજીવન માહેલુ:
અતિ સુઘટ ઘડીઉ રતનિ જડીઉ, હરિ હીઆનૂ હારલુ–૬

કડવું ૪

ઊગટિ અંગિ કરૂ રે, સેજડી કુસુમિ ભરૂ:
અગર ઊખેવૂં રે, કપૂરિં દીવઉ કરૂં–૧-ત્રૂટક
કપૂરિં દીવઉ કરૂ ઊઅરિ, કાયા કસ્તૂરી ભરૂ:
આપણા સ્વામી કાજિ મિલવા, અધિક આદર હું કરૂં–૨

માઝિમ રાતિ મંદિરિ આવિઉ, કરઈ પ્રહાર કમાડીઈ:
[રાધા:] "અણજાણિ ઊતર કિસિઉ દીજઈ?, બાર નહી અ
ઉઘાડીઈ"–૩

[કૃષ્ણ:] "માનિની ! હૂં માધવ આવિઉ, બાલા ! બોલ તિ
દીજીઈ:"
[રાધા:] "માધવ માસ વસંત કંતા: રિતુ વિના સિઉં
કીજીઈ?"–૪

[કૃષ્ણ:] "માધવ નહીં, હૂં ચક્રપાણિ, ગોપીવર ગોપાલ:"
[રાધા:] "નીચ–સરિસુ નેહ કેહૂ? જા પહુ કોલાલ."–૫

[કૃષ્ણ:] "કોલાલ નહીં હૂ ધરણીધર!"
[રાધા:] "તુ સરપ સારિઉ એહ."
"વિસહરતણૂ વીસાસ કેહૂ, જેહ પીડઈ દેહ?"–૬

[કૃષ્ણ:] "વિસહર નહીં, હૂં વિરક–મર્દન."
[રાધા:] "તુ કિસ્યૂ વિહંગ?"
"પંખિ–સરિસી પ્રીતિ કેહી, જેહ વિડારઈ અંગ?"–૭

[કૃષ્ણ:] "તાણુી! (રાધા) "કહિ તસ્કર સૂધઉ", (કૃષ્ણ)
"નિશાચર નહીં, નાથ"
[રાધા:] અપરાધ જાણી આવી આધુ, બલિ ઘાલી બાથ–૮

ભુજબંધ બાંધી, સ્નેહ સાંધી, ભલૂં ઉરિસ્યૂં ભીડિ:
નખઘાત દેઈ કંઠિ લેઈ, અધર–ડસણે પીડિ–૯

તવ હસી હરિસ્યૂં બોલઈ રાધા: "શ્રીકૃષ્ણ–ચલણે
અણુસરું:
આપણા સ્વામી કાજિ મિલવા, અંગિ ઊગટિ હૂં કરૂં."–૧૦

કડવૂં ૫

સુણુઉ મેરિ સાજની રે, આજૂની વાતડીઆંઃ
મૂન્હઈ શ્રીરંગ સેજિં મિલિઉરે, રમૂ રંગિ રાતડીઆં–૧–ત્રૂટક

રંગિ રમૂં રજની, સુણુઉ સજની, ભઈણિ મઈ પ્રીઉ પાઈયાઃ
સોભાગસુંદર સુગુણમંદિર, બાહિ ધરી ગલઈ લાઈયા–૨

રહી અંગ આપી, વિરહ વ્યાપી, નેહ થાપી નાહ મિલિઉઃ
સુઅ હૃદઈ લાઈ, પ્રેમ પાઈ, સરસ સાકર પાહિં ગલિઉ–૩

શશિકલા–સુંદર સ્વામિ મોરુ, નવલયૌવન નેહ·
વાછતાં વાલભ આવીઉ, જિમ જેઠ માસિ મેહ–૪

ઈમ નેહ તરુણી, મેઘવગ્ણી, પ્રથમ મંગમિ નાથઃ
કુચ કંઠ પીડી હૃદઈ ભીડી, બલિઈ ઘાલી બાથ–૫

કસ્તૂરી અંબર એકઠા, દિન દિન અધિકુ વાસ
એક એક પાહિં ગુણિ આગલી, અનઈ કરઈ વિવિધ વિલાસ–૬

મોરી બાહ મોડી, ચીર છોડી, કમણુ ત્રોડી, કરિ ગ્રહીઃ
લાજવા લાગી, પછઈ જાગી, પેખુ–તા પ્રીઉડુ નહીં!–૭

પ્રીઅ નહી ય પાસઈ, મનિ વિમાસઈ, કહૂ કહાણી રાતિની
આજ સખી મઈ સુપન લાધુ, સુણુઉ માહરી સાજની–૮

કડવૂં ૬

મઈ સિધિ લાધી રે, ઉપા–દેમડઈ
લિખીનઈ પાઠવીઉ રે, કહિ જ્યો સંદેસડઉ–૧–ત્રૂટક

સંદેસડઉ એક સુણિન મોરુ, વિપ્ર કહિજ્યો વીનતી·
"વિરહ કેરી વેદ, ભેદ ન, આજ લગઈ ન જાણતી–૨

ન જાણતી જે જેમ જલચર, કિમઈ જીવીઈ એ જંત·
ઘરિ આવિ વહિલુ, પ્રેમ પહિલુ, ક્રિપાસાગર કંત!–૩

જિમ ચાતક પ્રીતિ પાવસ આવઈ, ઊપધી માહિ અંગ
જિમ કમલિ મધુકર પ્રેમ પામઈ, હંસ મનિ બહૂ રંગ"–૪

આપી લેખ નઈ વિપ્ર મોલઈ સુણિઉ કૃષ્ણિ સંદેસડઉ
રામચુ સ્વામી રાધા પામી ધન્ય ઉપા દેસડઉ–૫

કડવુ ૭

ચતુરિ ચંપાવન્ની રે, પહિરિ પટુલડી
ચટકતુ ચોલતણુ રે, ઓઢણિ ચૂનડી–૧–ત્રૂટક

ચૂનડી ઓઢણિ ફિરત મોતી, સોહઈ સોવન–ઘૂઘરી
કરિ કનકકંકણ ચૂડી રૂડી, વાંકિ વીંટી મૂદ્રડી–૨

નવતરુણી નવરસ નવલયૌવનિ, નાહ–નેહ જ પાલીઈ
રંગિ રમઈ રાધા, પ્રેમબાધા, ભવતણઉ ભય ટાલીઈ–૩

પાન ફૂલ, તંબોલ સેજિ, જેહિ હરિસ્વામી મિલિઉ
વિરહ કેરુ ચાપ અગિઈ, તાપ સંગિ નવિ ટલિઉ–૪

રામચુ સ્વામી રાધા પામી, રમઈ ભરમર ભોલીઆ
રલિયાતિ કીધી, હૃદઈ લીધી, પહિરિ પીત પટલીઆ–૫

[इति अमृतरचाय । राधाकृष्णरागीत ।]

[। અને ૭ નીચેનું હિંદી પદ ઉતારેલ છે

રાગ ધનાસી

રાધે ખંજન નયન સમારે,
સદા રંગીલે રસિક રસીલે, પ્રેમ રતન પ્રીઉ તારે?–રાધે૦
ધનુષ ચઢાહિ અમીસર નામિની, કહુ ઊજલ કહુ કારે –રાધે૦
અંજનરેખ દીઈ મૃગનયની, કામબાણ કિઉ મારે'–રાધે૦
ચૂઆ ચંદન, અગર કુમકુમા, સોળ શૃંગાર માંગ અગિસારે –રાધે૦
રાણુ કે પ્રભુ રાધા રંગિ ખેલતુ, સુખહિ સેજિ સિધારે –રાધે૦

—इति ध्रुपद । व नगाय ।]

શ્રી દેશળજી પરમાર

બુદ્ધનું અશ્રુ

જગત્તુલાની દાંડીના પલ્લાં છે સમતોલ બે,
એકમાં માનવી દુઃખો બીજે બુદ્ધનું અશ્રુ છે

પૃથ્વી

"અશેષ મુજ ચિત્તમાં અલખ ભાર મૂંગો પડ્યો,
અરે ! હૃદયભીતરે ગહન દુઃખદૂમો ચડ્યો,
જરા દરદ મૃત્યુના, અખિલ લોક ક્લેશાનલે
જલે, નરકજીવને ધલવલે, ઘડી ના શમે

ઉપાય નવ શું હશે ? વમળ લાગણીવૃત્તિના
ભમે ભરખતા અહો ! મલિન ઘોધ આસક્તિના
ધપે કરમપૂરમાં ઉમડતા અવિદ્યાથકી
શબો અકથ પીંખતી સતત ક્રૂર માયાની

બધો અસત ભાસ આ પરમ કોઈ નિર્વાણમાં
રામે નહિ ય શૂન્ય શો ? અતલ યોનિની ખાણમાં
હશે ન સત મોક્ષ કો ? કુટિલ 'છે' ન થાયે 'નથી'?
પ્રબુદ્ધ તુજ અંતરે અમિત જ્ઞાનરાશિ નથી:
તપે પ્રગટજે કદી અબુધ જીવ સિદ્ધાર્થ ! તું "
અને સદય આંખથી વિરલ એક અશ્રુ સર્યું

ડૉ. રમણિક ત્રિવેદી

શંકિત હૃદય

એક સંગીત નાટક

શ્રી રમણલાલે રચેલા "શંકિતહૃદય"નો નાટ્યપ્રયોગ ૧૯૨૫-૨૬માં જ્યારે વડોદરામાં પહેલો રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે મારા મન ઉપર એની ઊંડી અસર થયેલી. એ નાટકની સમગ્ર રચના અને રજૂઆત તે સમયે એટલી જુદી ભાત પાડતી કે પૂર્વગ્રહ વિના વિચારનાર કોઈપણ પ્રેક્ષકને તે આકર્ષક લાગ્યા વિના રહે જ નહિ.

મારો પક્ષપાત તો એ નાટકનાં ગીતો અને તેમણે રચેલી સાર્થ ભાવનાવાળી સ્વરસૃષ્ટિ માટે જ છે. નાટકના પાત્રને જ્યારે અમુક સંવેદન ખૂબ જ અડકી જાય ત્યારે જ ગીતપ્રવાહ વહી રહે—એ યોજના માનસવ્યાપારને સ્વાભાવિક હોવાથી મને હૃદયસ્પર્શી લાગેલી.

"શાને જન નયને જલ ઉભરાય" એ ગીત છાયાનટ રાગમાં ગવાય છે, અને તેનાથી જ નાટ્યપ્રયોગનો આરંભ થાય છે. આ ગીતથી માંડી આખા ય નાટકમાં વિકસતી વિવિધ ભાવનાઓ, અને ઉભરાતા અનેક આવેગો અનુરૂપ સ્વરચિત્રોદ્વારા આપણી સામે ખડાં થાય છે.

"મારી મદભર આંખ ઘેરાણી" ના ગીતનો વિલાસ,—કે "આંખે પડદા પડે હો પડે" એ ગીતે વ્યક્ત કરેલી નિરાધારતા, અથવા તો "ઝૂલી રહી મતવાલી..." ગીતે રજૂ કરેલી વ્યગ્ર એકલતા, કે "જગમાં ભાવ જરા ન જડે..." જેવા ગીતમાં ! ભરેલો વિરાગ—આ બધી ભાવનાઓ

શ્રી રમણુનાને "શંકિતહૃદય"મા અચ્છી રીતે ગૂથી છે એ ગૂથના અત્યત સફળ પદ્યરચના અને સ્વરરચના પણ એમને મળી ગઈ

પણ આજે એ મધુર સ્મૃતિ ચિત્ર—એ સ્વર સૃષ્ટિ જ્યારે જ્યારે મારી સામે ફરીથી ઊભા થાય છે, ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે એ ભાવનાઓ, એ આવેગો અને એ હૃદયમથનો વધારે સઘન રીતે, વધારે વેધનશક્તિથી પ્રેક્ષકો સામે કદાચ રજૂ કરી શકાય

શ્રી રમણુનાન "શન્તિહૃદય"ના સગીતને એવુ સ્વરૂપ આપે કે, યુરોપના સગીતનાટકો (opera)મા જે પ્રવાહ, જે પ્રસાદ અને ચિત્ત-તત્રને આવરી જે લેવાની શક્તિ છે–તે એનામા આવે તો આપણને એક ઉત્તમ સગીત–નાટક મળી રહે આ આકાક્ષાનો આછો પાતળો ખ્યાન આપવા સગીતનાટકના વિકાસ વિશે એક રેખાદર્શન આ રહ્યુ

સગીતનાટકનો વિકાસ

સોળમી સદીના અત સુધી યુરોપમા રગભૂમિ ઉપર સગીતનો ઉપયોગ ઘણો જ ઓછો થતો હતો અને જે થોડો ઘણો ઉપયોગ થતો તે માત્ર શ્રોતાઓના મનરજન માટે જ તેમા જે સગીત યોજવામા આવતુ તેને નાટક સાથે નહિ જેવો જ સબધ હોઈ ઘણી વખત રસક્ષતિ પણ થઈ જતી

પરતુ સોળમી સદીના અતમા સગીતની યોજના નાટયવસ્તુ સાથે કલામય રીતે કરવામા આવી આવા સગીતનાટકોનો આરભ ખાસ કરીને ધર્મભાવનાપ્રચુર નાટ્યપ્રયોગોના રૂપમા થયો કલાવિકાસમા ધર્મભાવના અને ભક્તિભાવના કેટલી અમોઘ શક્તિઓ બની રહે છે એ સુવિખ્યાત છે

આમ સોળમી સદીના અતમા યોજવામા આવેલા સગીતનાટકોમા ઈસુના જીવનપ્રસગો અને તેની કુરબાનીની યશગાથાઓ અત્યત હૃદયસ્પર્શી સગીતશૈલીમા વણાયેલી છે

પ્રારભિક સગીતનાટકના એક આદ્યવિધાયક તરીકે આપણે મોન્ટવર્દીને ગણી શકીએ આ ઇટાલિયન નાટ્યકાર એના સગીત અને નાટ્યકલા માટે ખૂબ જાણીતો છે એણે સગીતનાટકોમા જીવત તત્ત્વ યોજવાનો પ્રયત્ન કર્યો એના સગીત નાટકોમા એકલી ધર્મભાવના જ

દેખાતી નથી પરંતુ માનવ-મનમાં ઉદ્ભવતી આંતરિક ભાવનાઓ તેના અંતરમાં ઊભરાતી લાગણીઓ અને આવેગો એ સર્વ આપણને દેખાય છે. આ ગીતનાટ્યના એ સર્વોત્તમ નમૂના તરીકે મોન્ટવર્દીના સંગીતનાટ્ય 'ઓરફિયસ'ને લેખી શકાય. ઓરફિયસની પત્નીનું અવસાન અને તેની પાછળ ઓરફિયસનું પાતાળલોકમાં જવું એ આ સંગીતનાટ્યનું મુખ્ય વસ્તુબિંદુ છે. મૃત પત્નીના સ્મરણના શોકાવેગથી વ્યાકુળ ઓરફિયસ વીણા વગાડતો પાતાળલોકમાં પ્રવેશે છે. એની વીણાના સૂરો પાતાળના પ્રચંડ અને અતિ ભયંકર દ્વારરક્ષકોને મુગ્ધ બનાવે છે. પાતાળલોકના દ્વાર એ પત્નીના સંગીત-રાગો માટે ખુલ્લા થઈ જાય છે. અને ત્યાર પછી અત્યંત હૃદયભેદક અને આશાભર્યા સંગીતનો પ્રારંભ થાય છે. યમરાજનું હૃદય પણ આ સંગીતથી પીગળે છે અને ઓરફિયસની અંતરની વીનવણી પછી એની પત્ની પાછી સોંપે છે. પણ તે એ શરતે કે ઓરફિયસે આગળ ચાલવું અને પાછળ આવતી પત્ની તરફ પાછા ફરી જોવું નહિ. અત્યંત આકરી શરત! પોતાની પત્નીને પ્રગાઢ મૃત્યુના મુખમાંથી પાછી મેળવી પ્રણયિની તરફ મીટ માંડી એક વાર પણ જોયા વિના રહી શકે? ભારે હૃદયે ઓરફિયસ આગળ ચાલતો થાય છે. પ્રણયમિલનનો તીવ્ર આવેગ એક ક્ષણે એના આખાય અસ્તિત્વને આવરી લે છે. બીજી ક્ષણે પાછળ આવતી પત્ની તરફ એ નાનીશી મીટ માંડવાનો ઓરફિયસ પ્રયત્ન કરે છે. તુરત જ ઝંઝાવાત જેવા સૂરો આખાયે ઓરકેસ્ટ્રામાંથી ફરે છે અને બીજી ક્ષણે વજ્રપાતના ઘાથી જાણી પડતા અશોકવૃક્ષની માફક ઓરફિયસની પત્ની મૃતદેહે ઢળી પડે છે.

અહીં આ કરુણ સંગીતનાટ્યનો અંત આવે છે. જન્મમૃત્યુના ખેલની વાસ્તવિકતા આ સંગીતનાટ્યમાં મોન્ટવર્દીએ ખૂબ અચ્છી રીતે ઉતારી છે અને તેનું એક કારણ છે. 'ઓરફિયસ' જ્યારે રચાતું હતું ત્યારે સંગીતકારની પત્ની મરણપથારીએ પડી હતી અને એણે અનુભવેલા બધા જ સંવેદનો સંગીતના સૂરમાં અચ્છી રીતે ઝીલાયા હતા. આ સંગીતનાટકના પહેલા જ પ્રયોગ વખતે મોન્ટવર્દીની પત્ની ગુજરી ગયેલી. આવા સંજોગોને લીધે યુરોપના આખાય સંગીતજગતમાં મોટામાં મોટી સફળતાને અંતે એ કૃતિ અત્યંત આદર પામ્યું હતું.

મોન્ટવર્દી પછી બીજો સંગીતનાટ્યકાર '**લ્યુલી**' થઈ ગયો, અને એણે આ આખી યોજનાને ખૂબ વિસ્તારી.

સંગીતનાટકોમાં ક્રાન્તિ

લગભગ અઢારમી સદીના અન્ત સુધી જે સંગીતનાટકો રચાયાં એમાં નટો અને નટીઓની શક્તિઓ દેખાડવાના જ પ્રયત્નો થતા હતા. કળાકારોની શક્તિનો જ પરિચય શ્રોતાઓને થાય એવી જાતની યોજના આ સંગીતનાટકોમાં કરવામાં આવતી. ખાસ કરીને ખૂબ આનંદ પામેલી કોઈ **પ્રાઈમા** ડૉનાના રૂપેરી ઘંટડી જેવા અવાજની શક્તિનો અને તેની વિવિધતાનો પરચો જનસમૂહને થાય એવી જાતનું સંગીત આ સંગીતનાટકો માટે રચવામાં આવતું અને બીજા પક્ષે કોઈ બુલંદ અવાજવાળા બેરિટોન કે ટેનોર ગાયકને બહાર આણવા માટે સંગીતનાટકકારો પોતાની કળાનો ઉપયોગ કરતા. આનું પરિણામ એ આવતું કે સંગીતનાટકની વસ્તુરચના અને માનવ જીવનના સંવેદનો તદ્દન ગૌણ બની જતાં. પ્રાધાન્ય સચવાતું માત્ર સ્વરતાલીમનું અને સંગીતકળાનું. સાચી રીતે નાટકમાં માનવ સંવેદનો, જીવનને સ્પર્શતા આવેશો અને અંતરમાં ઉદ્‌ભવતી સારી નરસી આસુરી કે દૈવી સંપત્તિઓનું પ્રમાણસર અને કળાત્મક વ્યક્તીકરણ હોવું જોઈએ.

આ તત્ત્વો પાશ્ચાત્ય સંગીતનાટકોમાં અઢારમી સદીના અંતમાં અને ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં પ્રવેશ્યાં. આ જાતના વિકાસ માટે જગત સંગીતનાટ્યવિધાયક ગ્લ્યુક અને **બેથોવનને** આભારી છે. આ સંબંધમાં બેથોવનનું સંગીતનાટક 'ફિડેલીઓ' અને **વેબર**ના સંગીતનાટકો 'યુરિયાન્થ' અને 'ઓબેરોન' ગણાવી શકાય. આ સંગીતનાટકોમાં સર્વાંગસુંદર સંગીતરચના છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ સંગીતસૂરોને એટલા સરસ ગીતયોજનામાં આણ્યા છે કે નાટકના અંગોની સપ્રમાણતા જળવાઈ રહે છે.

વળી ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં યુગપલટામાં જન્મેલી નૂતન જમાનાના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રસરી હતી. સાહિત્યમાં એક એવું મોજું આવ્યું હતું કે જેને પરિણામે આખા યુરોપમાં રોમેન્ટિસિઝમ—'અદ્‌ભુત ભાવના'નો પવન વાયો હતો. ખાસ કરીને જર્મનીમાં ગેટે અને **શીલર** આ

નવીન સાહિત્યપ્રણાલિકાના જનક હતા; અને આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ ઉપજાવેલી કળાભાવના આખા યે ખંડમાં પ્રવર્તી રહી. આ નૂતન ભાવનાએ કળાવિષયક ક્રાન્તિને જન્મ આપ્યો. એ ભાવનાનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહી શકાય :

૧ પૈસાદારોને અને અમીરોને રીઝવવા માટે કળાનો દુરુપયોગ કે વ્યભિચાર કરી શકાય નહિ.

૨ કળાભાવના અંતરમાં જન્મની ફિલસૂફી અને આંતરજીવનને વલોવી નાખતા મંથનમાંથી જન્મતી હોઈ, તે આડંબર વિનાની અને લાલચ વિનાની હોવી જોઈએ.

૩ કળાભાવનામાં પ્રણાલિકાવાદને જરી પણ સ્થાન હોવું જોઈએ નહિ; કદાચ કળાને ખાતર પ્રચલિત નિયમનોનું ઉલ્લંઘન કરી પણ શકાય. આ સંબંધમાં સંગીતસમ્રાટ બેથોવને એક વખત કહેલું કે ' સૌંદર્યને ખાતર હું કોઈ પણ નિયમને ભાંગતાં અચકાઉં નહિ. '

૪ સ્વાનુભવરસિકતા એ આ નૂતન કળાભાવનાનું લક્ષણ કહી શકાય. કળાકાર પોતાના જીવનને, પોતાનાં દુઃખોને, પોતાનાં સંવેદનોને અને પોતાનાં દર્શનોને પોતાની કળામાં વણી મૂકે છે.

૫ આ કળાભાવનામાં નિસર્ગવાદને પ્રધાન સ્થાન હોય છે.

૬ અદ્‌ભુતભાવવાદીઓએ ઘણી વખત પોતાનાં સંવેદનોને મોટું રૂપ આપી ઠરવા ધારેલી અસરોને વધારે તીવ્ર બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો.

૭ કેટલીક વખત આ અદ્‌ભુતભાવવાદીઓએ અવાસ્તવિક પરંતુ કલ્પના-પ્રધાન નિદર્શનો અને વર્ણનો પોતાની કળાકૃતિઓમાં ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કરેલો.

કલ્પના અને તરંગના ધસારામાં વાચકને, શ્રોતાને કે પ્રેક્ષકને ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન આ નૂતન કળાભાવનામાં સ્પષ્ટ દેખાતો.

ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો તે સમયના એકલા સાહિત્યમાં જ નહિ પરંતુ ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને સંગીતકળામાં સ્પષ્ટ તરી આવતાં. પરિણામે સંગીતનાટકોમાં પણ આ તત્ત્વો ઠીક ઠીક રીતે ગૂંથાયાં.

ડૅક્ટર બર્લીઑઝ અને **મેન્ડેલસોહન**ના સગીત નાટકો આ વાતની સાખી પૂરે છે **બર્લીઑઝ**ના સગીત નાટક ' ફાઉસ્ટ ' અને ' ડૅમ્નેશન ઑફ ફૉસ્ટ ' આ તત્ત્વો વિષે આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે ડૅમ્નેશન ઑફ ફૉસ્ટ એક અત્યત અતસ્તલસ્પર્શી સગીતનાટક ગણી શકાય **ફૉસ્ટ** વિષે આપણે એટલુ બધુ જાણીએ છીએ કે એ સગીતનાટકની વસ્તુગૂથણીમા આપણે ઊંડા નહિ ઊતરીએ એ સગીતનાટકમાથી એક જ હૃદય વિદારક પ્રસગનુ આલેખન અહીં બસ થશે તે પ્રસગ એ નાટકનો ત્રીજો ભાગ છે **ફૉસ્ટ મેફિસ્ટોફેલિસની** શયતાનિયત ભરેલી ચુગાલમાથી છટકી ગયો છે એને પાછો સામાન્ય માનવજીવનમા પ્રવેશ કર્યો છે એને શયતાનિયત ભરેલી પ્રચડ શક્તિ કરતા આધ્યાત્મિકતા ભરેલી માનવતા પાછી મેળવવાની લગની લાગે છે તે જ અરસામા પાસેના દેવળમાથી અતરમાથી ઊપજતા ભક્તિભાવના અને આર્જવભર્યા સૂરો એને કાને પડે છે શયતાનની જાળમાથી છૂટી દેવળમા જઈ ઘડીભરની આધ્યાત્મિક શાતિ મેળવવા **ફૉસ્ટ** તલસે છે પરતુ **મેફિસ્ટોફેલિસ** એને એની શરત યાદ દેવડાવે છે અને કપાતા હૃદયે **ફૉસ્ટ**ને શયતાનની પાછળ જવુ પડે છે અને એક ટેકરી ઉપર શયતાન ફાઉસ્ટને લઈ જાય છે અને ત્યાથી એને આધ્યાત્મિક અધઃપતનની અધારી ઊંડી ખીણમા હડસેલી મૂકે છે ઈશ્વર તરફનો દીન પ્રેમ કરનાર ફાઉસ્ટ જ્યારે આસુરી સત્તાના શિખરેથી એ ખીણમા ધકેલાઈ જાય છે ત્યારે એ સગીતનાટકના આર્કેસ્ટ્રામાથી એવા ભવ્ય સૂરો ઊઠે છે કે પ્રેક્ષકગણ માથી દરેકને લાગે કે એ સૂરોની સાથે પોતે પણ ઊંડી પાતાળખીણમા ખેંચાઈ રહ્યો છે ધસારાબધ ચાલતા સૂરોમાથી ઝઝાવાતના પ્રબળ પ્રવાહો ઊઠે છે કરી જતા નિસહાય જીવનની કારમી ચિચિયારીઓ અને અતવિનાશ થતી ચેતનાનો છેલ્લા હૃદયભેદક નિશ્વાસ આ સર્વ એ સગીત નાટકના આર્કેસ્ટ્રામાથી પ્રેક્ષકગણની સામે સૂરદ્વારા ખડા કરે છે અદ્‌ભુતભાવવાળી સગીત નાટ્ય કળાનો આ એક નમૂનો

આ પછી **મેન્ડેલસોહન**નુ અલૌકિક સગીતનાટક એ મિડસમર નાઈટ ડ્રીમ ' આપણી સામે બીજો નમૂનો રજૂ કરે છે શેક્સપિયરના સુવિખ્યાત આ નાટક ન અતિ મધુર કપાનક નૂતન ભાવભાવનાની પરિપૂર્ણતા

વિરે સાક્ષી પૂરે છે. આ સંગીતનાટકનું સંગીત એટલું મધુર અને એટલું પ્રવાહી છે કે આપણી સામે શરદપૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિનો પૂર્ણચંદ્ર એ શુભ ચંદ્રિકા, સુપ્ત વનવેલીઓના આછા શ્વાસોશ્વાસ અને અનંત આનંદ તરંગિણીઓમાં થતા પાંડાના સળવળાટના ચિત્રો ખડા કરે છે.

અદ્‌ભુતભાવનાની નૂતન ગાનાવનાનર્યા સંગીતનાટકોમાં અત્યુત્તમ કૃતિઓ આજે મહાન નાટ્યકાર ક્રિનસૂર અને સંગીતવિધાયક રિચાર્ડ વાગ્નરની ગણાય છે. વાગ્નરે એ સંગીત જગતમાં મહાન ક્રાન્તિ કરી. આજે સંગીત નાટકોમાં જે પરિપૂર્ણતા, જે ભાવવાહકતા, જે સમગ્ર આવેગો અને જે ભાવનાના દેખાવ છે તે સૌ વાગ્નરને આભારી છે. સંગીત નાટ્ય રીતિનો વાગ્નર સમ્રાટ ગણી શકાય. તેણે રચેલા સંગીતનાટકો આજે વર્ષો પછી ય હમેશાં આનંદ અને ઉત્સવની ક્રિનસૂરી સમભાવનાર થઈ પડ્યા છે.

વાગ્નરે સંગીતનાટકો વિશે નવીન ક્રિનસૂરીનો પ્રચાર કર્યો છે.

વાગ્નર અને સંગીતનાટકો

વાગ્નરને એવી ચોક્કસ પ્રતીતિ થઈ હતી કે તેના વખત સુધી લખાયેલા સંગીતનાટકો ખોટા પાયા ઉપર રચાયેલાં હતાં અને આને લીધે જેટલી ઊંડી અસર પ્રેક્ષક વર્ગના ઉપર થવી જોઈએ તેટલી એ જૂના સંગીતનાટકો કરી શકતા નહિ.

વાગ્નર એમ ચોક્કસ માનતા કે સંગીતનો વિધાર પણ પ્રાચીન મર્યાદા જોઈએ નહિ. સંગીતની સાથે કથાવસ્તુના શબ્દો રંગભૂમિની ગોઠવણી એ સર્વનો સમન્વય થવો જોઈએ અને એ સર્વ તેમાંથી નિપજતી કૃતિ અનંત ઐક્યવાળી નમણી અને તાદૃશ ભાવવાળી પૂરી સફળ છે.

બીજા પણ વાગ્નર એમ પણ માનતા કે નવજીવનમાં ગૂંથાઈ ગયેલી વસ્તુસ્થાપનાઓ અને વાતાઓ જે સંગીતનાટકના રૂપમાં મૂકવામાં આવે તો એવા નાટકો રૂઢીને દબાવી દે અને તે કદી પણ એટલું જ નહિ પરંતુ એ વાતાની પાછળ રહેલી ભાવનિષ્ઠા દરેક નાગરિકને સમજાય. આ સાધવાને વાગ્નરે સંગીતનાટકો ...

સંગીત નાટકો અને ફિલસૂફી

સંગીતનાટકોની યોજના કળામય રીતે કરવામાં વાગ્નરે જીવન અને ફિલસૂફીનો પણ તેમાં ઉપયોગ કર્યો છે. એનું કોઈ પણ સંગીતનાટક માત્ર કળાને ખાતર રચાયેલું નથી માનવજીવનની સામે ઊભા થતા અનેક કોયડાઓનો એમાં અતિશુદ્ધ અને વાસ્તવિક ઉહાપોહ સમાયેલો હોય છે એનું સુવિખ્યાત સંગીતનાટક 'ધી ફ્લાઈંગ ડચ મેન' આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે જીવનને સદા તરીકે સમજનાર અને જીવનમાં આધ્યાત્મિકતાને જરાયે સ્થાન નથી એવી પ્રતીતિ ધરાવનાર વ્યક્તિના જીવનમાં એક સ્ત્રીની કુમાશભરી હૂંફ તેને કેવું ઉન્નત બનાવી શકે તેનો સરસ ચિતાર આ સંગીતનાટકમાં વાગ્નરે રજૂ કર્યો છે

વાગ્નર પહેલા થઈ ગયેલા મહાન ફિલસૂફ **નિત્શેની** 'સુપરમેનની' ભાવનાએ તે સમયના યુરોપને આવરી લીધું હતું આ ભાવનાની પાછળ રહેલી આખી ફિલસૂફી **વાગ્નરે** એના ચાર સંગીતનાટકોમાં વણી છે અને તે સંગીતનાટકો 'નેબ્લુંગરિંગ' તરીકે આજે સુવિખ્યાત છે આમાંનું પહેલું સંગીતનાટક 'રાઇન ગોલ્ડ' જર્મનીમાં પ્રવર્તી રહેલા ન સમયના વક્ષમાં પૂજાના વાતાવરણને રજૂ કરે છે બીજા સંગીતનાટક 'વાલ્કિરિઝ'માં સ્ત્રીનાવસ્થા રહેલા દૈવી અંશો અને એની માણસના સ્વભાવ ઉપર થતી અસર—એ સબંધી વસ્તુયોજના કરવામાં આવી છે એ જ રીંગનું ત્રીજું નાટક તે 'ઝિગ્ફ્રેડ' આમાં વાગ્નરે ઝિગ્ફ્રેડને 'સુપરમેન' બનાવ્યો છે અને એનામાં પારલૌકિક શક્તિઓ આરોપી છે ઝિગ્ફ્રેડ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તો પણ સુરક્ષિત દેહે પાછો આવે અને એ અગ્નિજ્વાળામાં વીંટળાયેલી 'બ્રુનહિલ્ડ'ને મદદ કરે—આ આખું ય એક રૂપક છે સુપરમેન તોફાનની જ્વાળાઓથી દાઝયા વિના, તોફાન અને તેની પાર રહેલી શ્રેયસભાવનાને પોતાની કરે છે એ આ રૂપકનો અર્થ આ આખુંય રૂપક વાગ્નરે પોતાના સંગીતનાટક 'ઝિગ્ફ્રેડ'માં અત્યંત સમર્થ રીતે સંગીતદ્વારા રજૂ કર્યું છે **વાગ્નરનું** ચોથું સંગીતનાટક તે 'ધી ડૉન ઑફ ધી ગોડ્ઝ' **વાગ્નરને** મન પરમેશ્વરતત્ત્વ એ કોઈ પારલૌકિક તત્ત્વ નથી એને એવી પ્રતીતિ હતી કે દેવત્વનું ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ તે માનવતર દેવત્વમાં રહેલી અપૂર્ણતા જ્યારે

રૂપાંતર પામે, એની ત્રુટીઓ જ્યારે સુધરે ત્યારે સાચું માનવત્વ ખીલે. એને મન નિસર્ગનો પરિપૂર્ણ વિકાસ એટલે માનવતાની પરિપૂર્ણતા. માનવતા એ જ વિકાસની છેલ્લી કક્ષા હોઈ શકે એવું મન્તવ્ય વાગ્નરે પોતાના સંગીતનાટકમાં દર્શાવ્યું છે.

આજે પશ્ચિમમાં સંગીતનાટકો નાટ્યકળાની અતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલાં છે. વાગ્નરે પ્રકટાવેલી કલ્પનાના જગતનું એ તો રંજનાર્થ કરી અટકતી નથી, પરંતુ તેની સામે જીવનને વેગ આપનાર બળો અને માનવમાં પ્રગટતી અભીપ્સાઓ એ મર્મનાં સૂક્ષ્મચિત્રો ખડાં કરે છે. આમ સંગીતનાટકો આજે પશ્ચિમમાં પ્રેરણાદાયી અંગો તરીકે લેખાતાં છે.

આપણી પાસે શ્રી રમણલાલ જેવા સંગીત-રસિક લેખક અને નાટ્યકાર હોય તો યુરોપમાં સંગીતનાટકો જેટલાં પ્રેરણાદાયી નીવડ્યાં છે, તેવાની શરૂઆત એમનાથી થાય એ આશા અને આકાંક્ષા વધારે પડતી કેમ ગણાય?—એ રીતે "શકિત-હૃદય"નો નાટ્યપ્રયોગ એક સંગીતનાટક તરીકે નવા જ રૂપે ગુજરાતને મળે, એ ઇચ્છા માત્ર એકલાની જ નહિ રહે.

અમારો એકરાર

“અનાવ, અમો ચીસ? … આપ રમણલાલ ક?”

એક શુભ સવારે શ્રી રમણલાલને અમે વંદન કર્યાં. તેમને નામનાની ઝડીમાં પણ “ડિસ્મિસ” થવાનું કારણ એક વર્તમાનપત્ર પૂરું પાડ્યું હતું. તેમાં એવી મતલબની હકીકત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. શ્રી રમણલાલની મહત્તાથી પોતાને પણ ગૌરવાન્વિત થયેલા માનતા તેમના ગામભાઈઓએ તેમનો “વનપ્રવેશ” જાહેર રીતે ઉજવ્યો છે, અને તે પણ તેમની હાજરીમાં. અમે શ્રી રમણલાલને પૂછ્યું: વનપ્રવેશોના કાયમ રહેતા ગટકા પ્રત્યે ખૂબ અણગમો દર્શાવનાર એવા તમારે માટે આ પ્રસંગ ક્યાંથી અને કઈ રીતે બનવા પામ્યો?

શ્રી રમણલાલના ઉત્તર ઉપરથી ત્રણ વસ્તુઓ સ્પષ્ટ થઈ: એક એ, કે એ વખાણ એમના વાંચવામાં પણ આવ્યું હતું. બીજું એ કે એ વાંચીને એમને પોતાને અત્યંત ક્ષોભ થયો હતો. ત્રીજું એ, કે મજકુર પ્રસંગ વાસ્તવમાં વનપ્રવેશનો હતો જ નહિ, પરંતુ તદ્દન ભિન્ન મુદ્દાના જ હતા, અને અહેવાલ આપનાર ખબરપત્રી તથા તેને છાપનાર તંત્રી ઉભયે વાતનું વતેસર વાળી કરી મૂકી તેમને કફોડી સ્થિતિમાં મૂક્યા હતા.

અને ચોથું એ, કે એમને પચાસ વર્ષ પૂરાં થવાને તો (૯) ચાર મહિનાની વાર હતી!

અમને લાગ્યું, કે એમના વનના પ્રવેશ … હમવતનીઓની ભૂલ અમારે, મિત્રોએ શા માટે ન સુધારી લેવી? એ પણ એક મિત્રકૃત્ય જ ને?

તેથી શ્રી રમણલાલ પ્રત્યે ચાહના તથા સહાનુભૂતિ અને સદ્ભાવ દર્શાવીને અમે બે મિત્રો જેના શ્રી રમણલાલનો પરિચય સંબંધિત ન હોય તેવા ગ્રંથો ભર્યા, અને આ પ્રથાની ચર્ચા કરી. वादे वादे जायते तत्त्वबोध ।

પછી તો અમને લાગ્યું કે કેટલીક બીજી બાબતોમાં two s company, three's none ભલે સત્ય હોય, પરંતુ આ કામમાં બે જણના ત્રણ બનાવું સૂત્ર વધારે બંધ બેસતું છે અને પછી પાંચ મિત્રો મળ્યા પરમેશ્વર તુલ્ય આ પંચના રમણલાલને જેને "પ્રપંચ" કહ્યો હતો તેને અમે બીજા મિત્રો સમક્ષ પણ મૂકવાનું ઉચિત ધાર્યું કશું પણ અનુચિત ન થાય, તેની અમને ખૂબ કાળજી હતી આ રીતે તા ૧–૩–૪૨નું નીચેનું નિમંત્રણ નીકળવા પામ્યું

ભાઈશ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ આવતા મે માસની બારમી તારીખે પચાસ વર્ષ પૂરા કરે છે એ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યની અને એ દ્વારા ગુજરાતની એમણે જે સેવા કરી છે તે જોતાં એમના જીવનની આ અડધી સદી ગુજરાત માટે મહત્ત્વની નીવડી છે એ હકીકત છે

નવા ગુજરાતના જીવનને એમણે જે રીતે પોતાની આગવી, સર્જન, સામાજિક અને તેજસ્વી કલમ દ્વારા પ્રગટ કર્યું છે તે રીતે તો એમનું સર્જનનું સાહિત્ય ગુજરાતની જીવનસંસ્કારિતાના વિકાસનું એક મહત્ત્વનું અંગ બન્યું છે

સરળતા અને સૌજન્યના આવા એક ભદ્ર આગવી વડોદરાવાસી છે અને આપણા મિત્ર છે એ દૃષ્ટિએ એમના જીવનમાં જન્મદિવસના પ્રસંગને કેવી રીતે ઉજવવો તેનો નિર્ણય કરવા એમના મિત્રોની એક ખાસ ખાનગી સભા માર્ચની આઠમી તારીખ અને રવિવારે સવારે નવ વાગે ઘોડદોડ પર આવેલા શ્રી અંબાલાલ પંડ્યાના મકાનમાં રાખી છે, તે પ્રસંગે આપ જરૂર પધારશો એવી આશા છે ૧–૩–૪૨

'માયા' લિ. આપના

ઘોડદોડ	પ્રાણલાલ નાણાવટી	અંબાલાલ પંડ્યા
વડોદરા	એમ. ડી. અવસારે	કિશનસિંહ ચાવડા

આ નિમંત્રણને મળેલા સત્કારે તો અમને આનંદચકિત કરી મૂક્યા રમણલાલના મિત્રોની બહુમતતા જોઈને અમને લાગ્યું કે સાચે જ, અમે જે આદર્યું છે તે યોગ્ય છે એમના પ્રત્યેનો પોતાનો સદ્ભાવ દર્શાવવા સર્વ કોઈ ઘણા આતુર હતા તેમના જૂના મિત્ર અને મરહૂમ શ્રી સત્યવ્રત મુકરજી એ મિત્રમિલનના અધ્યક્ષ હતા

સર્વથી પ્રથમ પ્રશ્ન શંકાનો આવ્યો, કે વનપ્રવેશના આડંબરોના પાકા વિરોધી રમણલાલનું આ બાબતમાં શું કહેવું છે? શ્રી રમણલાલ તરફથી આગલે દિવસે જ એક પત્ર અમને મળ્યો હતો, એ ઠીક જ થયું. એ પત્ર અમે પ્રમુખશ્રીના હાથમાં મૂક્યો. તે આ રહ્યો.

Rajmahal Road,
Baroda 7-3 42

My dear Kishansinh,

I am grateful to you for the nice movement you have thought fit to start to give expression to your good feelings towards me particularly seeking for it the occasion of my imminent end of half a century of life It is really good of you and other friends to think so kindly of me But if you allow my feelings any scope in the matter, let me tell you that I really feel embarassed, as I am conscious of the fact that my life my achievements and my status do not at all deserve any such importance

Both in life and letters I have always felt that ordinary-ness and mediocrity are our qualities and I am no exception to the general rule I have always ridiculed the idea of making the most of literary figures, and when doing so, I had never dreamt that I am likely to have my nemesis I am really too ordinary to be treated so distinctively

Again the whole world is out of joint Will it be appropriate to make the occasion of my having finished fifty hum drum years a reason for celebration ?

This is no pose on my part I honestly believe what I have written to you And when I know that you have arranged to have distinguished persons towards whom I have always cherished feelings of reverence in this move ment my embarassment becomes doubly keen

If you will please let me have a say in the matter I will request you to let this occasion pass by unnoticed and allow me to enjoy the kind feelings of all my friends and well wishers in the natural and ordinary way My great fortune in this queer world is to have a large number of friends and well wishers and I request you to let me enjoy their good feelings with all quiet and thankfulness

Yours Sincerely
RAMANLAL V DESAI

આ સુંદર પત્ર શ્રી મંત્રીએ વાંચી સંભળાવ્યો અને કહ્યું "Well written as usual!" આ તો સમારંભની ઉજવણીને આડકતરી રીતે ના! અસ્તુ

એ પણ વિરુદ્ધ મત છતાં અમે—રમણલાલના મિત્રોએ—નક્કી કર્યું કે એમની લાગણીને એમની ભાવનાને પૂર્ણપણે માન આપવું, અને એ મૂળ વસ્તુ લક્ષમાં રાખીને જ ઉત્સવની પ્રત્યેક વિગત ગોઠવવી આ કાર્ય માટે સમિતિ નિમાઈ, મંત્રી નિમાયા, પ્રમુખ પસંદ થયા આ સમિતિની વિચારણાનું ફળ તે નીચેનું નિવેદન

ભાઈશ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ આવતા મે માસની બારમી તારીખે પચાસ વર્ષ પૂરાં કરે છે એમના જીવનની આ અર્ધી સદી દરમિયાન ગુજરાતની સાહિત્યની અને એ દ્વારા ગુજરાતની એમણે જે સેવા કરી છે તેની કદર કરી મૈત્રી અને સદ્‌ભાવની અંજલિરૂપે એમના એકાવનમા જન્મદિનને સારી રીતે ઉજવવાનો નિર્ણય વડોદરામાં તા ૮— —૪૨ ને રોજ મળેલી મિત્રોની સભાએ કર્યો છે

આ પ્રસંગે એમને એક અભિનંદનગ્રંથ અર્પણ કરવાનું સભાએ ઠરાવ્યું છે આ ગ્રંથને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે પહેલામાં શ્રી રમણલાલ દેસાઈના જીવન અને સાહિત્યનો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ [illegible] લેખો અને કાવ્યો અને બીજા વિભાગમાં નવ ગુજરાતની [illegible]ના સમાવેશ થશે

આ ગ્રંથમાંથી આપને રુચે તે વિભાગ માટે એક લેખ અથવા કાવ્ય લખી મોકલી આપ આ કાર્યમાં અમને સહકાર આપશો એવી આશા રાખીએ છીએ. આપનું લખાણ મોડામાં મોડું એપ્રિલની ૫મી તારીખ સુધીમાં અમને અહીં મળી જાય તો જ ગ્રંથ સવેળાએ પ્રગટ થઈ શકે. એટલે આપ આપનું લખાણ વેળાસર મોકલશો એવો અમારો આગ્રહ પણ આપ સ્વીકારશો એવી આશા છે

૨૦–૩–૪૨ — આપનો

સાધના પ્રેસ — કિશનસિંહ ચાવડા

રાવપુરા, વડોદરા — મંત્રી, શ્રી ર. વ. દે. સ. સ. સમિતિ

સમય ટૂંકો હતો, પરંતુ ઉત્સાહ અદમ્ય હતા, ને સહકાર ઉત્સાહી હતો. લેખકમિત્રોને ગ્રંથપ્રકાશનની યોજનાની જાણ કરતાં તરત લેખો આવવા માંડ્યા ઘણા વેળાસર મળ્યા પરંતુ કેટલાક "અનિવાર્ય કારણો" કે "સંજોગો"ને લીધે કેટલીક મોડા પણ થયા રાત થોડી, ને વેશ ઝાઝા, પણ થોડી રાતના બદલે વેશ છોડે એ બીજા!

ગ્રંથનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું તા. ૨૭મેના પ્રાતઃકાળે જાણે માર પાછળ પડ્યા હોય તેમ પૂરવેગે કામની ગાડી મંડી પડી પરિણામ આપની સમક્ષ આ રહ્યું

પરંતુ આ સમારંભનું એ એક જ અંગ નહોતું ગ્રંથનું સમર્પણ કરવાનો પણ સમારંભ જ હોય ને!—ગૌણ છતાં પણ અનિવાર્ય! એ પ્રસંગ માટે મિત્રોને મળવા નીચે પ્રમાણે સંબોધ્યા

શ્રી ર. વ. દે. સ. સ. સમિતિ
સાધના પ્રેસ, રાવપુરા,
વડોદરા તા. ૨–૫–૪૨

ભાઈશ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ આ માસની બારમી તારીખે પચાસ વર્ષ પૂરાં કરે છે. એ દરમિયાન ગુજરાતની અને વિશેષત ગુજરાતી સાહિત્યની એમણે જે સેવા કરી છે તેના સહૃદય સ્મારકરૂપે કેટલાક મિત્રોએ એમના એકાવનમા જન્મદિનનો સમારંભ ઊજવવાનું નક્કી કર્યું છે

આ પ્રસંગે મેની ૧૬ મી તારીખ અને શનિવારે સાંજે મિત્રોનું એક સહભોજન યોજવાનું તથા એમને એક અભિનંદનગ્રંથ અર્પણ કરવાનું સમારંભ સમિતિએ ઠરાવ્યું છે

આપ આ સમારંભમાં જોડાશો તો સમિતિને આનંદ થશે

આ પ્રસંગના ખર્ચને અંગે પ્રતિનિમંત્રણ રૂા ૬) થી ઓછી નહિ એટલી રકમ લવાજમરૂપે સ્વીકારવાનું ઠરાવ્યું છે, જેમાં

(૧) ભોજનખર્ચ, અને

(૨) અભિનંદનગ્રંથની એક ભેટનકલનો સમાવેશ થાય છે

આ ઉપરાંત આમંત્રિતોના પત્ની તથા સોળ વર્ષની વયથી નીચેના નહિ એવા પુત્રપુત્રીઓ માટે ભોજન-સમારંભ પૂરતા પ્રતિનિમંત્રણ રૂપિયા એના લવાજમની વ્યવસ્થા પણ રાખવામાં આવી છે આ રકમમાં અભિનંદનગ્રંથની ભેટનકલનો સમાવેશ થતો નથી

આ આમંત્રણના સ્વીકારરૂપે આપ નીચેના કોઈ પણ સ્થળે તા ૧૦મી સુધીમાં આપની રકમ મોકલી જણાવશો તો અનુકૂળ થશે

સમારંભની વ્યવસ્થા ટૂંક સમયમાં કરવાની હોઈ એ તારીખ પછીથી આવેલી માગણીઓને સ્વીકારવાનું મુશ્કેલ બનશે

લિ આપના

કિશનસિંહ ચાવડા — અંબાલાલ પંડ્યા
મંત્રી — પ્રમુખ

અને આવી રીતે આજે આપણે આ સમારંભમાં એકઠા થયા છીએ

કોઈ કદાચ પૂછે કે આ બધું કેમ, કોણે અને શા માટે કર્યું, તો એના ઉત્તરમાં આ એકરાર

વડોદરા — કિશનસિંહ ચાવડા
તા ૧૬-૫-૪૭ — રમેશનાથ ગૌતમ

卐

શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનાં પુસ્તકો
[પ્રગટ થયાની સાલ પ્રમાણે]

રેખાચિત્રો

		પહેલી આવૃત્તિ	બીજી આવૃત્તિ	ત્રીજી આવૃત્તિ	ચોથી આવૃત્તિ
૧	મહારાણા પ્રતાપ	૧૯૧૯	૧૯૨૮		
૨	પાવાગઢ	૧૯૨૦	૧૯૨૭		
૩	નાના ફડનવીસ	૧૯૨૨			
૪	તેજચિત્રો	૧૯૪૨			

નાટકો

૧	સંયુક્તા	૧૯૨૩	૧૯૩૪		
૨	શંકિતહૃદય	૧૯૨૫	...	૧૯૩૪	
૩	પરી અને રાજકુમાર તથા બીજી પાંચ નાટિકાઓ	૧૯૩૮			
૪	અંજની	૧૯૩૮	૧૯૩૯		
૫	ગ્રામસેવા (નાટિકા)	૧૯૪૧			

ભાષાંતરો

૧	સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ	૧૯૨૮			
૨	મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર	૧૯૪૦			

નવલકથાઓ

૧	જયંત	૧૯૨૫	૧૯૨૭	૧૯૨૫	
૨	શિરીષ	૧૯૨૭	૧૯૨૯	૧૯૩૦	
૩	કોકિલા	૧૯૨૮	૧૯૩૦	૧૯૩૫	૧૯૨૯
૪	હૃદયનાથ	૧૯૨૦	૧૯૨૩	૧૯૩૮	
૫	સ્નેહયજ્ઞ	૧૯૩૧	૧૯૩૩	૧૯૩૭	
	દિવ્યચક્ષુ	૧૯૨૨	૧૯૨૩	૧૯૨૭	
૭	પૂર્ણિમા	૧૯૩૨	૧૯૩૨	૧૯૨૭	
૮	બંસરી	૧૯૩૨	૧૯૨૬		
૯	ગ્રામલક્ષ્મી—૧	૧૯૩૩	૧૯૨૪	૧૯૨૭	
૧૦	પત્રલાલસા	૧૯૨૪	૧૯૩૬		
૧૧	ગ્રામલક્ષ્મી—૨	૧૯૩૪	૧૯૨૪	૧૯૨૭	
૧૨	ભારેલો અગ્નિ	૧૯૨૫	૧૯૩૭		
૧૩	ગ્રામલક્ષ્મી—૩	૧૯૩૫	૧૯૩૫	૧૯૨૮	
૧૪	ગ્રામલક્ષ્મી—૪	૧૯૩૭	૧૯૨૭	૧૯૪૧	
૧૫	ઠગ	૧૯૩૮			
૧૬	ક્ષિતિજ—પૂર્વાર્ધ	૧૯૩૮			
૧૭	શોભના	૧૯૨૯	૧૯૩૯		
૧૮	હૃદયવિભૂતિ	૧૯૪૦	૧૯૪૦		
૧૯	ક્ષિતિજ—ઉત્તરાર્ધ	૧૯૪૧			
૨૦	છાયાનટ	૧૯૪૧	૧૯૪૨		

નવલિકાઓ

૧	[illegible]	૧૯૨[illegible]	૧૯૪૦
૨	[illegible]	૧૯૩૪	
૩	[illegible]	૧૯૪૨	

કવિતા

૧	નિહારિકા	૧૯૩૫

શ્રી ર. વ. દેસાઈના જીવન–લેખન ઉપરના લેખો

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ ૧૯–જીવનચરિત્ર	શ્રી હીરાલાલ પારેખ
કેટલાંક વિવેચનો–જયંતથી પૂર્ણિમા નવાં વિવેચનો–(૧) ગુજરાતી નવલકથા (૨) ગુજરાતી નવલકથા–પ્રગતિની દૃષ્ટિએ કેતકીનાં પુષ્પો–ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યનો એક પ્રશ્ન	પ્રા નવલરામ જ. ત્રિવેદી
સાહિત્યવિમર્શ–(૧) શિરીષ, (૨) સ્નેહયજ્ઞ (૩) દિવ્યચક્ષુ (૪) જયંત (૫) કોકિલા ને પૂર્ણિમા (૬) હૃદયનાથ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો–મૂંઝવણ (નિહારિકા)	પ્રા રામનારાયણ પાઠક
વિવેચનમુકુર–યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર	શ્રી વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ
જૂઈ અને કેતકી–(૧) સ્નેહયજ્ઞ (૨) હૃદયનાથ	પ્રા વિજયરાય વૈદ્ય
સાહિત્યધ્યાને–રમણલાલ દેસાઈ	પ્રા શંકરલાલ શાસ્ત્રી
Gujarat and Its Literature–રમણલાલ દેસાઈ, પૃ ૩૫૪–૫૯	શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી
ગુજરાતી સાહિત્ય: તેનું મનન અને વિવેચન–ગુજરાતી નવલકથા	શ્રી રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ

ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી

૧૯૩૩–૩૪	ગ્રામલક્ષ્મી ભા. ૧, ૨, ૩	શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ
૧૯૩૪	ગ્રામલક્ષ્મી ભા. ૪, પત્રલાલસા, હૃદયપલટ	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે

૧૯૩૫	નિહારિકા, પંકજ, બારેશો પ્રા. અગ્નિ.	નવલરામ ત્રિવેદી
	શંકિત હૃદય ને સંયુક્તા, સ્વપ્નદ્રષ્ટા અને દિવ્યચક્ષુ	પ્રા. અનંતરાય રાવળ
૧૯૩૭	ગ્રામલક્ષ્મી ભા. ૪	
૧૯૩૮	જીવન અને સાહિત્ય ભા. ૨, ફાગ, ક્ષિતિજ	પ્રા. મંજુલાલ મજમુદાર
૧૯૩૯	શોભના, અંજની	પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ અને પ્રા. વ્રજરાય દેસાઈ
૧૯૪૦	હૃદયનાથ	પ્રા. રવિશંકર જોષી

પ્રસ્થાન (૧૯૯૨) રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ—ઊડતી નજરે, વૈશાખથી આસો પૃ. ૧૨–૧૩૧ — શ્રી રમણિક મણિલાલ દેસાઈ

કૌમુદી વર્ષ ૨જું (૧૯૮૨)

રંગભૂમિનું શિષ્ટ નાટક: શંકિત હૃદય — શ્રી મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ

શંકિત હૃદયના આશકો — શ્રી મુનિકુમાર ભટ્ટ

વર્ષ ૪થું (૧૯૮૪) શિરીષ — ,,

,, દિવ્યચક્ષુ—અભિનવ દૃષ્ટિએ — શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા

બુદ્ધિપ્રકાશ (૧૯૩૪ ડિસેંબર) રમણલાલ દેસાઈની નવલકથાઓ — શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ વેણીલાલ બક્ષી

ગુણસુંદરી (૧૯૩૪ નવેંબર અને પછી) રમણલાલનાં સ્ત્રીપાત્રો — શ્રી શાંતિલાલ તોલાટ

રેખા (૧૯૪૦)—ભારેલો અગ્નિ — શ્રી અનંતરાય મ. રાવળ

સ્ત્રીજીવન-અભિનંદન અંક — શ્રી મનુભાઈ જોધાણી

શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈના મુખ્ય જીવનપ્રસંગો

જન્મ શિનોરમાં ૧૨ મે સન ૧૮૯૨

લગ્ન સને ૧૯૧૦

—પ્રિવીયસ તથા ઈન્ટરમાં એક એક વાર ગણિતમાં નાપાસ—ગણિતની મહામુસીબતી

બી.એ. સને ૧૯૧૪—ઇંગ્લિશ ઑનર્સ

કૉલેજમાં પ્રથમ આવવાથી ફેલો નિમાયા

એમ.એ. સને ૧૯૧૬

શિક્ષક સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલમાં સને ૧૯૧૬

વડોદરા રાજ્યની નોકરી નવેમ્બર ૧૯૧૬થી

—શરૂઆતનો પગાર રૂ. ૪૦

—માંગરોળ, મ ના, વિજાપુર, સિદ્ધપુર, નવસારી વગેરે સ્થળે મુખ્ય ખાતાની નોકરી—વચમાં દિવાન ઑફિસ, વ્યાપારઉદ્યોગખાતામાં તથા મદદનીશ અધિકારી તરીકે

—કાળ પ્રમાણમાં અમલદાર

રાજ્યની નોકરીને અંગે ખાસ મહત્ત્વનાં ગણાય એવાં સાર્વજનિક કામો —

(ક) સિદ્ધપુરમાં નેત્રયજ્ઞ

(ખ) દુષ્કાળદર્શન

(ગ) નવસારીમાં પ્રથમ સંમેલન—જેની સફળતામાંથી 'ગ્રામલક્ષ્મી' ના ચાર ભાગ બન્યા

(ઘ) ...માં ગુજરાતી સાહિત્ય

—રાજ્યની નોકરીને અંગે કલકત્તામાં આંકડાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ

જાપાનમાં રૂરલ હાઇજીન કૉન્ફરન્સ માટે વડોદરાના એક પ્રતિનિધિ તરીકે

—રાજરત્નની ઉપાધિ—ચાંદ રૌપ્ય

પત્નીનું મૃત્યુ સને ૧૯૨૭

“સંયુક્તા” નાટક ભજવાયું—સને ૧૯૨૫

“શંકિતહૃદય” નાટક ભજવાયું—સને ૧૯૨૫

“ઠગ” પ્રથમ નવલકથા સને ૧૯૨૪–૨૫

“દિવ્યચક્ષુ” માટે રા. બ. હ. દા. કાંટાવાળા પારિતોષિક

નવલકથાઓ માટે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

શ્રી સયાજીરાવ વ્યાખ્યાન માળાને અંગે “વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય—તેના વહેણો”નું વ્યાખ્યાન તા. ૫–૩–૩૪

યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાન માળામાં ઠક્કર વ્યાખ્યાનો સને ૧૯૪૦

પુસ્તકાલય, વ્યાયામ તથા યુવક પરિષદો સાથે સંબંધ જેને અંગે પૂના, મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ, ભાવનગર વગેરે સ્થળોએ વ્યાખ્યાન–પરપગ

પ્રમુખ રંગભૂમિ પરિષદ

- ,, મુંબઈ નાગરમંડળ સને ૧૯૩૩
- ,, પ્રગતિશીલ સાહિત્યમંડળ સને ૧૯૩૭
- ,, સુરિનમ ઙનિસમેનન સને ૧૯૩૫
- ,, વડોદરા સાહિત્ય સભા સને ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૦

